

Міністерство екології та природних ресурсів України

Державна екологічна академія
післядипломної освіти та управління

БІБЛІОТЕКА ЕКОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

ЕКОЛОГІЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Навчальний посібник

*Видано на замовлення
Державної екологічної академії
післядипломної освіти та управління*

Київ
2017

УДК 332.362:332.37:502.7
Е 45

Схвалено до друку рішенням Вченої ради
Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління
(протокол № 7-17 від 14 грудня 2017 року)

Авторський колектив:
А.М. Третяк, О.С. Будзяк, В.М. Третяк,
О.С. Дорош, В.М. Будзяк, Ю.О. Юречко

Рецензенти:
Г.Д. Гуцуляк, д.е.н., професор, член-кореспондент НААН
Р.М. Курильців, д.е.н., доцент
А.М. Москаленко, д.е.н., доцент

Екологія землекористування : навч. посіб. / А.М. Третяк, О.С. Будзяк, В.М. Третяк та ін. ;
Е 45 за заг. ред. Третяка А.М. – К. : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. – 178 с. (Бібліотека екологічних знань)

ISBN 978-617-7326-28-0

Викладено сутність поняття екології землекористування в умовах нових земельних відносин; розкрито концептуальні засади екологізації землекористування в Україні на сучасному етапі його розвитку та законодавчо-нормативні проблеми екологічних відносин прав власності та прав користування землею. Розкрито методологічні засади формування сталого землекористування як основи його екологізації та методи й інструменти урахування екологічного чинника в земельній політиці. Висвітлено екологічні показники Європейської економічної комісії ООН для країн Східної Європи і Центральної Азії у сфері землекористування та міжнародний досвід оцінки шкоди, заподіяної земельним та іншим природним ресурсам. Досліджено тенденції розподілу використання земельних ресурсів за формами власності; соціальними, економічними та екологічними інтересами; господарським їх використанням; функціональним та дозволеним їх використанням; екологічною спрямованістю; оцінено тенденції екологічної стабільності землекористування та агроекологічну придатність сільськогосподарських земель за методом ФАО. Обґрунтовано сучасні методи та інструменти державного адміністрування (регулювання) і оцінки ефективності проектів землеустрою, відшкодування збитків, заподіяних землям і ґрунтам; адміністрування екологічної регламентації та нормування використання й охорони земель.

Рекомендовано для державних службовців природоохоронних, земельних, сільськогосподарських органів управління виконавчої влади та службовців місцевого самоврядування, науковців, аспірантів, студентів.

УДК 574(477)(075.8)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
 РОЗДІЛ 1	
ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ	
ТА ЇЇ СУЧАСНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ.....	7
1.1. Екологічні аспекти взаємодії суспільства і природи.....	7
1.2. Місце і роль екології землекористування в структурі сучасної екології.....	9
1.3. Сутність, функції та зміст екології землекористування.....	11
1.4. Закономірності розвитку та функціонування екологічних відносин в організації використання й охорони земель	15
1.5. Динаміка формування видів землекористування екологічного спрямування	16
<i>Питання для самоперевірки.....</i>	<i>20</i>
<i>Література.....</i>	<i>20</i>
 РОЗДІЛ 2	
ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЕКОЛОГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ	
ЇХ ВИКОРИСТАННЯ.....	22
2.1. Земельні ресурси – національне багатство України та об'єкт екологічних відносин.....	22
2.2. Використання земельних ресурсів за формами власності.....	29
2.3. Тенденції використання земельних ресурсів України за соціальними, економічними та екологічними інтересами	30
2.4. Тенденції використання земельних ресурсів за функціональним та дозволеним їх використанням.....	35
2.5. Тенденції розподілу земельних ресурсів за екологічною спрямованістю	38
2.6. Оцінка екологічної стабільності землекористування.....	41
2.7. Еколого-економічна класифікація придатності земель до використання в сільському господарстві.....	45
<i>Питання для самоперевірки.....</i>	<i>48</i>
<i>Література.....</i>	<i>48</i>
 РОЗДІЛ 3	
ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ	
ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ СТАЛОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ.....	50
3.1. Агроекологічне зонування сільськогосподарських земель за їх придатністю методом ФАО.....	50
3.2. Зонування земель за категоріями та типами землекористування як інструмент екологізації землекористування.....	58

3.3. Агроеколандшафтне зонування земель України.....	66
3.4. Землевпорядне проектування структурних елементів екологічної мережі на місцевому рівні.....	72
3.4.2. Методика землевпорядного проектування землекористування структурних елементів екомережі на території сільської ради.....	75
3.4.2.1. Основні етапи та стадії проектування землекористування структурних елементів екомережі на території сільської ради.....	75
3.4.2.2. Наукові критерії визначення меж територій для включення до структурних елементів екомережі.....	78
3.4.2.3. Основні підходи до проектування землекористування структурних елементів місцевої екомережі.....	84
3.4.2.4. Систематизація наявних режимів використання земель та інших природних ресурсів і розроблення на їх основі територіальних обмежень (обтяжень).....	100
3.4.2.5. Складання реєстру територіальних зон та опис регламентів за видами дозволеного використання земель.....	103
3.4.2.6. Еколого-економічна оцінка територій (землекористування), які входять у систему екомережі.....	103
3.4.2.7. Підготовка інформації для внесення в державний земельний кадастр відомостей про територіальні зони та їх режим.....	107
3.5. Землевпорядна організація території сільськогосподарських підприємств з урахуванням ландшафтних і агроекологічних умов.....	110
3.5.1. Наукові принципи побудови природоохоронних систем землеробства з еколого-ландшафтним облаштуванням території землекористування.....	110
3.5.2. Методологічні основи формування еколого-ландшафтної організації території.....	113
3.5.3. Агроекологічне зонування та ландшафтна типізація земель.....	119
3.6. Формування еколого-безпечних та інвестиційно привабливих підтипів землекористування.....	120
3.7. Формування природоохоронних обмежень у використанні земель та інших природних ресурсів.....	121
<i>Питання для самоперевірки.....</i>	<i>127</i>
<i>Література.....</i>	<i>127</i>

РОЗДІЛ 4

ЕКОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ.....	130
4.1. Сутність та види ефективності землекористування.....	130
4.2. Критерії та показники оцінки екологічної ефективності землекористування.....	133

4.3. Методика визначення економічних збитків унаслідок погіршення якості сільськогосподарських угідь при тимчасовому їх захопленні для несільськогосподарських потреб.....	138
4.4. Забруднення ґрунту та критерії оцінки ступеня забруднення ґрунту в Україні та світі.....	144
<i>Питання для самоперевірки.....</i>	146
<i>Література.....</i>	146
 РОЗДІЛ 5	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	148
5.1. Передумови та сутність екологізації землекористування.....	148
5.2. Особливості екологізації земель сільськогосподарського призначення.....	151
5.3. Органічне землеробство як метод екологізації використання земель.....	152
5.4. Сучасні напрями екологізації землекористування.....	154
5.5. Екологізація землекористування в контексті євроінтеграційних процесів.....	155
<i>Питання для самоперевірки.....</i>	159
<i>Література.....</i>	159
 РОЗДІЛ 6	
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ.....	160
6.1. Екологічні проблеми збереження земель сільськогосподарського призначення.....	160
6.2. Нормативно-правове забезпечення формування екології землекористування	164
6.3. Формування державної політики у сфері екології землекористування.....	165
6.4. Стратегічні напрями розвитку екології землекористування.....	166
6.5. Земельні екологічні відносини, пов'язані з володінням і користуванням земельними та іншими природними ресурсами.....	170
<i>Питання для самоперевірки.....</i>	175
<i>Література.....</i>	175

ВСТУП

Земля є одним з основних природних ресурсів країни й найважливішим чинником економічного зростання нарівні з трудовими ресурсами, капіталом і науково-технічним прогресом. Україна має в розпорядженні величезні земельні активи, площа яких становить 60,4 млн га. Земельний капітал у структурі економічних активів національного багатства України посідає одне із провідних місць. Зокрема, його питома вага у складі природного капіталу становить 44%, а природного в складі національного багатства України – 40%. Сумарна вартість українських природних ресурсів 1,6 трлн дол. США. Проте внесок цих активів у розвиток економіки досі залишається невеликим, а ефективність використання низькою, про що свідчить мала частка земельних платежів у бюджеті країни та неврахування земельного складника у вартості активів підприємств і, відповідно, капіталізації економіки. Таке становище багато в чому зумовлене системою земельних відносин і методів регулювання землекористування, що склалися під час земельної реформи та які не забезпечують ефективне використання земельних ресурсів країни.

Визначальною умовою збільшення вкладу земельних активів в економічне зростання і стійкий розвиток країни є застосування економічних методів адміністрування (регулювання) екологізації землекористування, спрямованих на збільшення національного багатства й добробуту суспільства при одночасному збереженні екологічного потенціалу. Проте саме ці питання досі залишаються невирішеними. Надзвичайну значущість останнім часом набувають питання збереження екологічного потенціалу території економічними методами. Це пов'язано з тим, що розв'язання екологічних проблем досліджується практично всіма розвиненими державами як одна з умов їх сталого і ефективного розвитку.

В Україні на сучасному етапі земельної реформи, що відбувається за практично безконтрольного становлення ринкових відносин у земельній сфері, відсутності критеріїв розмежування власності на природні ресурси й суперечностей земельного, лісного, водного і природоохоронного законодавства, питання збереження екологічного потенціалу при використанні землі не вирішуються і навіть стають

другорядними. Також постає небезпека втрати цінних екологічних територій. Екологічна стабільність землекористування в цілому по Україні належить до стабільно нестійкої, у шести регіонах (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська області) землекористування належить до екологічно нестабільного.

Перехід на сучасні методи та інструменти управління землекористуванням дозволить реалізовувати принципи сталого розвитку та зберігати навколишнє середовище при одночасному підвищенні ефективності використання інвестиційно-привабливих земель. До складу таких методів належать: оптимізація розподілу земельних ресурсів за цільовими напрямками використання, оптимізація співвідношення еколого-стабілізаційних земельних угідь та урбанізованих, еколого-ландшафтний метод землевпорядкування, зонування земель за типами (підтипами) землекористування, встановлення обмежень у використанні земель, органічне землеробство, встановлення земельних платежів, які дають змогу вилучати земельну ренту і ренту від використання асиміляційного потенціалу; стягнення сум, адекватних витратам на відшкодування заподіяної екологічного збитку; економічне обґрунтування різних варіантів розвитку землекористування й ухвалення рішень щодо розв'язання або відхилення проектів землеустрою та інвестиційних проектів.

У навчальному посібнику представлено напрями екологізації землекористування в Україні як цілісного розуміння суті екології землекористування, його теоретико-методологічних й методичних основ адміністрування проектних та управлінських рішень під час його формування та регулювання.

Навчальний посібник підготовлений: розділи 2.1-2.7, 3.1-3.6, 4.1-4.4, 6.5 – д.е.н., проф. А.М. Третяк та д.е.н., проф. В.М. Третяк, розділи 1.1-1.5, 5.1-5.5, 6.1-6.4 – д.е.н., проф. О.С. Будзяк., розділи 2.1, 2.3, 2.5, 3.4, 3.7 д.е.н., проф. А.М. Третяк та д.е.н., проф. В.М. Третяк та д.е.н., проф. О.С. Дорош.

Автори висловлюють вдячність усім, хто надішле пропозиції на їх адресу щодо поліпшення структури і змісту книги, які будуть враховані при перевиданні.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЇ

ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ЇЇ СУЧАСНІ

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

1.1. ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ

Зв'язок суспільства з природою полягає не тільки в їх спільному існуванні, він знаходить своє відображення в активній взаємодії одне з одним. У системі «природа – суспільство» найбільш рухливим є другий елемент, при цьому темпи історичного розвитку суспільства безперервно зростають. Сама природа за час існування на Землі людського суспільства істотних змін не зазнала. Тому корінні причини якихось змін у взаємодії природи і суспільства передусім варто шукати в тих нових процесах, які виникають у промисловій, соціально-політичній і духовній сферах суспільного життя. Більше того, характерна риса сучасного етапу взаємодії природи і суспільства полягає в тому, що суспільство має такий великий вплив на природу, призводить до таких змін у ній, що саме це здебільшого і визначає характер протікання зворотного процесу – впливу природи на розвиток суспільства.

Аспект 1. Природа як екологічна підсистема розвивається за своїми особливими аспектами та закономірностями. До них належать:

- єдність і взаємозв'язок навколишнього природного середовища (розв'язуючи окрему проблему довкілля, ми повинні в комплексі враховувати всі фактори, що здатні вплинути на стан навколишнього середовища);

- перехід кількісних змін у якісні (поступовий вплив на навколишнє середовище (вулкани, землетруси, навіть у дозволених нормах) може з часом перейти в докорінні якісні зміни, перетворивши довкілля на зону, небезпечну для життєдіяльності людини);

- заперечення заперечення, тобто заперечення будь-якого негативного впливу чи нераціональної діяльності в природі самої себе (існування людини зокрема);

Результатом діяльності природи є само-регуляція (дозволяє певною мірою знешкоджувати відходи виробництва та негативний вплив людської діяльності в цілому), відтворення

природних ресурсів (сприяє відтворенню втрат природного середовища), ємність природного середовища. Основні напрями впливу природи на суспільство відображені на рисунку 1 [1].

Вплив природи на суспільство проявляється в:

- 1) природа дає засоби для існування, зокрема матеріали та енергію, необхідні для життєдіяльності людей. Суспільство знаходить у природі прісну воду для життя, зрошування і промисловості, повітря для дихання й горіння, а також природні шляхи повідомлення, будівельні матеріали тощо;

- 2) природа впливає на розміщення продуктивних сил суспільства та спеціалізацію економіки. Наприклад, населення Ісландії і Норвегії здебільшого займалося рибним промислом, а населення Єгипту – вирощуванням бавовни. Діяльність у Чилі пов'язана з видобутком міді, у Венесуелі – з нафтою;

- 3) природа прискорює або уповільнює розвиток продуктивних сил, особливо він є значним на ранніх стадіях розвитку суспільства. Але далі, з розвитком продуктивних сил і збільшенням влади людини над природою, значення його буде неухильно знижуватися;

- 4) природа може знищити результати людської діяльності. Такі природні явища як засухи, повені, виверження вулканів, землетруси, можуть загальмувати розвиток суспільства;

- 5) природа впливає на формування та розвиток суспільної свідомості, зокрема, прогрес екології сприяв розумінню глибинних принципів цілісності природи як єдиної системи [2].

Аспект 2. Суспільство як соціально-економічна підсистема розвивається за своїми особливими аспектами та закономірностями. До них належать:

- використання природних ресурсів у життєдіяльності суспільства;

- забруднення природних ресурсів;

- знищення природних об'єктів і систем.

Результатом діяльності суспільства є прибуток, рентабельність, продуктивність.

Рис. 1. Взаємодія суспільства та природи

Джерело: за даними [2]

Суперечності між інтересами природи та суспільства існують завжди, оскільки задоволення потреб людини неминуче призводить до ущемлення природи. Ігнорування екологічних аспектів та закономірностей у взаємодії природи і суспільства спричиняє порушення екологічних функцій виконуваних природою, а загострення суперечностей їй призводить до екологічної кризи. Вихід – утримати «природу» як екологічну підсистему в межах саморегуляції. Проте тепер з'ясовується, що саморегулятивні можливості природи щодо відтворення дедалі звужуються на фоні впливу гігантських масштабів виробничої діяльності людини, темпів урбанізації та зростання чисельності людства.

Якісним вважають навколишнє середовище, при якому між природою й суспільством здійснюється обмін речовин, енергії й інформації, а результатом цього є відтворення життя.

Тому взаємодія суспільства і природи відбувається також шляхом його зворотного впливу. **Вплив суспільства на природу проявляється в:**

1) суспільство розширює обсяг і кордони використання природного середовища, зокрема, людина вже освоїла всю поверхню

земної кулі, вийшла в космос і почала використовувати його у своїх цілях;

2) суспільство вивчає й засвоює природу «у глибину», зокрема, виражається це як у вивченні вже відомих природних явищ на рівні мікропроцесів, так і у відкритті і промислового використанні невідомих раніше властивостей та законів природи;

3) суспільство посилює інтенсивність використання природних ресурсів, і це проявляється у збільшенні обсягів добування корисних копалин, розширенні посівних площ, залученні до виробничої діяльності природних процесів, але тих, які раніше не використовувалися: енергії припливів, геотермальних джерел, природних якостей вічної мерзлоти тощо, підвищенні ефективності використання природних ресурсів: культивуванні земель, більш повному використанні мінеральної сировини тощо;

4) суспільство впливає на структуру навколишнього природного середовища. Під впливом виробничої діяльності людини не тільки істотно змінюється ландшафт, але відбуваються також зміни в тепловому та енергетичному балансі середовища, змінюється склад речовин, які беруть участь в геологічних і,

особливо, біологічних кругообігів, а також сам характер цих кругообігів;

5) суспільство спрямовує свої зусилля на відтворення природи. Це викликано так званими соціально-екологічними проблемами, до яких належать: проблема достатності природних ресурсів; проблема небезпечного для здоров'я людей забруднення навколишнього середовища; проблема росту народонаселення Землі [2].

Отже, проведений аналіз екологічних аспектів взаємодії суспільства і природи дає можливість зробити висновки:

1. Природа є необхідною умовою матеріального життя суспільства, зокрема фізичного і духовного життя людини, джерелом ресурсів, що використовуються у виробництві, одночасно вона є і середовищем існування суспільства. Єдність суспільства і природи обумовлюється матеріальним виробництвом.

2. Складною й гострою проблемою системи «природа – суспільство» є демографічна проблема. Екологія людини, забезпечення умов для відтворення генетично, фізично і духовно здорової людини – завдання надзвичайно важливе, не менш важливе ніж забезпечення умов для збереження навколишнього середовища.

3. Процес взаємодії природи і суспільства вступив у нову фазу свого розвитку, яка водночас із розширенням і прискоренням взаємозв'язку між природою і суспільством характеризується наявністю суперечностей між ними і появою значних екологічних труднощів [2].

Результатом взаємодії суспільства і природи можуть бути три шляхи розвитку:

- перший – забезпечення пріоритету екології над економікою. При цьому страждають економічні інтереси людини, що суперечить забезпеченню необхідної якості її життя;

- другий – забезпечення пріоритету економіки над екологією. При цьому страждають інтереси природи. Наслідок – деградація навколишнього природного середовища, негативний вплив на життя і здоров'я людей, що в підсумку призведе до вимирання людства;

- третій – паритет екологічних та економічних інтересів. Таким балансом між інтересами, який визначатиме якість навколишнього природного середовища, повинні бути нормативи гранично допустимого господарського впливу суспільства на природу [1].

Через усвідомлення можливостей настання кризи між суспільством та природою суспільство останнім часом усе більше схиляється до третього шляху розвитку взаємовідносин. Це виражається в посиленні охорони природних

ресурсів, у тому числі земельних, удосконаленні управління природними ресурсами та їх охороною, упровадженні безвідходних технологій та поліпшенні екологічної свідомості.

1.2. МІСЦЕ І РОЛЬ ЕКОЛОГІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СТРУКТУРІ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЇ

Екологія як наука зародилася в кінці XIX століття, в основі вивчення були взаємовідносини організмів з навколишнім середовищем. Протягом XX століття екологія зазнала трансформаційних змін і на початку XXI століття із суто біологічної науки перетворилася в нову інтегральну міждисциплінарну галузь знань – науку про виживання в навколишньому середовищі. Сучасна екологія стала наукою про довкілля, об'єднавши в собі окремі напрями природничих, гуманітарних та технічних наук.

Важливо знати!!!

Екологія (від дав.-гр. οἶκος – середовище, житло і λόγος – учення, наука) – розділ біології, що вивчає закономірності взаємовідношень організмів з навколишнім середовищем, а також організацію і функціонування надорганізмових систем (популяцій, видів, біоценозів, біосфери) [3].

Основними завдання сучасної екології стали: вивчення стану біосфери і її змін під впливом природних та антропогенних чинників; прогнозування змін біосфери в часі та просторі; пошук способів гармонізації суспільства і природи шляхом оптимізації антропогенних навантажень на екосистеми.

Сучасна екологія має складну та розгалужену структуру, що включає близько 90 напрямків, де тривають процеси екологізації. Проте основними напрямками залишаються: загальна, спеціальна та прикладна екологія.

Загальна екологія вивчає фундаментальні проблеми організації екосистем, включає: аутоекологію (факторіальна екологія), демекологію (екологія популяцій), синекологію (екологія угруповань), екосистемологію (екологія екосистем) тощо.

Спеціальна екологія вивчає закономірності функціонування екосистем та включає: екологію тварин, рослин, грибів, мікроорганізмів, ґрунтів, ґрунтову зоологію, екологічну паразитологію, ландшафтну екологію, екологію водних екосистем (гідробіологія), екологію

наземних екосистем, степове лісознавство, еволюційну екологію тощо.

Прикладна екологія вивчає механізми руйнування біосфери, способи раціонального природокористування та включає: екологію енергетики, транспорту, промисловості, агроекологію, екологічний моніторинг, заповідну справу, соціальну екологію, екологічну освіту тощо [3].

Особливості сучасних екологічних проблем вимагають пошуку нових напрямів та підходів до їх вирішення. Таким одним із основних узагальнювальних напрямів екології стала економіка природокористування, яка вивчає методи найефективнішого використання людиною природних умов і ресурсів з метою підтримання динамічної рівноваги біосфери, раціонального використання природних ресурсів, охорони біологічного різноманіття та способів гармо-

нізації суспільства і природи. Одним із основних напрямів економіки природокористування стала екологія землекористування (рис. 2).

Як новий науковий напрям екологія землекористування почала формуватися в кінці XX століття, зважаючи на обмеженість якісних (орних та цінних) земель, нарощування темпів забруднення, деградацію земель та опустелювання. Екологія землекористування покликана здійснювати аналіз використання землі та упереджувати негативні наслідки неефективного використання якісних земель, сприяти їх охороні та збереженню.

Земля не є продуктом людської праці, не переміщується в просторі, не замінюється іншими ресурсами.

Земля може використовуватися активним та пасивним способом. Головним кри-

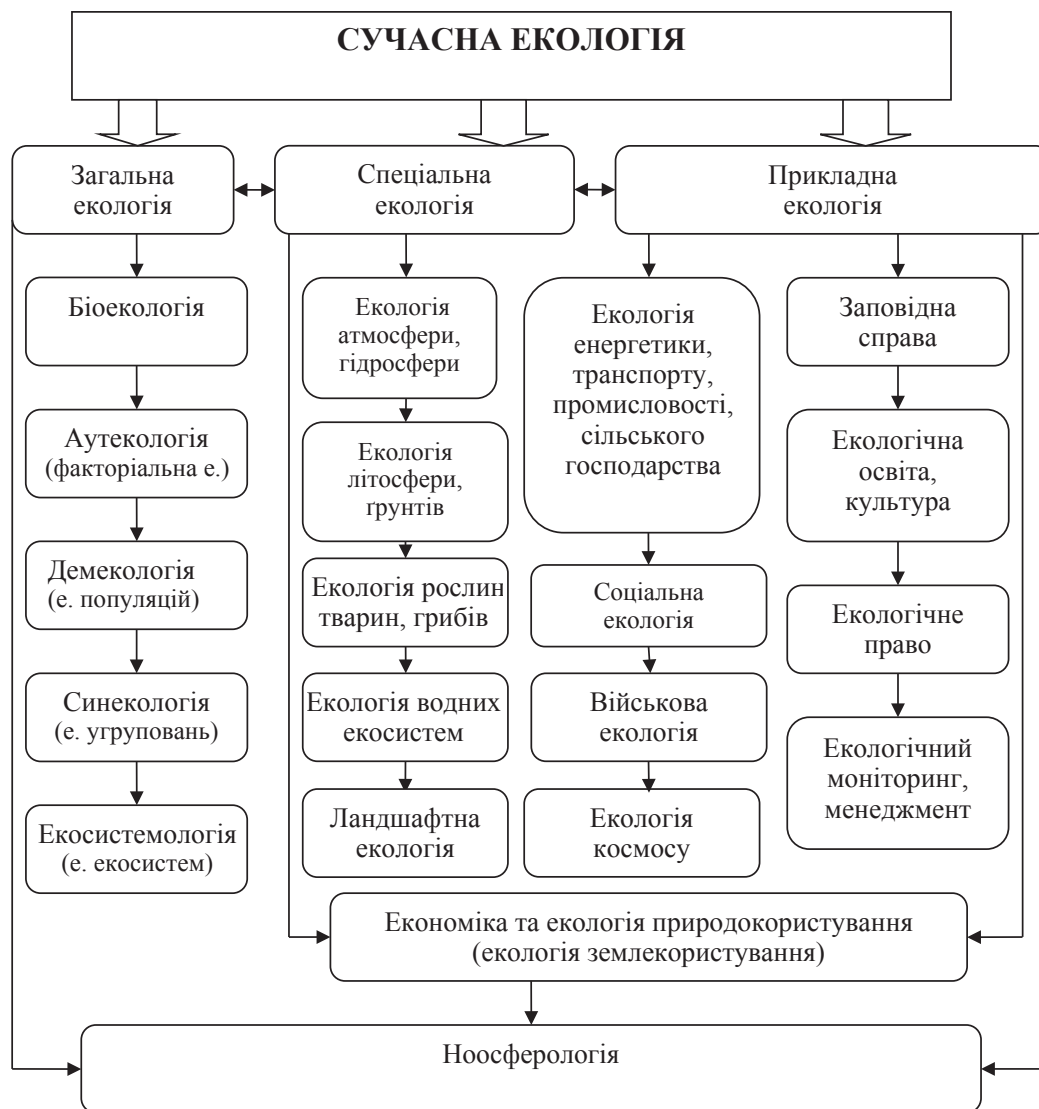

Рис. 2. Структура сучасної екології

Джерело: за даними [4]

терієм ефективного способу використання землі є екологічно стійке землеволодіння та землекористування.

При активному способі використання земля виконує функцію джерела продовольства й засобу виробництва (інтегральний природний ресурс). За даними ФАО, у світі орні землі становлять лише 10% території суші, сіножаті і пасовища – близько 20% [5].

При пасивному – як природний об'єкт існує незалежно від волі людей, виконує функцію місця проживання, умов життя, відпочинку, культурного дозвілля тощо, тобто може бути просторово-операційним базисом, є носієм соціальних інтересів й екологічних умов життя населення.

За даними ФАО, у світі 70% земель не використовується в сільському господарстві, оскільки 20% суші розташовано в зонах з холодним кліматом, 20% – у зоні з посушливим кліматом, 20% розміщено на крутих схилах, 10% представлено малопотужними ґрунтами [5].

У ринковому середовищі земля стає багатofункціональною: як охоронна територія та охоронна зона виконує екологічну функцію, як територія держави обумовлює політичну функцію, при купівлі-продажу земельної ділянки земля набуває особливого юридичного статусу.

1.3 СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА ЗМІСТ ЕКОЛОГІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

У розвитку людства виключно важливу роль відігравала і відіграє земля як територія і як ресурс. Забезпеченість родючою землею чи то держави, чи окремого господарства в усі часи була запорукою їхнього достатку, заможності та впевненості в майбутньому. Прагнення до володіння та користування землею в людства було викликане подвійним інтересом:

1) спробою розв'язати продовольчу проблему;

2) збагаченням через вирощування та реалізацію сільськогосподарської продукції.

Зі збільшенням чисельності населення інтерес до землі посилюється. Постійне розширення земельних площ зумовило те, що сьогодні господарською діяльністю вже охоплено 63% суші. З майже 5,0 млрд га земель, що вважаються потенційно придатними для проживання та виробництва сільськогосподарської продукції, використовується 3,8 млрд га [6, с. 153]. Зберегти наявний земельний потенціал можливо лише завдяки формуванню нового світосприйняття, нової форми самосвідомості, за яких людина усвідомлюватиме себе

єдиним цілим з природою. При цьому дбайливе ставлення до землі повинне впливати з розуміння сутності та закладених основоположних принципів і засад землекористування.

Розглядаючи користування земель у просторово-часовій динаміці, варто зазначити, що від початку відліку, а саме порушення стану рівноваги, до сьогодні минуло приблизно 8–11 тис. років [7, с. 6]. Первинним поштовхом до незворотних змін у природному середовищі стала вирубка та викорчовування лісів на великих територіях з подальшим їх розорюванням, що також спричинило появу у флорі та фауні значної кількості нетипових організмів, нових біотопів та біоценозів, зміни клімату, гідрологічного режиму на обезлісених територіях, а також утворення орного шару [8, с. 228–231].

З часом користування землею розширювалося територіально, ускладнювалося, зростало за інтенсивністю, через що незворотні зміни в природі з прихованих та невидимих почали переходити в стан широкомасштабних та незворотних. Водночас змінювалося й призначення земель. На землях, зайнятих лісами, виростили новобудови, а землі – осередки давніх цивілізацій – заростали та опустелилися. Якщо зміни в користуванні землею 5-6 тис. років тому мали локальний характер, то тисячу років тому вони вже охоплювали цілі регіони, 100 років тому стали зональними, а уже в останні 30-50 років – глобальними.

На сьогодні всі землі суші здебільшого поділяють на 2 категорії: землі, якими не користуються, та землі, якими користується людство у своїй господарській діяльності. До першої категорії земель входить понад 1/3 суші – це непродуктивні землі (пустелі, скелі, прибережні піски, озера тощо).

Термін «землекористування» застосовується здебільшого до другої категорії – продуктивних земель, які також поділяються на орнопридатні та орнонепридатні землі. Продуктивні та непродуктивні землі формують земельні ресурси і становлять земельний фонд планети, регіонів, країн тощо.

Земельні ресурси є складником екосистеми та вважаються універсальною категорією, що поєднує природні та соціальні предмети і їх властивості. До них належать: землі сільськогосподарського призначення; землі лісів; землі під водою; землі населених пунктів; землі під промисловими об'єктами, транспортом; землі природоохоронного призначення та ін. [9, с. 5], які використовуються для різних цілей. Земельні ресурси є обмеженими, але належать до категорії відновлюваних завдяки своїй природній властивості – родючості, яку шляхом

застосування відповідних технологій можна відновлювати та підвищувати.

Землекористування – це термін, похідний від термінів «земля» і «користування».

У загальноекономічному розумінні поняття «земля» має декілька значень, які за своєю суттю варіюють від достатньо вузького поняття елементарного ресурсу до широкого, інтегрального ресурсу природного й антропогенного походження, що охоплює всі природні фактори й умови виробництва. Так, М.С. Богіра стверджує, що у більшості економічно розвинених країн світу поняття «земля» включає всю планету, а саме надра та повітряний простір відповідно під і над землею поверхнею, тоді як в Україні під поняттям «земля» розуміють сушу в межах держави зі всією природною рослинністю та території, покриті водою [10, с. 18; 11].

У територіально-просторовому розумінні поняття «земля» – це території, земельний потенціал яких не задіяний у господарській діяльності; території, використання земельного потенціалу яких у господарській діяльності спрямоване на збереження відповідного природного стану та притаманного йому біорізноманіття (землі, зайняті лісами, внутрішніми водоймами, непридатні землі тощо); території, земельний потенціал яких використовується в господарському обігу та стає основою життєдіяльності людей, постійним джерелом виробництва продуктів харчування (сільськогосподарські землі, землі, зайняті населеними пунктами, промисловими підприємствами тощо).

Важливо знати!!!

Законодавче визначення поняття «земля» міститься у ст. 1 Закону України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р., № 963-IV, а саме: це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею. ГОСТ 26640-85 дає дещо інше тлумачення поняття «земля», а саме: це найважливіша частина навколишнього природного середовища, що характеризується простором, рельєфом, кліматом, ґрунтовим покривом, рослинністю, надрами, водами, є основним засобом виробництва у сільському та лісовому господарстві, а також просторовою базою для розміщення підприємств і організацій усіх галузей народного господарства.

У Конвенції ООН подано міжнародно-правове визначення поняття: «земля – означає земну біопродуктивну систему, що включає в себе ґрунт, воду, рослинність, іншу біомасу, а також екологічні

і гідрологічні процеси, що відбуваються усередині системи» (ст. 1. «Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці», приєднання від 4.07.2002 р., № 995_120, підстава 61-15).

Земля, будучи предметом інтересу всього живого, насамперед, виконує функцію середовища існування, а вже потім – загального засобу виробництва, який характеризується сукупністю всіх інших функцій, зокрема таких, як:

- природний ресурс (основний компонент екосистеми, що підтримує існування всіх живих організмів) і носій корисних копалин;

- базис розміщення для водних джерел та мінеральних ресурсів, будівель, транспортних споруд, місце розміщення відходів тощо;

- базис виробництва та засіб виробництва промислового й сільськогосподарського призначення, бере участь у біологічному кругообігу та виконує продовольчу функцію;

- базис проживання, є життєвим простором для людини, сприяє передачі сільськогосподарського досвіду користування землею;

- об'єкт нерухомості та товар у ринковій економіці, є капітальною вартістю тощо [12, с. 74].

Функціональне призначення однієї й тієї самої земельної ділянки з часом може змінюватися, і кількість функцій, що виконуються землею, також постійно збільшується. Земля може виконувати як роль предмета праці, так і роль засобу праці. Функції землі нерозривно пов'язані з її особливостями: просторова обмеженість (збільшити площу земельного фонду планети неможливо), непереміщуваність (у землеробстві не земля як предмет праці переміщується при її обробленні, а знаряддя праці переміщуються до землі), неоднорідність (земля в різних місцях планети має різні характеристики, які роблять її чи то придатною, чи непридатною для використання), незамінність (земля не може бути замінена на інший засіб виробництва), продукт (необроблювана земля є продуктом природи, а не продуктом праці), родючість (під впливом людини може швидко змінюватися як позитивно, так і негативно).

Термін «користування» означає залучення цього ресурсу в користування відповідно до визначеного людиною призначення. Призначення землі може змінюватися як у часі, так і в просторі (територіально). Зокрема, орні землі, основним призначенням яких є вирощування сільськогосподарської продукції, можуть

використовуватись як під будівництво в населених пунктах, так і мати рекреаційний характер використання тощо. Так, Д.С. Добряк під користуванням землею розуміє форму, порядок і умови, за яких відбувається використання землі [13, с. 24], а також усі види діяльності, що здійснюються на землі.

Єдиного загально визнаного поняття «землекористування» у вітчизняній економічній науці немає. Неоднозначність тлумачення терміна та похідних від нього пов'язана як зі змінами, що відбуваються у землекористуванні в просторово-часовій динаміці, так здебільшого і в самих підходах щодо його визначення, що вимагає постійного вдосконалення та поглиблення сутності цієї категорії з різних позицій теоретичних положень.

На нашу думку, землекористування – це процес, який повинен спиратися на природні закони землеробства, зокрема, як стверджує Корчинська О. А., закон повернення речовин у ґрунт (повернення винесених з врожаєм поживних речовин), закон мінімуму (урожай залежить від мінімальної кількості поживного елементу), закон максимуму (неврожай пов'язаний з надлишком поживного елементу), закон оптимуму (оптимальна дія факторів на відтворення родючості ґрунту) [14, с. 7].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що загалом **землекористування** – це просторове використання землі в балансокруговому процесі взаємовідносин земля – користувач, у якому користувач через залучення, відтворення та охорону впливає на землю, а земля також через процес віддачі (продукти харчування і не тільки) впливає на поведінку користувача [15, с. 11]. При цьому умовно пропорція між залученням (використанням), виражена в кількості вкладеного капіталу, праці та добрив, має урівноважуватися з процесами відтворення та охорони землі, з одного боку, та виходом сільськогосподарської продукції (її обсягом) – з іншого. Будь-яке порушення рівноваги в цій пропорції призводить до еколого-економічних змін у процесі віддачі (рис. 3).

Здебільшого трактування терміна «землекористування» пов'язане, насамперед, із сучасним рівнем розвитку землеробства. Завдяки досягненням науки і техніки людина здатна не тільки вести розширене відтворення родючості землі, але й змінювати її в потрібному напрямку та навіть відновлювати на культивованих землях. Сьогодні використовувана родючість землі в більшості країн світу є штучно створеним продуктом. Тому важливим моментом у взаємовідносинах земля – користувач є залучення земель у господарську діяльність, яке включає

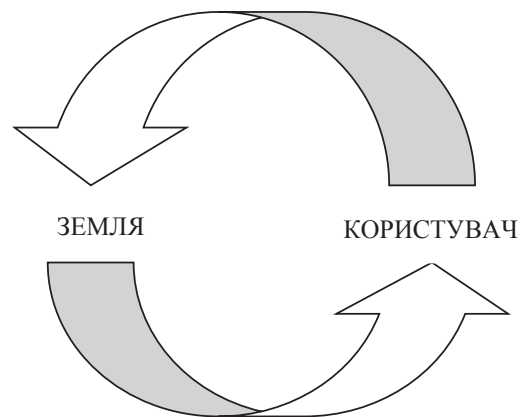

Рис. 3. Балансокругова взаємодія користувач-земля

Джерело: за даними [15, с. 11]

визначення, поділ земель за призначенням та їх використанням.

Залежно від того, яка категорія для використання земель буде вибрана (землі сільськогосподарського призначення, землі промисловості чи рекреаційні землі) і в якій науково-прикладній галузі її використовуватимуть, трактуватиметься зміст терміна «землекористування» (рис. 4).

З правової точки зору термін «землекористування» містить поняття суб'єкта землекористування (землекористувач), права на користування та, як стверджують, Другак В.М., Дегтярев І.В. та інші, види, форми, порядок користування землею у відповідних межах [16, с. 11; 17, с. 97; 18].

З екологічної точки зору, як вважає Третяк А.М., змістова наповненість терміна «землекористування» дещо інша, а саме: робиться акцент на суб'єктах землекористування (людина – землекористувач, суспільство), використання ними всього потенціалу території, у тому числі й землі [19, с. 28].

З економічної – це суспільні відносини, як вважають Сохнич А.Я., Богіра М.С., Горлачук В.В., Русан В.М., Мельник Л.Ю. та інші, пов'язані з використанням землі як засобу виробництва, що приносить прибуток [20, с. 8; 21, с. 24–25; 22, с. 443].

Із соціальної – використання землі як екологічно безпечного середовища проживання, як стверджує Зіновчук Н.В., адже важливе значення має організація суспільного життя в умовах покращеної якості довкілля та сфери зайнятості, також як джерела інформації про довкілля, що передбачає підвищення екологічної свідомості громадян [12, с. 74].

У природно-технічному – це земельний масив із сукупністю земельних ділянок, як підкреслює Дегтярев І.В., відмежованих на місце-

Рис. 4. Змістові модулі терміна «землекористування»

Джерело: за даними [15, с. 12]

вості, які мають потенціал для використання або вже використовуються в господарській діяльності людини [18, с. 10].

Основними **факторами** розвитку землекористування є:

- природні фактори (ґрунти, рослинний світ, тваринний світ, гідрографічний режим, клімат);
- фізичні фактори (місце розташування, рельєф, контурність, конфігурація (ламаність меж), природна та антропогенна роздрібненість, компактність, площа);
- економіко-правові фактори (цільове призначення, режим використання, форма власності, тип землекористування тощо).

Первинним елементом землекористування є земельна ділянка або земельний масив як територіальний простір з чітко визначеними межами, площею, місцем розташування та правовим статусом. Здебільшого земельна ділянка є єдиним неподільним об'єктом власності, володіння, користування та розпорядження. Володіння дозволяє користуватися земельною ділянкою певних обсягів, але позбавляє права розпорядження. Розпорядження полягає в можливості передачі земельної ділянки в користування чи у спадщину, а також можливості її вилучення для суспільних потреб відповідно до закону. Тоді як користування, як вважають Горлачук В.В., Гаркуша О.М., В'юн В.Г., Мельніченко В.В., Песчанська І.М., Демченко Д.М., – це процес споживання корисних властивостей об'єкта власності, тобто продуктів харчування (понад 90% земельних площ) з метою задоволення потреб землекористувача [23, с. 184].

Крім вищезазначеного, ці терміни розрізняються між собою ще й у часовому вимірі, зокрема землеволодіння є більш довготривалим процесом, на відміну від землевикористання та землекористування, оскільки останні більшою мірою пов'язані з нестійким рівнем розвитку продуктивних сил. Також існують відмінності і між власне поняттями «використання» та «користування». Такі факти як реорганізація поверхні землі індустрією, будівництвом, транспортом та гірничою промисловістю (орієнтовно 10%), застосування мінудобрив, проведення меліорації та осушення, багаторазове розчленування земель комунальними спорудами, включаючи зміну її деяких частин техногенними формами, тощо свідчать саме про «використання» землі, а не про «користування».

Етапи розвитку землекористування пов'язані зі змінами економічних відносин, відносин власності на землю, розвитку продуктивних сил, що також призвело до надмірного використання землі з усіма екологічними наслідками. У зв'язку з цим виник новий напрям, який вивчає екологічні наслідки функціонування землекористування, – це екологія землекористування.

У теоретичному плані під поняттям екології землекористування А.М.Третяк [24] пропонує розуміти науковий напрям окремого розділу екології, що вивчає природні чинники, закономірності впливу організації використання земель на біологічні системи і зворотні реакції на ці дії, а також екологічні наслідки функціонування землекористування.

Важливо знати!!!

Екологія землекористування – це наука (розділ загальної екології), що вивчає закономірності взаємодії процесу використання землі (земельних ресурсів) з навколишнім середовищем та екологічні наслідки організації і функціонування землекористування.

Об'єктом екології землекористування є земля. Усі землі України незалежно від напрямку їх залучення в користування та обсягу виконуваних ними функцій належать до земельних ресурсів і складають земельний фонд та володіють певним потенціалом. Тому часто під поняттям «земля» розуміють такі терміни як: «ґрунт», «земельні ресурси» чи «земельно-ресурсний потенціал» тощо.

Корисно знати!

Станом на 1 січня 2017 р. земельний фонд України становить 60,3 млн гектарів, або близько 6 відсотків території Європи. Сільськогосподарські угіддя становлять близько 19 відсотків загальноєвропейських, у тому числі рілля – близько 27 відсотків. Показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одну особу є найвищим серед європейських країн і становить 0,9 гектара, у тому числі 0,7 гектара ріллі (середній показник європейських країн – 0,44 і 0,25 гектара відповідно). У цілому площа сільськогосподарських земель становить 42,7 млн гектарів, або 70 відсотків площі всієї території країни, а площа ріллі – 32,5 млн гектарів, або 78,4 відсотка усіх сільськогосподарських угідь [21].

Суб'єктом екології землекористування є суспільство, людина. За даними Держгеокадастру України, станом на 16.02.2017 р. в Україні налічували загалом 25,3 млн землевласників та землекористувачів [25].

1.4. ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН В ОРГАНІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ

Взаємодія суспільства і природи – явище, яке існує об'єктивно. Природа виникла раніше, ніж суспільство, більше того, природа породила суспільство. Природа розвивається за об'єктивними законами, суспільство існує на основі законів соціального розвитку.

В основі взаємодії суспільства і природи лежать певні **закономірності**:

1) суспільство не може існувати без природи, адже природа забезпечує життєдіяльність людини як суспільної істоти;

2) для відновлення та відтворення земельних ресурсів, використаних у господарській діяльності, необхідне суспільство;

3) при використанні природних ресурсів виникають відходи, які суспільство скидає в довкілля як забруднювальні речовини [26; 27].

Ці закономірності під час взаємодії суспільства і природи природним шляхом чи штучними заходами сприяють формуванню **екологічних відносин**.

Для екологічних відносин властива диференціація. Виділяють екологічні відносини за:

- основними природними об'єктами;
- основними сферами діяльності людей.

Щодо екологічних відносин, які виникають залежно від основних сфер діяльності людини в галузі навколишнього природного середовища, виокремлюють:

1) відносини, що виникають з приводу приналежності природних об'єктів певним суб'єктам на праві власності або на праві користування;

2) відносини, що виникають у сфері експлуатації екологічних об'єктів конкретними суб'єктами з метою задоволення своїх інтересів;

3) відносини, що виникають з приводу забезпечення екологічної безпеки довкілля, суспільства та громадян;

4) відносини, що складаються в галузі відтворення, відновлення природних об'єктів, поліпшення їх якості;

5) відносини, що виникають у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Крім цього, можливе існування похідних від них відносин, зокрема, еколого-процесуальних, еколого-інформаційних, відносин у сфері розгляду спорів та інших. Ці екологічні відносини мають, як правило, підпорядкований характер щодо основних екологічних відносин.

Особливості екологічних відносин:

➤ екологічні відносини існують лише за наявності природного об'єкта (зрубане дерево, відокремившись від природного середовища, перестає бути об'єктом екологічних відносин та переходить у сферу майнових відносин);

➤ в основні екологічних відносин, базою для яких є природні об'єкти, лежать закони природи, тому вплив на них людей є обмеженим;

➤ при використанні природних ресурсів суб'єкти екологічних відносин зобов'язані займатися відтворенням природних об'єктів, щоб не порушувати існування єдиної екологічної системи;

➤ в екологічних відносинах для суб'єктів правовий режим є обов'язковим до виконання [26; 27].

Важливо знати!!!

Земля є об'єктом екологічних відносин та екологічного права

Відповідно під земельними екологічними відносинами розуміють суспільні відносини між людьми, пов'язані з володінням і користуванням земельними та іншими природними ресурсами, що розміщені на конкретній земельній території і є складником усієї системи екологічних відносин кожної конкретної історичної епохи. Вони за своєю природою належать до соціально-економічного базису суспільства. Земельні екологічні відносини, як і весь економічний лад суспільства, історично розвиваються і змінюються разом із зміною продуктивних сил. На всіх етапах історії суспільства земельні екологічні відносини формуються під безпосереднім впливом певних законів природи та економічного закону відповідності характеру виробничих відносин розвитку продуктивних сил. Їх рівень визначається ступенем розвитку виробничих сил, станом земельного фактору та інших природних ресурсів і характером суспільних відносин, у тому числі і земельних [24].

Регулятором екологічних відносин є **екологічне право**, оскільки в праві визначається міра поведінки суб'єктів, що забезпечує оптимальне використання природних ресурсів, їх відтворення й охорону навколишнього природного середовища.

Згідно з екологічним законодавством України земля належить до основних природних об'єктів і входить до складу єдиної екологічної системи як невід'ємна її частина. Саме екологічне право не впливає безпосередньо на природні об'єкти, його вплив виявляється через поведінку суб'єктів екологічних відносин. Суб'єктами відносин є фізичні та юридичні особи, територіальні громади (які реалізують свої правомочності безпосередньо або через органи місцевого самоврядування) чи громадські, міжнародні й релігійні об'єднання, держава (яка реалізує свої правомочності через відповідні органи державної влади, наділені компетенцією щодо регулювання екологічних відносин).

Суб'єкти екологічного права наділені юридичними правами та обов'язками, тобто реально здатні брати участь в екологічних правовідносинах (право власності на земельні ресурси, землекористування тощо).

Земля як об'єкт права проявляється в різних сферах: при наданні земельних ділянок у

власність або в користування; при вилученні земель у встановленому порядку для задоволення певних потреб; під час експлуатації земель з урахуванням їх цільового призначення тощо.

До земель України належать усі землі в межах її території, у тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії земель (ч. 1 ст. 18 ЗКУ). Тому в законодавстві врахована специфіка правового регулювання використання категорій земель сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення, лісового фонду, водного фонду, промисловості, транспорту.

Земельне законодавство розраховане на правове регулювання використання поверхневого шару землі та виступає основною правовою формою земельних відносин. Об'єктом земельних відносин, зокрема відносин власності, є земельна ділянка. Згідно зі ст. 79 Земельного Кодексу України (ЗКУ) **«земельна ділянка»** – це частина земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Розділ III ЗКУ визначає режим прав на землю, а розділ IV ЗКУ встановлює порядок набуття й реалізації права на землю [26; 28].

1.5. ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ВИДІВ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Традиційні методи та способи землекористування призвели до того, що за наявних темпів ерозії та знеліснення до 2030 року родючої землі на планеті стане менше на 960 млрд т, а лісів – на 440 млн. га [29]. Найнебезпечнішими для якісного стану земель є деградаційні процеси. Деградація земель означає зниження чи втрату біологічної і економічної продуктивності, структури орних земель чи пасовищ, лісів у результаті землекористування чи інших видів антропогенної діяльності [29].

З метою запобігання деградаційним процесам, сьогодні, дуже важливим є впровадження видів землекористування екологічного спрямування таких як «раціональне», «ефективне», «оптимальне», «стале», «екологозбалансоване», «екологорівноважене», «екологобезпечне» та способів землеробства (нульовий обробіток, органічне (біологічне) землеробство) (рис. 5).

Так, одним із видів землекористування екологічного спрямування є раціональне використання землі. Так, Сохнич А.Я., Горлачук В.В., Панас Р.М., Русан В.М. та інші стверджують, що **раціональне використання** землі передбачає максимальне залучення до господарського обігу всіх земель та цільовий характер їх використання, а також підвищення родючості землі та збереження екологічної рівноваги в природі [8, с. 18; 17, с. 15; 20, с. 7; 30, с. 321; 31, с. 28]. Тобто раціональне використання землі має бути адаптоване до ґрунтово-кліматичних умов території, що забезпечить максимальний економічний ефект, який полягатиме в отриманні максимальної кількості продукції на одиницю площі за найменших затрат праці та коштів і задоволенні потреб ринку. Основна мета раціонального використання землі полягає як у досягненні максимального ефекту з урахуванням цільового характеру землі, так і в її охороні з урахуванням екологічних зв'язків у навколишньому природному середовищі.

Необхідною складовою раціонального використання землі як підкреслює Лебеденко О.В. є **ефективне використання** землі [32, с. 5]. Ефективне використання землі повинно забезпечувати відповідний економічний результат та визначатися відношенням чистого економічного ефекту до загальних затрат, а також передбачати підвищення рівня життя людей та покращення екологічного стану землі. Будзак В.М. пропонує під **ефективним сільськогосподарським землекористуванням** розуміти процес формування економічно вигідних та одночасно екологічно збалансова-

них напрямів використання земель сільськогосподарського призначення за допомогою дієвих економічних, екологічних, правових, організаційних та соціальних механізмів [33].

У другій половині XX століття людство дійшло до розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних та соціальних проблем при використанні землі, які можуть бути вирішені лише комплексно. **Оптимізація** використання землі, на відміну від раціонального використання землі, передбачала встановлення екологічно доцільних і економічно вигідних співвідношень між різними видами сільськогосподарських угідь [34, с. 55] з поступовим вилученням малопродуктивних, занадто еродованих та деградованих земель, тобто урівноваження антропогенних та природних екосистем.

Наприкінці XX століття антропогенний вплив на природу та земельні ресурси посилювався, і збільшилися його негативні наслідки, зокрема, за останні 100 років виведено з користування 27 % (2 млрд га) родючих земель, та 87 % щорічного приросту пустель зумовлено антропогенним тиском на природу [35]. Унаслідок цього в багатьох районах ресурси землі вичерпані, їх подальше збільшення стає неможливим через перевищення межі відтворення.

На початку XXI століття баланс між можливостями природи і суспільства, економічними та екологічними інтересами вже не задовольняє людство. Виробничо-просторова обмеженість землі як ресурсу, неефективні моделі, види, типи використання землі спонукають до переосмислення концепцій як природокористування, так і землекористування.

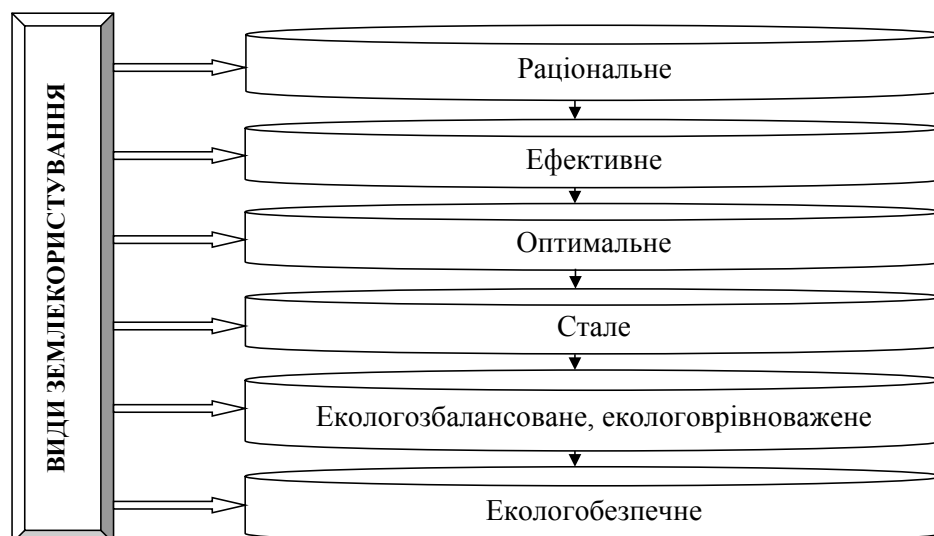

Рис. 5. Види землекористування та їх упорядкування по мірі збільшення частки екологічної складової

Джерело: за даними [15, с. 11-16]

Теорія сталого розвитку ставить екологічні проблеми природокористування на перше місце та змушує людей до перебудови своїх відносин з природою. Водночас виникла необхідність у зміні парадигми землекористування, у якій пріоритетними у формуванні нового світосприйняття повинні стати принципи глибоко продуманого використання земельних ресурсів в умовах сталого розвитку.

Під сталим розвитком Руденко Л.Г., Третяк А.М., Устінова І.І. та інші розуміють такий розвиток, який надаватиме можливість на довгостроковій основі забезпечувати стабільне економічне зростання та сприяє задоволенню поточних потреб у теперішній момент часу і не ставитиме під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби [14, с. 39; 36, с. 332; 37, с. 258–260]. Якщо земля в руслі сталого розвитку буде розглядатися як потрібна природно-економічна система, а саме: як основа екосистеми, як територіально-просторовий ресурс і як засіб виробництва, то під **сталим землекористуванням** розуміють використання земель, що визначається тривалим користуванням земельною ділянкою без зміни її цільового призначення, погіршення її якісних характеристик та забезпечує оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій [18].

У зв'язку з цим як варіант для «sustainable development» Руденко Л.Г. та інші пропонують збалансований або екологорівноважений розвиток (балансувати: зберігати рівновагу; доводити до правильного співвідношення взаємопов'язані частини чого-небудь) [37, с. 262].

У цьому контексті **екологозбалансоване та екологорівноважене** використання землі, як вважають Калініченко А.В., Писаренко В.М., передбачає забезпечення економічно доцільної продуктивності земель за умов, що швидкість використання земельних ресурсів не перевищуватиме швидкість їх відтворення [38, с. 135].

Попри практичну всезагальну формальну підтримку такого шляху, наразі у цьому напрямі реальних кроків не зроблено жодною з держав. Розвинені країни вважають сформований спосіб життя взірцем і не збираються нічого змінювати, навіть незважаючи на те, що він базується на руйнуванні природи людиною, а країни, що розвиваються, намагаються досягти такого самого еталона життя, хоча такий розвиток поглиблює еколого-соціальну кризу та загострює продовольчу безпеку.

Ємність земельного простору як середовища проживання людей свідчить, що його стан близький до наповнюваності. Перед люд-

ством, як і кілька тисяч років тому (зниклі цивілізації), постала дилема вибору розвитку землекористування – зростання чи стабілізація. При цьому не просто стабілізація, тобто підтримання стану рівноваги, збалансованості між економічними, екологічними та соціальними факторами, а стабілізація чисельності населення та пристосованість видів його діяльності до розвитку в умовах обмеженості земельних ресурсів середовища, ємність якого вичерпано.

Сталий розвиток у землекористуванні може існувати на певній території тривалий час, але за умови, що чисельність населення коливатиметься в діапазоні, припустимому рівню демографічної ємності за рахунок самовідтворення земельних ресурсів. Збереження цілісності і сталості розвитку землекористування в умовах тільки їх якісних змін можливе лише за інтеграції екологічних, економічних та соціальних інтересів людства (рис. 6).

Найбільша проблема в землекористуванні пов'язана з тим, що рівень розвитку екосистем на планеті диференційований. Екосистеми з малородючими землями мають значний запас ємності (територіальної і демографічної) та характеризуються тенденцією кількісного демографічного зростання. Проте поряд з ними існують екосистеми з родючими землями, запас ємності і територіальної, і демографічної яких вичерпано. Початковим етапом розвитку природних екосистем є домінування економічних інтересів над екологічними, кінцевим етапом розвитку інтенсивно-використовуваних екосистем – перевага екологічних інтересів над економічними.

Головною метою при сталому землекористуванні є не лише досягнення стану рівноваги між екологічними та економічними інтересами, а й обмеження кількісного зростання параметрів чисельності населення, техногенного навантаження тощо в екосистемі з подальшим його утриманням (коливанням) у діапазоні сталості.

Межами утримання слугуватимуть умови, які гарантуватимуть недопущення будь-яких масштабних незворотних для стану земельних ресурсів наслідків.

Проте для досягнення умов сталості при екологічному розвитку землекористування потрібна не декларація щодо забезпечення збалансованого природокористування, зниження рівня забруднення та відтворення родючості ґрунтів (п. 4.14) («Стратегія національної безпеки України», Указ Президента України від 26 травня 2015 р., № 287/2015) [39]), а зміна парадигми землекористування та формування нових концептуальних основ її розвитку, де

Рис. 6. Наукові концепції екологобезпечного спрямування
Джерело: розроблено за даними [12, с. 35–37]

стале землекористування опиратиметься на економічно ефективне, екологічно безпечне та соціально справедливе використання земель.

Екологобезпечне використання земель змушує сприйняти екологічну парадигму розвитку, в основі якої лежить необхідність забезпечення умов виживання людства в середовищі, зміненому його ж діяльністю, та передбачає використання землі за таких умов, які гарантують недопущення незворотних екологічних наслідків та не знижують здатність ефективного функціонування екосистем. Зважаючи на вищезазначене, пропонуємо трактувати поняття «**екологобезпечне використання земель**» як територіально-просторове використання землі в балансокруговому процесі взаємовідносин земля – користувач у межах ємності екосистем за умов, які гарантують певний стан захищеності, недопущення незворотних екологічних процесів на землі та забезпеченості умов виживання людства [15, с. 11].

Розвиток екологобезпечного використання землі має базуватися на трьох важливих принципах:

- придатності земель до підтримання рівноваги в екосистемах;
- придатності земель для проживання населення;
- придатності земель до використання в господарських цілях, а також захищеності земель від катастрофічних наслідків її викорис-

тання, тобто екологічно безпечне використання землі варто розглядати як таке, що:

- 1) забезпечуватиме рівноважний еколого-економічний стан земельних ресурсів упродовж тривалого часу;
- 2) передбачатиме однакові можливості як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь стосовно використання землі;
- 3) позитивно впливатиме в межах певних територій на процеси використання землі;
- 4) попереджатиме виникнення незворотних процесів, що призводять до порушення якісного стану земельних ресурсів, та опосередковано, через продукти харчування впливатиме на життя і здоров'я людей;
- 5) визначатиметься різними показниками в різні періоди, але буде прийнятним для певного етапу розвитку.

Отже, формування екологічних видів землекористування дозволить розв'язати одразу три економічно, екологічно й соціально значимі проблеми:

- 1) зменшити затрати на ліквідацію наслідків забруднень земельних угідь синтезованими хімічними речовинами, які застосовуються в сільськогосподарській діяльності людини;
- 2) сприяти попередженню деградаційних процесів у ґрунтах, які виникають за інтенсивного ведення сільського господарства;
- 3) покращити стан здоров'я населення внаслідок уживання екологічно чистої продукції.

Питання для самоперевірки:

1. Які основні аспекти впливу суспільства на природу ви знаєте?
 2. У чому проявляється вплив природи на суспільство?
 3. Основні напрями сучасної екології.
 4. Коли почала формуватись екологія землекористування як новий науковий напрям?
 5. У якому нормативному документі подано визначення поняття «земля»?
 6. Дайте визначення терміна «екологія землекористування».
 7. Об'єкт та суб'єкт екології землекористування.
 8. Які закономірності у взаємодії суспільства і природи сприяють формуванню екологічних відносин?
 9. Перерахуйте екологічні відносини, які виникають залежно від основних сфер діяльності людини в галузі навколишнього природного середовища.
 10. Що виступає регулятором екологічних відносин?
 11. Що таке деградація земель?
 12. Які земельні ділянки вважають деградованими?
 13. Перерахуйте види землекористування екологічного спрямування.
 14. Що означає термін «стале землекористування»?
 15. Принципи екологобезпечного землекористування.
-

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сучасні особливості взаємодії суспільства і природи // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/1-2.pdf>.
2. Взаємодія природи і суспільства / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/10H3R10_2.htm.
3. Екологія // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.https://uk.wikipedia.org/>.
4. Олійник Я.Б. Основи екології: підручник / Олійник Я.Б., Шищенко П.Г., Гавриленко О.П. – К.: Знання, 2012. – 558 с.
5. Земельні ресурси // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kegt-rshu.in.ua/images/dustan/ORZR1.pdf>.
6. Власов В.І. Використання земельних ресурсів у країнах – основних виробниках сільськогосподарської продукції / В.І. Власов // Економіка АПК. – 2007. – № 4. – С. 153–154.
7. Третяк А.М. Земельні ресурси України та їх використання / А.М. Третяк, Д.І. Бабміндра. – К.: ТОВ «ЦЗРУ», 2003. – 143 с.
8. Землекористування : еколого-економічні проблеми, конфлікти, планування : [навч. посіб.] / І.П. Соловій, О.Т. Іванишин, В.В. Лавний, Ю.І. Турчин, О.Г. Часковський. – Львів : Афіша, 2005. – 400 с.
9. Лугіна В.Ф. Еколого-економічні проблеми сільськогосподарського землекористування / Лугіна В.Ф. – К.: ІЗ УААН, Ін-т радіоекології УААН, 1998. – 168 с.
10. Богіра М.С. Землекористування в ринкових умовах : еколого-економічний аспект : [монографія] / М.С. Богіра. – Львів : ЛНАУ, 2008. – 225 с.
11. Будзяк В.М. Економічні та правові аспекти поняття «земля» / В.М. Будзяк, О.С. Будзяк // Географічні проблеми розвитку продуктивних сил України: VI Всеукраїнська наук. конф., 20–21 жовт. 2011 р. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2011. – С. 48–49.
12. Зіновчук Н.В. Екологічна політика АПК: економічний аспект / Н.В. Зіновчук. – Львів : Львівський держ. аграр. ун-т, ННБК "АТБ", 2007. – 394 с.
13. Добряк Д.С. Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах / Д.С. Добряк, Д.І. Бабміндра. – К.: Урожай, 2006. – 336 с.
14. Корчинська О.А. Родючість ґрунтів: соціально-економічна та екологічна сутність : [монографія] / О.А. Корчинська. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 238 с.
15. Будзяк О.С. Екологобезпечне використання земель: теоретичні та практичні аспекти : [монографія] / Будзяк О.С. – К.: Аграр Медіа Груп, 2011. – 326 с.
16. Другак В.М. Теоретичні та методологічні основи економіки землекористування : [монографія] / В.М. Другак. – К.: ЦЗРУ, 2004. – 129 с.
17. Дегтярев І.В. Земельний кадастр / І.В. Дегтярев. – М.: Колос, 1979. – 463 с.
18. Закон України «Про землеустрій» від 16.04. 2003 р. // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 129.

19. Третяк А.М. Наукові основи економіки землекористування та землеволодіння / А.М. Третяк, В.М. Другак. – К. : ЦЗРУ, 2003. – 337 с.
20. Моніторинг земель : підручник / [А. Сохнич, М. Богіра, В. Горлачук, Д. Столярчук, І. Песчанська] ; за ред. А.Я. Сохнича. – Львів : Компанія «Манускрипт», 2008. – 264 с.
21. Русан В.М. Економіка раціонального сільськогосподарського землекористування : [монографія] / В.М. Русан. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 200 с.
22. Мельник Л.Ю. Економічна теорія на межі тисячоліть : [навч. посіб.] / Мельник Л.Ю., Макаренко П.М., Кириленко І.Г. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 748 с.
23. Управління землекористуванням : підручник / [В.В. Горлачук, О.М. Гаркуша, В.Г. В'юн, В.В. Мельніченко, І.М. Песчанська, Д.М. Демченко]; за ред. В. В. Горлачука. – Миколаїв : Видавництво Іліон, 2006. – 376 с.
24. Третяк А.М. Сутність і поняття екології землекористування в умовах нових земельних відносин / А.М. Третяк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eco.j.dea.gov.ua/wp-content/uploads/2013/02/CONCEPT1.pdf>.
25. Огляд стану земельних відносин в Україні. Випуск 27 лютого 2017 р. / Держгеокадастр // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua/wp-content/>.
26. Гетьман А.П. Екологічне право України / Гетьман А.П., Шульга М.В. – Харків: Право, 2005 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/law/getman_ekoru/part1/105.htm.
27. Сучасні особливості взаємодії суспільства і природи // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kostytsky.com.ua/upload/doc/1-2.pdf.
28. Земля як об'єкт правової охорони і використання // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/ekologichne-pravo/4144-zemlya-yak-ob-ekt-pravovoji-okhoroni-i-vikoristannya-kategoriji>.
29. Деградація земель // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/>.
30. Панас Р.М. Раціональне використання та охорона земель : [навч. посіб.] / Р.М. Панас. – Львів : «Новий світ – 2000», 2008. – 352 с.
31. Русан В.М. Теоретико-методологічні аспекти раціонального сільськогосподарського землекористування / В.М. Русан // Економіка АПК. – 2008. – № 7. – С. 27–30.
32. Лебеденко О.В. Розвиток ефективного використання землі суб'єктами аграрного господарювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / О.В. Лебеденко. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
33. Будзак В.М. Економіко-екологічні основи ефективного сільськогосподарського землекористування: теорія, методологія, практика, / В.М. Будзак // Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук зі спеціальності 08.00.06 – економіка природокористування та охорони навколишнього середовища. К., 2008. – 42 с. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...
34. Соціально-економічні та екологічні проблеми використання і охорони земель в умовах реформування земельних відносин : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. / Харк. нац. аграр. ун-т імені В. В. Докучаєва. – Харків : ХНАУ, 2003. – 358 с.
35. Будзак О.С. Наукові дослідження економічного простору в контексті стратегічного потенціалу тваринництва України / О.С. Будзак // Продуктивні сили і регіональна економіка: зб. наук. праць РВПС України НАН України; 2-х ч. – 2007. – Ч. II. – С. 163–168.
36. Устінова І.І. Щодо теоретичних засад екологічно безпечного управління розвитком територій / І.І. Устінова // Містобудування та територіальне планування: [наук.-техн. зб.]. – К. : КНУБА, 2007. – Вип. 28. – С. 332–337.
37. Україна : основні тенденції взаємодії суспільства і природи у XX ст. (географічний аспект): [ред. Л.Г. Руденка]. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.
38. Калініченко А.В. Особливості формування збалансованих агроєкосистем / А.В. Калініченко, В. М. Писаренко. – Полтава : ПДАА, 2005. – 368 с.
39. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України» від 26.05.2015 р., № 287/2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran7#n7>.
40. Третяк А.М. Екологія землекористування: теоретико-методологічні основи формування та адміністрування: Монографія / А.М. Третяк. – Херсон : Гринь Д.С., 2012. – 440 с.

РОЗДІЛ 2

ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЕКОЛОГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

2.1. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ – НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО УКРАЇНИ ТА ОБ'ЄКТ ЕКОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН

Земля як унікальний об'єкт у системі суспільних відносин, на який спрямовані інтереси всіх членів людського суспільства, є універсальним чинником суспільного життєзабезпечення: предмет і засіб праці в базових галузях виробництва, зокрема в сільському і лісовому господарстві; просторовий базис існування кожної людини в усіх без винятку формах його життєдіяльності; носій багатих природних ресурсів; територіальна основа державності й національного самовизначення. Тому до системи земельних відносин та землекористування залучені у прямій й опосередкованій формах усі члени суспільства, надаючи цим відносинам різноманітності потреб, які перетинаються, взаємодоповнюються або, навпаки, виключають одна одну, інтересів, ціннісних настанов, орієнтації й мотивації.

Це означає, що система земельних відносин та землекористування є складним пунктом загальнонаціональних, групових (відомчих, територіальних) та індивідуальних інтересів, які виникають з приводу розподілу й перерозподілу земельних ресурсів, їх продуктивного опанування та ефективного використання, а також охорони й раціонального відновлення втрачених під час господарської діяльності корисних споживчих властивостей землі. Вона виділяється у виняткову соціально-економічну категорію не тільки через специфіку землі як унікального об'єкта загальних багатоцільових інтересів.

Існує ще одна особливість: двоїстий стан земельного фонду, що є одночасно у відтворювальному процесі і природним тілом, і товаром, який введено до системи товарно-грошових відносин як соціально-економічна категорія. Відповідно, безліч земельних інтересів, які виникають у суспільстві, можна умовно поділити на дві групи [25, 27]:

а) інтереси з приводу ефективного опанування природних властивостей земельного ресурсу (еколого-технологічні інтереси);

б) інтереси з приводу товарно-грошових параметрів земельної власності (соціально-економічні інтереси).

У сфері розподілу та перерозподілу земельних ресурсів **перша група еколого-технологічних інтересів** орієнтується на параметри функціонально-господарської структури земельного фонду, тобто фокусується на масштабах, пропорціях і пріоритетах його розподілу за ступенем господарського освоєння (освоєні, слабо освоєні й неосвоєні землі), категоріях і видах цільового використання (сільськогосподарського, рекреаційного призначення, житлової та громадської забудови, промисловості, транспорту тощо та інших форм освоєння), видах функціонального й дозволеного використання (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища, території під забудовою, болота, чагарники, лісові угіддя і т.п.), інтенсивності експлуатації й антропогенного впливу. Суспільні й індивідуальні інтереси здебільшого різною мірою орієнтовані на підтримку найефективнішої функціонально-господарської структури земельного фонду, хоча у визначених ситуаціях інтереси приватних осіб і конкретних соціальних груп населення з приводу функціонально-господарського використання земель можуть не відповідати загальнонаціональним. Проте в цьому випадку можливі суперечності суспільних і приватних інтересів не мають антагоністичного характеру й відносно легко вирішуються, насамперед, на підставі ринкових механізмів економічного саморегулювання.

Друга соціально-економічна група суспільних земельних інтересів спрямована на структуру земельної власності за складом, поєднаннями і пропорціями. У цьому разі йдеться про співвідношення між величиною земельної власності держави, визначених груп населення і приватних осіб; великих, середніх і дрібних власників; вітчизняних й іноземних землевласників; активних і пасивних власників і т.д.

Інтереси суспільства орієнтовані не тільки на збереження у розпорядженні держави необхідної для розвитку країни частки її земельних ресурсів, але й на те, щоб цей життєво важливий чинник перебував у власників, що здатні

найдоцільніше і з максимальною для всіх членів суспільства користю ним розпорядитися. Інтереси окремих власників спрямовані на збереження за кожним з них прав володіння, користування й розпорядження земельною власністю, незалежно від того, наскільки продуктивно вони використовують землю і якою мірою її експлуатація відповідає критеріям ефективності. Звідси неминучі суперечності між інтересами різних соціальних груп населення, що супроводжуються протягом світової історії розвитку суспільства серйозними соціальними зіткненнями й конфліктами. Саме в цій сфері зароджуються й поступово здобувають величезну руйнівну силу процеси соціальної дестабілізації, революційних вибухів і катаклізмів.

За земельною територією Україна є найбільшою (після європейської частини Росії) країною Європи, а за якісним складом ґрунтів та біопродуктивністю угідь – однією з найбагатших держав світу. Висока природна продуктивність ґрунтового покриву визначає провідне значення земельного фонду як одного з найважливіших видів ресурсів економічного розвитку та найціннішої частини національного багатства України.

У соціальній значущості землі як ресурсу природи багатоцільового використання найвагомішим є її функціонування як головного засобу виробництва і предмета праці в сільському й лісовому господарствах та джерела продовольства, як просторово-територіального базису розвитку продуктивних сил і розселення. Водночас **земля з її ґрунтовим покривом** – фізична основа й невід’ємна частина екосистем суші, необхідна та вирішальна умова існування як біогеоценозів, так і географічних середовищ, що у сукупності утворюють «навколишнє природне середовище».

У контексті реформування економічної системи України земля як базис будь-якої кредитно-фінансової системи була й залишається основним надійним ресурсом оздоровлення економічної ситуації, що склалася сьогодні в країні. Залучення до ефективного обігу земельно-ресурсного потенціалу та вдосконалення земельних відносин розглядається як пріоритетний напрям соціально-економічного розвитку України.

Україна має величезні земельні ресурси, при використанні яких формується близько 95 % обсягу продовольчого фонду та 2/3 фонду товарів споживання по праву вважаються первинним фактором виробництва, фундаментом економіки України [25, с. 48]. Тому існування, соціальний добробут та здоров’я народу України нерозривно пов’язані із землею. Частка земельних ресурсів у складі продуктивних сил держави становить понад 40% [4, с. 245].

Ураховуючи значну частку в землекористуванні України сільськогосподарських земель, показовою є порівняльна ефективність використання земель в Україні та інших країнах (табл. 2.1).

Земельний фонд України характеризується наявністю високого біопродуктивного потенціалу. У його структурі переважають землі з родючими ґрунтами. Головна база землеробства країни розміщується здебільшого на ґрунтах чорноземного типу.

За експертними оцінками [25, с. 60], при раціональній структурі землекористування і відповідному науковому та ресурсному забезпеченні країна здатна виробляти продукти харчування на 140–145 млн чоловік.

Великі перетворення, які відбулися в економіці країни, суттєво змінили правові та організаційно-територіальні форми землекористування, особливо в сільському господарстві,

Таблиця 2.1

Порівняльна ефективність використання земель в Україні та інших країнах світу

Країна	Сільськогосподарські угіддя			Одержано продукції з 1 га, у дол. США	Годує	
	разом, млн га	у т.ч. рілля, млн га	розораність		1 га рілля, чол.	1 працівник сільського госп-ва, чол.
США	431,5	154,9	35,9	580	1,3	80
Канада	78,0	46,0	58,9	325	0,6	55
Франція	30,7	17,7	57,6	1400	3,0	40
Німеччина	11,9	7,3	61,3	2650	8,0	50
Нідерланди	2,0	0,9	45,0	8900	16,5	60
Бельгія	1,5	0,8	50,0	3750	12,5	100
Данія	2,8	2,6	80,0	1150	2,0	40
Фінляндія	2,5	2,4	90,0	1875	2,0	20
Японія	5,4	4,2	75,8	11250	26,5	20
Україна	41,6	32,5	79,8	272	0,6	15

форми власності на землю й інші засоби виробництва, земельні відносини в усіх галузях економіки, ефективність використання земельних та інших ресурсів.

Сьогодні є достатня кількість публікацій, де проаналізовано стан земельного фонду України й проблеми його ефективного використання. Центральне місце в цих публікаціях належить підготовленим й опублікованим працям Л.Я. Новаковського та М.А. Пилипенка «Земельні ресурси Української РСР» (1967), А.М. Третьяка та Д.І. Бабміндри «Земельні ресурси України та їх використання» (2003), А.М. Третьяка, В.М. Другак «Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні і духовні аспекти розвитку» (2007), А.Д. Юрченка, Л.Д. Грекова, А.М. Мірошніченко, А.В. Кузьміна «Сучасна земельна політика України» (2009) та інші [15; 24; 26; 23]. Оскільки в згаданих та інших публікаціях проведено аналіз стану, тенденцій і проблем розвитку українського земельного фонду на певний період часу і з відповідним ухилом щодо розвитку земельних відносин, а не як об'єкта екології землекористування, представимо дещо інший погляд.

Відповідно до Земельного кодексу України (2001), земельний фонд поділяється на дев'ять

категорій: землі житлової та громадської забудови, землі сільськогосподарського призначення, землі промисловості, транспорту, зв'язку, землі природоохоронного призначення, землі рекреаційного призначення, землі оздоровчого призначення, землі історико-культурного призначення, землі лісгосподарського призначення і землі водного фонду. Кожна з категорій земельного фонду має свої резерви. Ці категорії та численні підкатегорії створюють підставу для визначення прав і обов'язків, структури землекористування й управління земельними ресурсами, статистичної звітності й розподілу адміністративних обов'язків між державними установами й органами місцевого самоврядування.

Земельний фонд України, за даними Державного земельного кадастру України, становив на 1 січня 2016 року 60354,8 тис. га (табл. 2.2).

Структура земельного фонду України свідчить, що велика частка території країни зайнята землями сільськогосподарського призначення – 70,8%, землями лісового фонду – 17,6%, забудовані землі – 4,2%, землі водного фонду – 4,0%, природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного

Таблиця 2.2

Розподіл земельного фонду України за основними власниками землі та землекористувачами станом на 01.01.2016 р.

Основні власники землі та землекористувачі	Загальна площа земель		Сільськогосподарські землі			
			разом		сільськогосподарські угіддя	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1	2	3	4	5	6	7
Недержавні сільськогосподарські підприємства – разом	15857,3	26,3	15544,1	36,4	15390,5	37,1
у тому числі: колективні сільськогосподарські підприємства	92,4	0,2	67,3	0,2	58,3	0,1
Сільськогосподарські кооперативи	852,8	1,4	741,4	1,7	729,0	1,8
Сільськогосподарські товариства	10639,4	17,6	10508,6	24,6	10407,9	25,1
Державні сільськогосподарські підприємства – разом	1118,1	1,9	978,9	2,3	937,0	2,3
Міжгосподарські підприємства	10,0	0,0	1,3	0,0	1,2	0,0
Громадяни, яким надані землі у власність і користування – разом	20762,2	34,4	20168,0	47,2	20124,6	48,5
у тому числі: селянські (фермерські) господарства	4465,4	7,4	4434,2	10,4	4418,2	10,6
Заклади, установи, організації (культури, науки, освіти, охорони здоров'я та інші)	771,4	1,3	260,8	0,6	159,9	0,4
Промислові підприємства	539,8	0,9	125,8	0,3	122,7	0,3
Підприємства та організації транспорту, зв'язку	643,5	1,1	46,7	0,1	46,6	0,1
Частини, підприємства, організації, установи, навчальні заклади оборони	400,3	0,7	56,6	0,1	56,0	0,1

Розділ 2. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЕКОЛОГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ...

Продовження таблиці 2.2

1	2	3	4	5	6	7
Організації, підприємства й установи природоохоронного призначення	463,0	0,8	21,1	0,0	21,1	0,1
Організації, підприємства й установи оздоровчого призначення	8,8	0,0	0,4	0,0	0,4	0,0
Організації, підприємства й установи рекреаційного призначення	34,4	0,1	0,9	0,0	0,9	0,0
Організації, підприємства й установи історико-культурного призначення	7,5	0,0	1,7	0,0	1,2	0,0
Лісгосподарські підприємства	8653,7	14,3	146,7	0,3	138,8	0,3
Водогосподарські підприємства	255,8	0,4	10,4	0,0	9,6	0,0
Інші підприємства	90,2	0,1	86,2	0,2	85,9	0,2
Землі запасу	10738,9	17,8	5276,8	12,4	4411,5	10,6
разом земель: тис. га	60354,9	100,0	42726,4	100,0	41507,9	100,0
%	100,0		70,8		68,8	
Основні власники землі та землекористувачі	Ліси та інші лісовкриті площі		Забудовані землі		Відкриті заболочені землі	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Недержавні сільськогосподарські підприємства – разом	175,2	1,6	8,5	0,3	21,2	2,2
у тому числі:						
колективні сільськогосподарські підприємства	11,5	0,1	0,4	0,0	1,9	0,2
Сільськогосподарські кооперативи	96,0	0,9	0,3	0,0	5,8	0,6
Сільськогосподарські товариства	51,6	0,5	5,5	0,2	11,2	1,1
Державні сільськогосподарські підприємства – разом	80,3	0,8	5,3	0,2	10,8	1,1
Міжгосподарські підприємства	8,5	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Громадяни, яким надані землі у власність і користування – разом	19,0	0,2	451,0	17,7	14,4	1,5
у тому числі:						
селянські (фермерські) господарства	11,4	0,1	0,4	0,0	4,2	0,4
Заклади, установи, організації (культури, науки, освіти, охорони здоров'я та інші)	153,8	1,4	293,5	11,5	17,6	1,8
Промислові підприємства	5,2	0,0	347,8	13,6	2,1	0,2
Підприємства та організації транспорту, зв'язку	124,2	1,2	462,5	18,1	1,0	0,1
Частини, підприємства, організації, установи, навчальні заклади оборони	144,6	1,4	131,5	5,2	3,9	0,4
Організації, підприємства й установи природоохоронного призначення	258,9	2,4	1,5	0,1	48,5	4,9
Організації, підприємства й установи оздоровчого призначення	1,2	0,0	6,5	0,3	0,0	0,0
Організації, підприємства й установи рекреаційного призначення	13,0	0,1	18,1	0,7	0,1	0,0
Організації, підприємства й установи історико-культурного призначення	2,0	0,0	2,6	0,1	0,1	0,0
Лісгосподарські підприємства	8090,8	76,1	14,5	0,6	185,0	18,8
Водогосподарські підприємства	11,7	0,1	28,8	1,1	1,4	0,1
Інші підприємства	0,0	0,0	3,5	0,1	0,1	0,0
Землі запасу	1544,7	14,5	777,2	30,4	676,1	68,8
разом земель: тис. га	10633,1	100,0	2552,9	100,0	982,3	100,0
%	17,6		4,2		1,6	

Закінчення таблиці 2.2

Основні власники землі та землекористувачі	Сухі відкриті землі з незвичайним рослинним покривом		Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом		Води	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1	2	3	4	5	6	7
Недержавні сільськогосподарські підприємства – разом	0,0	0,0	27,4	2,7	80,9	3,3
у тому числі: колективні сільськогосподарські підприємства	0,0	0,0	7,7	0,8	3,6	0,1
Сільськогосподарські кооперативи	0,0	0,0	2,6	0,3	6,7	0,3
Сільськогосподарські товариства	0,0	0,0	13,9	1,4	48,6	2,0
Державні сільськогосподарські підприємства – разом	0,0	0,0	11,8	1,2	31,0	1,3
Міжгосподарські підприємства	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
Громадяни, яким надані землі у власність і користування – разом	0,0	0,0	18,3	1,8	91,5	3,8
у тому числі: селянські (фермерські) господарства	0,0	0,0	4,6	0,5	10,6	0,4
Заклади, установи, організації (культури, науки, освіти, охорони здоров'я та інші)	0,0	0,0	5,3	0,5	40,4	1,7
Промислові підприємства	0,0	0,0	5,9	0,6	53,0	2,2
Підприємства та організації транспорту, зв'язку	0,1	0,8	7,5	0,7	1,5	0,1
Частини, підприємства, організації, установи, навчальні заклади оборони	0,0	0,0	61,1	6,0	2,6	0,1
Організації, підприємства й установи природоохоронного призначення	12,8	97,0	28,7	2,8	91,5	3,8
Організації, підприємства й установи оздоровчого призначення	0,0	0,0	0,5	0,0	0,2	0,0
Організації, підприємства й установи рекреаційного призначення	0,0	0,0	1,1	0,1	1,2	0,0
Організації, підприємства й установи історико-культурного призначення	0,1	0,8	0,8	0,1	0,2	0,0
Лісгосподарські підприємства	0,0	0,0	175,0	17,1	41,7	1,7
Водогосподарські підприємства	0,0	0,0	9,8	1,0	193,7	8,0
Інші підприємства	0,0	0,0	0,1	0,0	0,3	0,0
Землі запасу	0,2	1,5	667,3	65,4	1796,6	74,0
разом земель: тис. га	13,2	100,0	1020,6	100,0	2426,4	100,0
%	0,0		1,7		4,0	

Джерело: за формою 6-зем Держгеокадастру України, станом на 01.01.2016 р.

призначення – 0,8%, землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення – 2,8%. Структура за основними видами угідь та функціональним використанням свідчить, що 68,8% земельного фонду України – це сільськогосподарські угіддя. Структура за основними землекористувачами та власниками землі свідчить, що 35,6% земельного фонду України належить сільськогосподарським підприємствам та фер-

мерським господарствам, 27,0% – громадянам та 14,3% – лісгосподарським підприємствам. Власне із загальної земельної площі України станом на 01.01.2016 р. її сільськогосподарська освоєність становить 71,8%. Рівень розораності земельного фонду України за адміністративно-територіальними одиницями станом на 01.01.2016 року становить 53,9%, де частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь сягає 78,4%. У межах регіонів розораність

Розділ 2. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЕКОЛОГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ...

коливається від 16% у Закарпатській області до 88% у Запорізькій області. Відповідно розораність коливається від 16% у Закарпатській області до 72% у Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській областях, а частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь сягає від 44% до 85% (табл. 2.3).

Середньозважена землезабезпеченість головних галузей економіки країни достатня для їх нормального розвитку і функціонування. Землезабезпеченість жителів України сільськогосподарськими угіддями й ріллею характеризують дані таблиць 2.4 і 2.5.

Згідно з даними таблиці 2.4 і 2.5, площа сільськогосподарських угідь та ріллі в розрахунку на одного мешканця зменшилася відповідно з 1,01 га в 1960 р. до 0,97 га у 2015 р. і 0,80 га до 0,76 га. У межах регіонів у 2015 р., площа сільськогосподарських угідь у розрахунку на одного мешканця відповідно коливається від 0,4 до 2,1 га та ріллі від 0,4 до 1,8 гектара.

Отже, за роки проведення земельної реформи суттєвих змін у сільськогосподарській освоєності, зменшенні розораності та землезабезпечення населення України не відбулося. Збільшення площі сільськогосподарських угідь та ріллі на одного мешканця сталося за рахунок зменшення кількості населення України. Для екологічної оптимізації землекористування України як за цільовим призначенням, так і за формами власності та типами землекористування, необхідно вдосконалювати систему управління земельними ресурсами як на загальнодержавному (міжгалузевому) та регіональному (територіальному), так і на місцевому рівнях. Проте враховуючи велику питому вагу розораності сільськогосподарського землекористування та стан антропогенного навантаження забудованих земель, особливо в насе-

Таблиця 2.3

Рівень розораності земельного фонду України за адміністративно-територіальними одинами станом на 01.01.2016 р.

Регіон, область	Рілля		
	загальна площа, тис. га	від загальної площі земель, %	від загальної площі с.-г. угідь, %
АР Крим	1283,3	47,6	70,6
Вінницька	1725,5	65,1	85,7
Волинська	672,6	33,4	64,2
Дніпропетровська	2127,4	66,6	84,7
Донецька	1652,7	62,3	81,0
Житомирська	1112,7	37,3	73,7
Закарпатська	200,2	15,7	44,4
Запорізька	1903,6	71,8	84,9
Івано-Франківська	397,2	28,5	63,0
Київська	1356,1	46,8	81,3
Кіровоградська	1764,6	71,8	86,8
Луганська	1276,6	28,5	66,9
Львівська	794,1	46,8	62,9
Миколаївська	1699,2	71,8	84,7
Одеська	2075,5	47,8	80,1
Полтавська	1774,7	36,4	82,0
Рівненська	656,8	69,1	70,9
Сумська	1226,3	62,3	72,2
Тернопільська	856,4	61,7	81,9
Харківська	1933,2	32,8	80,2
Херсонська	1777,9	51,5	90,3
Хмельницька	1252,7	62,0	80,0
Черкаська	1272,0	61,5	87,7
Чернівецька	330,8	40,9	70,4
Чернігівська	1419,2	44,5	68,6
Україна	32541,3	53,9	78,4

Джерело: розраховано за даними форми 6-зем
Держгеокадастру України

Таблиця 2.4

Площа сільськогосподарських угідь у розрахунку на одного мешканця, га

Адміністративно-територіальні одинами	Сільськогосподарських угідь				
	1960	1990	2000	2010	2015
Автономна Республіка Крим	1,44*	0,75*	0,87	0,92	-
Вінницька	0,97	1,06	1,13	1,23	1,3
Волинська	1,27	1,00	1,01	1,02	1,0
Дніпропетровська	0,94	0,65	0,69	0,75	0,8
Донецька	0,47	0,38	0,42	0,46	0,5
Житомирська	1,08	1,07	1,13	1,18	1,2
Закарпатська	0,51	0,38	0,36	0,36	0,4
Запорізька	1,53	1,08	1,14	1,25	1,3
Івано-Франківська	0,59	0,44	0,44	0,46	0,5
Київська	0,64*	0,38*	0,93	0,97	1,0
Кіровоградська	1,71	1,65	1,79	2,03	2,1

ЕКОЛОГІЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Закінчення таблиці 2.4

Луганська	0,77	0,66	0,74	0,84	0,9
Львівська	0,63	0,47	0,48	0,50	0,5
Миколаївська	2,05	1,54	1,57	1,70	1,7
Одеська	1,26	0,97	1,05	1,09	1,1
Полтавська	1,38	1,25	1,32	1,47	1,5
Рівненська	1,03	0,78	0,79	0,81	0,8
Сумська	1,20	1,21	1,30	1,47	1,5
Тернопільська	0,97	0,89	0,92	0,97	1,0
Харківська	0,96	0,76	0,83	0,88	0,9
Херсонська	2,45	1,59	1,63	1,81	1,9
Хмельницька	0,97	1,03	1,09	1,18	1,2
Черкаська	0,99	0,95	1,02	1,13	1,2
Чернівецька	0,63	0,51	0,51	0,52	0,5
Чернігівська	1,38	1,51	1,67	1,90	2,0
м. Київ	-	-	0,002	0,00	0,002
м. Севастополь	-	-	0,07	0,07	
По Україні	1,01	0,81	0,85	0,91	0,97

* АР Крим і Київська область до 1990 року включно обліковувалися разом з містами Севастополь та Київ.

Джерело: розраховано за даними Держкомзему та Держстатистики, за відповідний рік

Таблиця 2.5

Площа ріллі в розрахунку на одного мешканця, га

Адміністративно-територіальні одиниці	Ріллі, роки				
	1960	1990	2000	2010	2015
АР Крим	0,83*	0,50*	0,59	0,65	
Вінницька	0,88	0,92	0,97	1,06	1,1
Волинська	0,72	0,64	0,64	0,65	0,6
Дніпропетровська	0,78	0,55	0,58	0,64	0,7
Донецька	0,38	0,31	0,34	0,37	0,4
Житомирська	0,82	0,83	0,76	0,85	0,9
Закарпатська	0,20	0,16	0,16	0,16	0,2
Запорізька	1,29	0,92	0,96	1,06	1,1
Івано-Франківська	0,38	0,29	0,28	0,28	0,3
Київська	0,51*	0,32*	0,76	0,79	0,8
Кіровоградська	1,52	1,45	1,55	1,76	1,8
Луганська	0,59	0,50	0,52	0,56	0,6
Львівська	0,39	0,32	0,31	0,32	0,3
Миколаївська	1,72	1,28	1,32	1,44	1,5
Одеська	0,98	0,78	0,84	0,87	0,9
Полтавська	1,15	1,05	1,07	1,20	1,2
Рівненська	0,65	0,57	0,55	0,57	0,6
Сумська	0,97	0,94	0,96	1,06	1,1
Тернопільська	0,87	0,76	0,75	0,79	0,8
Харківська	0,78	0,62	0,67	0,70	0,7
Херсонська	2,04	1,41	1,46	1,64	1,7
Хмельницька	0,86	0,86	0,87	0,95	1,0
Черкаська	0,88	0,85	0,89	0,99	1,0
Чернівецька	0,45	0,36	0,36	0,37	0,4
Чернігівська	0,98	1,08	1,06	1,29	1,4
м. Київ	-	-	0,0004	0,0002	0,0002
м. Севастополь	-	-	0,03	0,03	
По Україні	0,80	0,65	0,66	0,71	0,76

*АР Крим і Київська область до 1990 року включно обліковувалися разом з містами Севастополь та Київ.

Джерело: розраховано за даними Держкомзему та Держстатистики, за відповідний рік

Розділ 2. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЕКОЛОГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ...

лених пунктах, саме цим земельним ресурсам необхідно приділяти найбільше уваги з погляду екологізації.

2.2. ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЗА ФОРМАМИ ВЛАСНОСТІ

Головним наслідком проведення земельної реформи в Україні стали структурні зміни в розподілі земель як за формами власності та господарювання на землі, так і за чисельністю землевласників і землекористувачів. Введено платне землекористування. Держава пере-

стала бути земельним монополістом. У її власності залишилося менше половини загальної площі земель країни. Значна частка продуктивних земель передана у приватну власність (табл. 2.6).

Так, станом на 01.01.2016 р. у власності держави перебуває майже 28,8 млн га (47,6%) земель, у приватній – 31,5 млн га (52,2%), у комунальній – 52,2 тис. га (0,1%) і у колективній (згідно з державними актами) – 55,1 тис. га (0,1%). Ще глибші зміни у структурі використання земельних ресурсів за формами власності відбулися із землями сільськогосподарського призначення (табл. 2.7).

Таблиця 2.6

Зміна структури використання земельних ресурсів України за формами власності *

Роки (звітна дата)	Загальна площа земель на звітну дату	Землі, які перебувають у власності							
		державній		приватній		колективній*		комунальній	
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
01.01.1990	60354,8	60354,8	100	-	-	-	-	-	-
01.01.1996	60354,8	36310,5	60,2	1925,4	3,2	22118,9	36,6	-	-
01.01.2001	60354,8	30166,5	50,0	29109,2	48,2	1079,1	1,8	-	-
01.01.2006	60354,8	29595,6	49,0	30642,1	50,8	117,1	0,2	-	-
01.01.2011	60354,8	29151,2	48,3	31140,2	51,6	63,4	0,1	-	-
01.01.2016	60354,9	28758,4	47,6	31489,2	52,2	55,1	0,1	52,2	0,1

* згідно з державними актами

Джерело: за даними форми 2-зем Держгеокадастру України, за відповідний рік

Таблиця 2.7

Розподіл використання земельних ресурсів України сільськогосподарського призначення за формами власності за власниками землі та землекористувачами

Основні групи власників землі та землекористувачів	Одиниці виміру	разом земель		у т. ч. сільськогосподарських угідь		з них ріллі	
		тис. га	% до загальної площі земель	тис. га	% до загальної площі с.-г. угідь	тис. га	% до загальної площі ріллі
1	2	3	4	5	6	7	8
Землі, які перебувають у державній власності							
Сільськогосподарські підприємства	тис. га	1409,4	4,9	1051,9	10,1	843,0	16,6
	%	100,0	x	74,6	x	59,8	x
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	тис. га	1639,3	5,7	1549,3	14,9	1347,9	26,5
	%	100,0	x	94,5	x	82,2	x
Інші власники землі та землекористувачі	тис. га	25709,7	89,4	7803,8	75,0	2891,5	56,9
	%	100,0	x	30,4	x	11,2	x
Усього земель	тис. га	28758,4	100,0	10405,0	100,0	5082,4	100,0
	%	100,0	x	36,2	x	17,7	x
Землі, які перебувають у приватній власності							
Сільськогосподарські підприємства	тис. га	27,1	0,1	23,6	0,1	19,7	27,1
	%	100,0	x	87,1	x	72,7	100,0
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	тис. га	31418,0	99,8	31025,3	99,9	27405,7	31418,0
	%	100,0	x	98,8	x	87,2	100,0

Закінчення таблиці 2.7

1	2	3	4	5	6	7	8
Інші власники землі та землекористувачі	тис. га	44,1	0,1	11,1	0,0	8,4	44,1
	%	100,0	x	25,2	x	8,4	100,0
Усього земель	тис. га	31489,2	100,0	31060,0	100,0	27433,8	31489,2
	%	100,0	x	98,6	x	87,1	100,0
Землі, які перебувають у колективній власності*							
Сільськогосподарські підприємства	тис. га	48,6	88,2	14,2	81,6	8,8	48,6
	%	100,0	x	29,2	x	18,1	100,0
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	тис. га	6,5	11,8	3,2	18,4	0,3	6,5
	%	100,0	x	49,2	x	4,6	100,0
Інші власники землі та землекористувачі	тис. га	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	%	0,0	x	0,0	x	0,0	0,0
Усього земель	тис. га	55,1	100,0	17,4	100,0	9,1	55,1
	%	100,0	x	31,6	x	16,5	100,0
Землі, які перебувають у комунальній власності							
Сільськогосподарські підприємства	тис. га	0,2	0,4	0,2	0,8	0,2	0,2
	%	100,0	x	100,0	x	100,0	100,0
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	тис. га	0,3	0,6	0,2	0,8	0,2	0,3
	%	100,0	x	66,7	x	66,7	100,0
Інші власники землі та землекористувачі	тис. га	51,7	99,0	25,1	98,4	15,6	51,7
	%	0,0	x	0,0	x	0,0	0,0
Усього земель	тис. га	52,2	100,0	25,5	100,0	16,0	52,2
	%	100,0	x	48,9	x	30,7	100,0

* згідно з державними актами

Джерело: за даними форми 2-зем Держгеокадастру України, станом на 01.01.2016 р.

Отже, понад 52% земель сільськогосподарського фонду України роздержавлено, передано на безкоштовній основі у приватну власність. Із 41,6 млн га загальної площі сільськогосподарських угідь у державній власності залишилось 10,4 млн га (25,0%), у приватну власність передано 31,0 млн га (74,5%), а у колективній власності залишилося 9,1 тис. га (0,02%). Рілля розподілена відповідно: з 32,5 млн га – 5,1 млн га (15,7%), 27,4 млн га (84%), 17,4 тис. га (0,05%). У зв'язку із роздержавленням земельного фонду, приватизацією майна та реструктуризацією сільськогосподарських підприємств відбулися істотні зміни в розподілі земель сільськогосподарського призначення за основними власниками й землекористувачами.

Досліджуючи стан земельного фонду країни, необхідно особливо акцентувати на його соціально-економічній структурі, беручи до уваги розподіл земель за правами власності. Варто зауважити, що у приватну власність передавалися в основному сільськогосподарські угіддя, що перебували в користуванні сільськогосподарських підприємств.

Отже, можна з повною підставою стверджувати, що в соціально-економічній структурі українського землекористування в останнє десятиліття здійснені помітні перетворення, що свідчать про зміни від неринкової, одержавленої системи землекористування до нового багатоукладного земельного ладу з різними формами власності на землю, де приватній належить більше 51%. Оцінюючи такого роду зміни як безперечно прогресивне явище, треба визнати й той факт, що воно не відбулося б без істотних деформацій, суперечностей і проблем, особливо в екологічній сфері.

2.3. ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ ЗА СОЦІАЛЬНИМИ, ЕКОНОМІЧНИМИ ТА ЕКОЛОГІЧНИМИ ІНТЕРЕСАМИ

У сукупності своїх властивостей земельні ресурси є багатофункціональним чинником відтворювального процесу: предмет праці та засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві; просторовий базис усієї сукупності форм

і видів суспільної діяльності; територіальна основа державності та національного самовизначення; природний ресурс і носій корисних копалин. Усе це означає, що земля, по-перше, є предметом інтересу всіх без винятку категорій, груп і прошарків населення; це складний момент загальнонаціональних, групових (відомчих, територіальних) та індивідуальних (приватних) взаємних претензій. Відповідно управління у сфері освоєння та використання земельного фонду має всезагальний універсальний багатосуб'єктний, багатомірний і багаторівневий характер. По-друге, земля як економічна категорія бере участь у відтворювальному процесі й у сферах розподілу, обміну та споживання. Так, через механізм оподаткування землекористування реалізують суспільні функції перерозподілу земельної ренти. Землекористування як економічна категорія визначається характером суспільного виробництва, конкретним соціальним типом господарства, у якому функціонує земля як засіб виробництва. Інструментом для правильного розуміння економічної суті землекористування є характер матеріального виробництва як об'єктивного (виробничого) і суб'єктивного (особистого споживання).

Виступаючи як об'єкт всезагальних інтересів і «наскрізний» чинник суспільного відтворювального процесу, земельні ресурси є основою для формування і виділення в єдиній системі суспільних відносин їх специфічного складника суспільних земельних відносин – землекористування. Під час землекористування економічні, екологічні, сільськогосподарські, містобудівні та інші земельні відносини об'єктивно зумовлені соціально-економічними зв'язками і відносинами (залежностями) між людьми з приводу використання землі. Ці відносини виникають у зв'язку з розподілом, використанням і відновленням корисних властивостей земельно-територіальних ресурсів [29, с. 8].

Зважаючи на триєдину функцію землі як:

- 1) просторового операційного базису;
- 2) інтегрального природного ресурсу – джерела продовольства і засобу виробництва;
- 3) носія соціальних інтересів і екологічних умов життя населення, у системі суспільних інтересів ефективність управління земельними ресурсами та землекористуванням необхідно розглядати в трьох аспектах: соціальному, економічному та екологічному.

Основою практично будь-яких відносин людини щодо землі є поєднання особистого та економічного інтересів. В умовах товарного виробництва задовольнити особистий інтерес можна, лише працюючи на все суспільство, і

цю особливість помітив ще А. Сміт [22, с. 25]: «Кожна окрема людина прагне застосовувати свій капітал так, щоб його продукт мав найбільшу вартість. Звичайно вона і не має на увазі сприяти суспільній користі і не усвідомлює, наскільки вона сприяє їй. Вона має на увазі лише свій особистий інтерес, переслідує лише власну вигоду, причому в цьому разі вона невидимою рукою спрямовується до цілі, яка зовсім не входила в її наміри. Переслідуючи свої особисті інтереси, вона часто більш дієвим чином слугує інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне служити їм».

Якщо розглядати економічні інтереси, то вони, за В. Агєєвим, зумовлені матеріальними і передусім економічними потребами, а реалізація інтересів забезпечує задоволення цих потреб [2, с. 3]. Економічні потреби – це матеріальна основа відповідного економічного інтересу, а через нього і виробничої діяльності людей. «Без потреби немає виробництва» [12, с. 718]. На думку Н. Гончарової, «потреба є метою, до якої прагне розвиток виробництва» [3, с. 57]; «у міру еволюції змінюється і структура народного господарства, причому досить динамічно» [16, с. 117].

Економічні інтереси П. Ещенко розглядає «як категорію для вираження економічних потреб» [7, с. 47], а також діалектично поєднує з економічними законами [6, с. 24]. При цьому «невідповідність між економічними інтересами суб'єктів виробничих відносин і можливістю їх реалізації є вихідним моментом всіх протиріч» [32, с. 9].

Економічні інтереси можна назвати формою вираження у свідомості людини економічних потреб суспільства й окремих особистостей, що спонукають їх до виробничої діяльності. Саме ці інтереси і стають чинниками поведінки, мотивами виробничої діяльності їх носіїв.

У суспільстві, писав Ф.Енгельс, «нічого не робиться без свідомого наміру, без бажаної цілі» [13, с. 306]. Тобто відображаючи економічні потреби і формуючись під їх безпосереднім впливом, економічні інтереси спонукають людей діяти в напрямі задоволення цих потреб.

Факт, що походження інтересу є матеріальним (об'єктивним), підтверджує те, що інтерес існує незалежно від того, усвідомлюють це люди чи ні. За Л. Абалкіним, «інтереси людей не є вродженими, від природи даними, не є вони й справою вільного вибору» [1, с. 11]. Це ті об'єктивні форми буття, взаємозалежності людей, які відбиваються у свідомості при виборі мети. Тому земельні інтереси, які виникають у суспільстві в системі еколого-економічного управління землекористуванням, поділяють на три групи: у сфері розподілу і перерозподілу земельних ресурсів **перша група** суспільних

земельних інтересів (соціальна) орієнтується на параметри розмірів власності для різних соціальних груп та форм землекористування. У табл. 2.8 наведена оцінка тенденцій розподілу використання земельних ресурсів України за соціальними інтересами у період 2000–2015 років. Суттєвих змін у розподілі земель за соціальними інтересами у цей період не відбулося. Більше того, загальна площа землекористування громадян зменшилася на 676,9 тис. гектарів.

Друга економічна група суспільних земельних інтересів у сфері розподілу та перерозподілу земельних ресурсів спрямована на структуру земельної власності за складом, поєднанням і пропозиціями, які складають економічні форми землекористування. У цьому разі інтереси суспільства орієнтуються не лише на збереження в розпорядженні держави необхідної частини земель для розв'язання загальних завдань розвитку земельних і територіальних ресурсів, але і на те, щоб цей життєво важливий чинник у цілому перебував у тих власників, які здатні найбільш розумно і з максимальною користю розпорядитися землею для всіх членів суспільства. Інтереси поодиноких власників спрямовані на збереження за кожним з них прав володіння, користування й розпорядження земельною власністю, незалежно від ефективності її експлуатації. Відповідно, суперечності з приводу фактичного землеволодіння безумовні й потребують урегулювання. У таблиці 2.9 наведена оцінка тенденцій стану використання земель України за економічними інтересами за цей період, яка свідчить про суттєві зміни в розподілі земель за економічними інтересами.

Так, за даними таблиці 2.9, загальна площа землекористування громадян збільшилася на 7103,0 тис. га. Водночас відбулося зменшення землекористування юридичних осіб на 1824,9 тис. гектарів.

У сфері розподілу й перерозподілу земельних ресурсів **третьою групою** суспільних земельних екологічних інтересів орієнтується на параметри функціонально-господарської структури земельного фонду, а саме фокусується на масштабах, пропорціях і пріоритетах його розподілу за ступенем господарського освоєння (освоєні, слабо освоєні та неосвоєні), видах і категоріях (рілля, сіножаті, пасовища, території під забудовою, лісові угіддя, чагарники, болота тощо), інтенсивності експлуатації й антропогенної дії. Як суспільні, так й індивідуальні інтереси, здебільшого, однаковою мірою орієнтовані на підтримання найефективнішої екологічної структури земельного фонду, яка

організовується під час землеустрою. Як свідчать дані таблиці 2.10, суттєвих змін у розподілі земель за екологічними інтересами за цей період не сталося. Так, загальна площа землекористування юридичних осіб збільшилася на 605,2 тис. га.

Розкриваючи наведені вище зрізи суспільних інтересів з приводу ефективного використання землі, **у першому** випадку вони концентруються навколо соціальних проблем, наприклад, зменшення питомої ваги незаможного населення, задоволення інтелектуальних та інших потреб людей. **У другому** випадку йдеться вже про стійке, низькозатратне і високопродуктивне землеволодіння й землекористування, результатів якого досягають за рахунок найповнішої відповідності суспільному споживчому попиту, а витрати мають стійку тенденцію до зниження за рахунок активного опанування досягнень науково-технічного прогресу й соціальних мотивацій до високопродуктивної праці. Та й суспільство зацікавлене, щоб висока продуктивність освоєння та використання земельних ресурсів поєднувалися з максимальним збереженням і примноженням їх корисних властивостей і якостей.

Зрізи суспільних інтересів з приводу ефективного використання земельних ресурсів **у третьому** випадку концентруються навколо гранично допустимих антропогенних навантажень на довкілля і природні ресурси.

Надзвичайно актуальні екологічні суспільні інтереси у зв'язку з різким погіршенням у XXI столітті екологічної ситуації, яка поставила на перше місце необхідні для виживання людства вимоги здійснення екологічно стійкого землеволодіння та землекористування як головного критерію його ефективності.

Це не означає, що інтереси високопродуктивного опанування земельних і територіальних ресурсів втратили своє значення (розміщення продуктивних сил України та їх регіональна економіка, питання економічного простору і динаміки розвитку продуктивних сил України детально досліджено в роботах Б.М. Данилишина, Я.В. Ковалю, І.М. Лицур, В.С. Бондаря, І.Я. Антонечка [5; 9; 10]). Вони (інтереси) посіли відповідне їм місце у глобальному забезпеченні історичної перспективи людської популяції та збереження її як біологічного виду. Отже, опанування земельних ресурсів дедалі більше підкоряється об'єктивній необхідності екологізації землеволодіння і землекористування, пошуку найбільш обґрунтованих, з погляду охорони довкілля, форм і способів економічно продуктивного, ефективного, а у кінцевому рахунку – сталого землекористування.

Таблиця 2.8

Оцінка тенденцій розподілу використання земельних ресурсів України за соціальними інтересами*

Форма землекористування	Кількість власників землі та землекористувачів		Загальна площа земель, разом		Сільськогосподарські землі, разом		Ліси та інші лісо-вкриті площі, разом		Забудовані землі, разом		Вода, разом		Інші	
	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%
2000														
Громадяни	22356958	99	5180,3	51	4806,6	92,8	2,2	0,0	369,2	7,1	0,3	0,0	2,0	0,0
Юридичні особи	158389	1	5018,7	49	1267,4	25,3	824,1	16,4	1115,7	22,2	1301,4	25,9	510,1	10,2
Разом	22515347	100	10199,0	100,0	6074,0	59,6	826,3	8,1	1484,9	14,6	1301,7	12,8	512,1	5,0
2016														
Громадяни	22376584	99	5857,2	8	5425,2	92,6	2,9	0,0	424,8	7,3	0,2	0,0	4,1	0,1
Юридичні особи	182014	1	65580,4	92	44088,4	67,2	11517,0	17,6	3626,9	5,5	3868,7	5,9	2479,4	3,8
Разом	22558598	100	71437,6	100,0	49513,6	69,3	11519,9	16,1	4051,7	5,7	3868,9	5,4	2483,5	3,5
+/- 2016 до 2000														
Громадяни	19626,0	0,2	676,9	-42,8	618,6	-0,2	0,7	0,0	55,6	0,2	-0,1	0,0	2,1	0,1
Юридичні особи	23625,0	-0,2	60561,7	42,8	42821,0	41,9	10692,9	1,2	2511,2	-16,7	2567,3	-20,0	1969,3	-6,4
Разом	43251,0	0,0	61238,6	0,0	43439,6	9,7	10693,6	8,0	2566,8	-8,9	2567,2	-7,4	1971,4	-1,5

Джерело: розраховано за даними форми 6- зем Держгеокадастру

Таблиця 2.9

Оцінка тенденцій розподілу використання земельних ресурсів України за економічними інтересами*

Форма землекористування	Кількість власників землі та землекористувачів		Загальна площа земель, разом		Сільськогосподарські землі, разом		Ліси та інші лісо-вкриті площі, разом		Забудовані землі, разом		Вода, разом		Інші	
	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%
2000														
Громадяни	752436	86,0	2321,6	5,6	2308,4	99,4	1,2	0,1	2,6	0,1	9,1	0,4	0,3	0,0
Юридичні особи	122352	14,0	39031,6	94,4	34648,7	88,8	1922,8	4,9	908,1	2,3	512,6	1,3	1039,4	2,7
Разом	874788	100,0	41353,2	100,0	36957,1	89,4	1924,0	4,7	910,7	2,2	521,7	1,3	1039,7	2,5
2016														
Громадяни	2532217	94,7	9424,6	20,2	9309,2	98,8	2,9	0,0	23,9	0,3	79,7	0,8	8,9	0,1
Юридичні особи	141457	5,3	37206,7	79,8	33436,1	89,9	1264,9	3,4	933,8	2,5	614,8	1,7	957,1	2,6
Разом	2673674	100,0	46631,3	100,0	42745,3	91,7	1267,8	2,7	957,7	2,1	694,5	1,5	966,0	2,1
+/- 2016 до 2000														
Громадяни	1779781,0	8,7	7103,0	14,6	7000,8	-0,6	1,7	-0,1	21,3	0,2	70,6	0,4	8,6	0,1
Юридичні особи	19105,0	-8,7	-1824,9	-14,6	-1212,6	1,1	-657,9	-1,5	25,7	0,2	102,2	0,4	-82,3	-0,1
Разом	1798886,0	0,0	5278,1	0,0	5788,2	2,3	-656,2	-2,0	47,0	-0,1	172,8	0,2	-73,7	-0,4

Джерело: розраховано за даними форми 6- зем Держгеокадастру

Таблиця 2.10

Оцінка тенденцій розподілу використання земельних ресурсів України за екологічними інтересами*

Форма землекористування	Кількість власників землі та землекористувачів		Загальна площа земель, разом		Сільськогоспо- дарські землі, разом		Ліси та інші лісовкриті площі, разом		Забудовані землі, разом		Вода, разом		Інші	
	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%
	2000													
Громадяни	35528	87,0	3,3	0,0	2,6	78,8	0,0	0,0	0,7	21,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Юридичні особи	5313,0	13,0	9668,6	100,0	899,2	9,3	7657,9	79,2	62,4	0,6	607,9	6,3	441,2	4,6
Разом	40841,0	100,0	9671,9	100,0	901,8	9,3	7657,9	79,2	63,1	0,7	607,9	6,3	441,2	4,6
2016														
Громадяни	46043	81,5	4,2	0,0	2,3	54,8	0,0	0,0	1,9	45,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Юридичні особи	10473,0	18,5	10273,8	100,0	937,1	9,1	8429,7	82,1	63,9	0,6	338,2	3,3	504,9	4,9
Разом	56516,0	100,0	10278,0	100,0	939,4	9,1	8429,7	82,0	65,8	0,6	338,2	3,3	504,9	4,9
+/- 2016 до 2000														
Громадяни	10515,0	-5,5	0,9	0,0	-0,3	-24,0	0,0	0,0	1,2	24,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Юридичні особи	5160,0	5,5	605,2	0,0	37,9	-0,2	771,8	2,9	1,5	0,0	-269,7	-3,0	63,7	0,3
Разом	15675,0	0,0	606,1	0,0	37,6	-0,2	771,8	2,8	2,7	-0,1	-269,7	-3,0	63,7	0,3

Джерело: розраховано за даними форми 6-зем Держгеокадастру

2.4. ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЗА ФУНКЦІОНАЛЬНИМ ТА ДОЗВОЛЕНИМ ЇХ ВИКОРИСТАННЯМ

Достатню еколого-економічну спрямованість мають інтереси, зв'язки і залежності, які виникають у зв'язку з відновленням втрачених під час господарської діяльності корисних властивостей земельних ресурсів. Тут досить чітко виділяються два напрями прояву суспільних інтересів і залежностей: перший – інтереси й залежності у зв'язку з відновленням корисних властивостей земельних ресурсів як природного компонента, другий – як специфічного товару. У першому випадку предметом інтересів є діяльність з подолання процесів деградації земельного фонду. Зокрема, йдеться про запобігання наслідкам і подолання наслідків водної ерозії, закислення, заболочування, переущільнення й порушення структури ґрунтів, їх забруднення пестицидами, важкими металами й радіонуклідами тощо. При цьому сукупністю суспільних інтересів є підстава, на якій ґрунтується суспільний компроміс з приводу мети, завдань, напрямів, механізмів і джерел фінансування заходів щодо збереження та збільшення корисних властивостей земель.

У другому випадку варто розглядати підтримку на відповідному рівні товарних властивостей земельної власності: вплив на цінові параметри на земельному ринку, створення умов для збереження ліквідності земельних ділянок, їх ефективного ринкового обороту, збереження реальної вартісної форми як основи для оподаткування і т.п. У цьому разі інтереси суспільства й конкретного землевласника за одними позиціями збігаються, за іншими є суперечливими. Так, у збереженні на визначеному рівні ринкової ціни землі як заставної вартості інтереси суспільства й землевласника в остаточному підсумку збігаються. Менш гармонійні суспільні та приватні інтереси з приводу ринкового землеобігу, величини земельного оподаткування і т.п.

Виділяючи земельні відносини та систему землекористування у надзвичайну соціально-економічну категорію, треба вказати на ще одну їх особливість: «наскрізний», що проникає в усі сфери і складники відтворювального процесу, екологічний характер. Пояснюється це тим, що земельний ресурс включений практично в усі сфери економічного процесу. Так, на стадії виробництва життєвих засобів і ресурсів (включаючи споживчі товари й послуги, засоби виробництва і робочу силу) земля входить до витратного компонента, визначаючи через свої

цінові параметри величину суспільно необхідних та індивідуальних витрат. Вилучення ренти через земельне оподаткування включає земельний чинник у сферу розподілу, а просторово-географічні властивості й параметри земельного чинника впливають на напрями, інтенсивність і швидкість руху сукупного суспільного продукту, забезпечуючи участь цього чинника у сфері обігу і споживання.

Землекористування виділяється в надзвичайний блок у системі соціально-економічних відносин через специфіку землі як своєрідної категорії власності й виняткового виду нерухомості. Набуваючи в умовах ринку властивостей товару й беручи участь як нерухомість у різних ринкових операціях, земля вирізняється з-поміж інших груп товарів і категорій нерухомості двома принциповими особливостями. Перша полягає в тому, що цей ресурс не можна фізично вилучити й перемістити в просторі, «переробити» і «розчинити» в іншій просторово мобільній продукції, використовувати й амортизувати без залишку. Зазначена характеристика земельної власності дає змогу тримати її в центрі пильної суспільної уваги, контролю й усталених регламентних вимог і обмежень. У цьому разі завжди зберігається вірогідність забезпечити верховенство суспільних інтересів над індивідуальними, за суспільством лишається можливість зміни «правил гри» і змістовного наповнення прав землевласників і землекористувачів. Тому права земельного власника об'єктивно більш обмежені, ніж власників інших категорій власності, у тому числі й нерухомості. У цьому разі щодо земельної власності вже не діє класична формула римського права «вживати і зловживати», приналежної будь-кому власності. Здебільшого, стає об'єктивно неминучим для будь-якого соціально-економічного укладу активне й різнобічне втручання органів державного управління у взаємозв'язки і взаємозалежності між людьми, що виникають з приводу розподілу, перерозподілу, використання й відновлення земельних ресурсів держави, громадянами якої вони є. Втручання може спиратися як на адміністративно-правову, так і на економічну основу, бути бюрократичним, командним або ліберальним, ринковим. Це означає, що суспільство залишається головним консолідованим «власником» земельного ресурсу, лише делегує конкретним земельним власникам свої розпорядницькі й інші функції в досить вузьких і відкритих для зміни межах земельного права. Звідси система ринкових операцій із земельною власністю має певною мірою умовний характер, тому що лишає власників

у володіння й розпорядження не конкретну матеріальну субстанцію, а тільки контрольоване право користування нею.

Друга особливість впливає з першої й полягає в тому, що, здобуваючи товарну форму, залишаючись об'єктом загальних інтересів і «наскрізним» чинником відтворювального процесу, земельний ресурс стає не периферійним, а центральним базовим об'єктом суспільних відносин. Земельні відносини переміщуються у структурі суспільних відносин у її основу, фундамент, стають регулятором усієї сукупності суспільних зв'язків залежностей, включаючи не тільки економічну, але й соціально-демографічну, політичну, екологічну й іншу сфери та складники суспільного відтворення. Отже, специфіка системи землекористування виявляється, з одного боку, у їх відносній обмеженості

щодо володіння й розпорядження земельними ресурсами, а з іншого – у їх багатосуб'єктності, багатомірності, багатофункціональності та соціальній універсальності.

З урахуванням історичного досвіду, сучасного соціально-економічного й екологічного стану в Україні, етнічних і культурних чинників, стратегічною метою земельної реформи було забезпечення найраціональнішого та високо-ефективного використання земель, всебічної охорони й підвищення родючості ґрунтів і створення на цій підставі екологічно безпечного землекористування.

Неабияке занепокоєння викликає стан земель сільськогосподарського призначення. Так, щорічні втрати гумусу через мінералізацію та ерозію ґрунтів становлять 32–33 млн тонн – це 9 млрд грн збитків [24] (рис. 2.1).

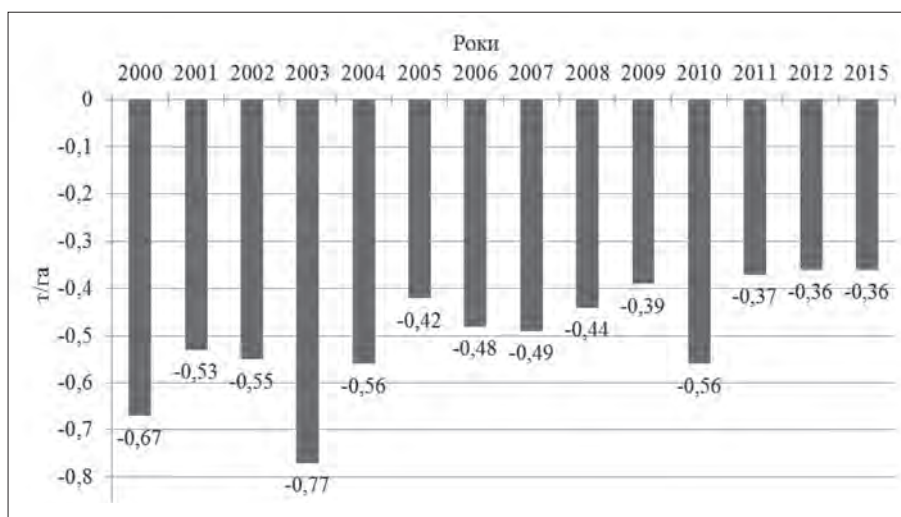

Рис. 2.1. Баланс втрати гумусу в ґрунтах України

Джерело: за даними ДУ «Держґрунтохорона»

У зв'язку із зменшенням внесення органічних добрив з 8,6 т/га в 1990 р. до 0,5 т/га у 2015 р., що в 17 раз менше ніж у 1990 році, дефіцит гумусу збільшився до 0,6 т/га. Удобрена органічними добривами площа становить 441,8 тис. га (2,5%). Така кількість внесених добрив не може забезпечити бездефіцитний баланс гумусу та поживних речовин у ґрунтах України, тобто не дотримується основний закон землеробства – винесення поживних речовин потрібно компенсувати шляхом їх повернення в ґрунт. Як наслідок, останніми роками спостерігається від'ємний баланс гумусу та поживних речовин у ґрунті. Сьогодні необхідні нові підходи й технологічні рішення проблем хімічної меліорації ґрунтів. Навіть при застосуванні сучасних ресурсозберігальних технологій хімічної меліорації ґрунтів без

відсутньої державної підтримки господарствам не обійтися.

За даними ННЦ «Інститут землеробства» УААН, щорічні втрати гумусу в середньому становлять 600–700 кг/га. За період з 1999 по 2004 роки ґрунти України втратили в середньому 0,07% гумусу. Головна причина чималої втрати гумусу полягає у скороченні обсягів застосування органічних добрив. Так, за останні 17 років обсяги внесення органічних добрив скоротилися у 19,7 разів і становили у 2007 році 11,9 млн тонн, або 0,7 т/га. Внаслідок зниження вмісту гумусу щорічні недобори сільськогосподарської продукції становлять близько 3 млн тонн умовного зерна. Для бездефіцитного балансу гумусу внесення органічних добрив необхідно збільшити у зоні Полісся до 14 т/г щорічно, Лісостепу – 11, Степу – 9 тонн.

Розділ 2. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЕКОЛОГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ...

У цілому по Україні норма органічних добрив має становити 10 т/га. По суті, у країні екологізація землекористування під час виконання заходів земельної реформи так і не відбулася. Українська небезпечна деформація сільськогосподарського землекористування виявилася в досліджуваному періоді ще й у вигляді різкого зниження родючості ґрунтів, спричиненого як надмірними антропогенними навантаженнями на сільськогосподарські землі, так і, передусім, згоранням у зв'язку з економічною кризою обсягів ґрунтозахисних і ґрунтовідновлювальних робіт. У 2,5–5 разів скоротилися обсяги виконання агрохімічних й в 5–7 разів меліоративних й інших, що зберігають і підвищують родючість ґрунтів робіт. Внесення органічних добрив скоротилося більш ніж у 10 разів, а мінеральних – у 4–5 разів. Унаслідок цього відбувається повсюдне виснаження ґрунтів, винятково рідкі. Відновлення вмісту гумусу в них досягло гранично припустимого мінімального рівня (0,6%). Накопичення гумусу в ґрунті є обов'язковою умовою відтворення та підвищення родючості ґрунтів.

Для забезпечення високих і сталих урожаїв сільськогосподарських культур необхідно, щоб ґрунт мав оптимальний вміст гумусу. За даними ННЦ «Інститут ґрунтоз-

навства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського», оптимальний рівень вмісту гумусу у ґрунтах України має становити 4%, а фактичний становить 3,1% [31].

В Україні склався надзвичайно високий рівень освоєння життєвого простору: до господарського використання з різним функціональним призначенням залучено понад 67% її території. Тільки близько 25,8 млн га (42%) екологістабілізаційних угідь, з яких 4,5 млн га (7%) знаходиться у природному стані (болота, озера, річки, а також відкриті землі без рослинного покриву та з незначним рослинним покривом). Розподіл земель України за їх господарським використанням свідчить, що найбільша питома вага належить сільському господарству – 59,9%, на другому місці – лісове господарство – 14,2%, на третьому – охорона навколишнього природного середовища – 5,5% та житлова й інша забудова – 4,0%.

Характеристика розподілу земельних ресурсів України за функціональним та дозволим їх використанням станом за 2000–2015 період наведена в таблиці 2.11. Як показують дані таблиці, питома вага земельних ресурсів за основними видами угідь та функціональним використанням становить 68,8% земельного фонду України – це сільськогос-

Таблиця 2.11

Оцінка тенденцій розподілу земель за функціональним та дозволим їх використанням

Види функціонального та дозволеного використання	Загальна площа			
	01.01.2001		01.01.2016	
	тис. га	%	тис. га	%
Сільськогосподарські угіддя	41800,4	69,3	41507,9	68,8
у т.ч.: рілля	32544,1	53,9	32541,3	53,9
багаторічні насадження	912,8	1,5	892,4	1,5
сінокоси і пасовища	7938,7	13,2	7840,5	13,0
Під сільськогосподарськими будівлями, дворами, шляхами і прогонами	1030,4	1,7	1023,5	1,7
Сільськогосподарські землі в стадії меліорації та тимчасової консервації	60,7	0,1	195,0	0,3
Ліси	10438,9	17,3	10633,1	17,6
Чагарники	333,0	0,6	404,1	0,7
Забудовані землі	2463,0	4,1	2552,9	4,2
у т.ч.: житлова	438,1	0,7	488,9	0,8
промислова	229,2	0,4	224,7	0,4
відкриті розробки	154,1	0,3	157,1	0,3
комерційного використання	37,4	0,1	55,4	0,1
громадська та інша	52,1	0,1	310,3	0,5
транспортна та технічна	555,8	0,9	571,0	0,9
для відпочинку	732,4	1,2	745,5	1,2
Болота	951,8	1,6	982,3	1,6
Вода	2421,0	4,0	2426,4	4,0
Невикористовувані землі (піски, кам'янисті місця, яри тощо)	1188,6	2,0	1033,8	1,7
Разом земель	60354,8	100,0	60354,9	100,0

подарські угіддя, 17,6% – лісовкриті площі, 4,0% – під водою, а 4,2% – забудовані землі.

За цей період суттєвих змін у розподілі земельних ресурсів за функціональним та дозволеним їх використанням не відбулося. Відповідно не відбулося і суттєвих змін в екологічному стані землекористування.

2.5. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗПОДІЛУ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЗА ЕКОЛОГІЧНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ

Україна завдяки своєму географічному положенню, займаючи менше 6% площі Європи, має не менше 35% її біорозмаїття і за цим показником випереджає майже всі європейські країни, лише незначною мірою поступаючись еталону багатства біорозмаїття – Франції. Україна є перехрестям історично різних міграційних хвиль рослинного і тваринного світу з різних центрів походження, що перекочувалися через неї, залишаючи на її поверхні свої сліди і живі пам'ятки цих хвиль.

За орієнтовними підрахунками кількість видів біоти на території України становить понад 70 тис. З них флора – понад 25 тис. видів (гриби і слизовики – 15 тис; водорості – 4 тис; лишайники – 1 тис; мохи – 800 і судинні рослини – 5, 1 тис.) і фауна – понад 45 тис. видів (комахи – 35 тис; членистоногі без комах 3,4 тис; черви – 3,2 тис. тощо). З них до Червоної книги України занесено 511 видів рослин і 382 види тварин. Тут поширено понад 3,5 тис. асоціацій рослинних угруповань, що становить її національне багатство. Збереження його є обов'язковою умовою сталого розвитку. Воно має значення для всіх сфер людської діяльності (економічної, соціальної, екологічної), забезпечуючи людину більшістю матеріальних ресурсів, включаючи кисень, яким вона дихає, умови життя і визначаючи її культуру, духовність і менталітет. Тому будь-яка деградація біоти призводить до негативних екологічних наслідків.

На жаль, сучасна інтенсивна діяльність людей призвела до значної деградації екосистем та глобальних екологічних криз (потепління клімату, спустелювання ґрунтів, підтоплення земель, їх забруднення важкими металами, нафтопродуктами, хімічними речовинами, кислотні дощі тощо).

Поліпшення стану біорізноманіття в Україні можливе тільки при чіткому усвідомленні позитивних і негативних чинників, які впливають на нього. Тому аналіз специфічних загроз біорізноманіттю й опрацювання певних методич-

них підходів щодо їх територіальної організації та оцінки, які в управлінській практиці мають застосовуватися, є дуже важливими.

Збереження біорізноманіття є одним із напрямів концепції сталого розвитку, яке передбачає гармонізацію економічного, екологічного та соціального складників розвитку суспільства та еволюції біосфери і базується на екосистемних принципах управління природними системами.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про екологічну мережу України» [17] основними засадами формування, збереження та використання екомережі є:

а) забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі;

б) збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі;

в) зупинення втрат природних та напівприродних територій (зайнятих рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими в процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі;

г) забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі;

ґ) забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі;

д) забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері;

е) удосконалення складу земель України шляхом забезпечення науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель;

є) системне урахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Відповідно до статті 5 Закону України «Про екологічну мережу України» [17] до складників структурних елементів екомережі належать:

а) території та об'єкти природно-заповідного фонду;

б) землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони;

в) землі лісового фонду;

г) ползахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не належать до земель лісового фонду;

ґ) землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами;

д) землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового від-

починку населення і туризму та проведення спортивних заходів;

е) інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність);

є) земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України;

ж) території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України;

з) частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо;

и) радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають пильній охороні як природні регіони з окремим статусом.

Згідно з додатком 4 до Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки [18] деякі складники національної екологічної мережі повинні займати 25164,5 тис. га. Крім того, до її складу планувалося включити 575,5 тис. га деградованих та забруднених земель, що передбачались під консервацію.

За даними державного земельного кадастру станом на 2010 рік, площа національної екологічної мережі збільшилася з 2000 року тільки на 207 тис. га при плані відповідно до Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки 7,3 млн га (2,8 %) [18].

Водночас формування національної екологічної мережі не завершується визначенням площ земельних угідь, які мають бути до неї включені.

Таке формування передбачає проведення відповідної інвентаризації та розроблення схем і проектів землеустрою щодо визначення меж земельних ділянок складників екомережі, визначення правового режиму землекористування і внесення обмежень у використанні земель до державного реєстру земель.

Одночасно Україна успадкувала з радянських часів екологічно незбалансовану структуру сільськогосподарських угідь, у якій надмірно висока частка орних земель (рис 2.2).

Порівняно з іншими країнами світу в Україні дуже низька частка природних кормових угідь у загальній площі сільськогосподарських угідь – 19,0%. У більшості європейських країн цей показник коливається в межах 30–40%. Порівняльна структура сільськогосподарських угідь України та інших країн наведена в табл. 2.12.

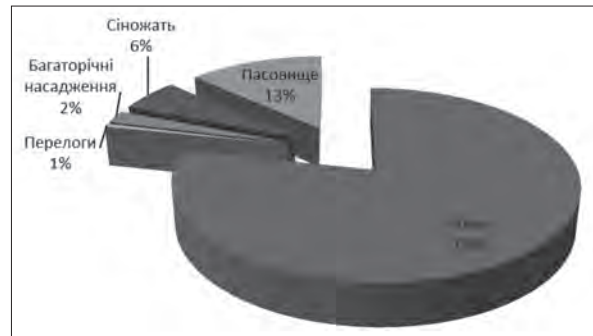

Рис. 2.2. Структура сільськогосподарських угідь станом на 1 січня 2016 року

Джерело: за даними форми 6-зем Держгеокадастру

Таблиця 2.12

Порівняльна структура сільськогосподарських угідь України та інших країн світу [23]

Країни	Разом с/г угідь, млн га	У тому числі		% природних кормових угідь у складі с/г угідь
		рілля, млн га	природні кормові угіддя	
Україна	41,3	32,5	7,9	19,0
Австрія	3,5	1,4	2,0	57,1
Білорусь	9,4	5,6	3,1	33,0
Іспанія	30,2	13,7	10,3	34,1
Канада	73,4	45,7	27,9	38,0
Великобританія	17,6	5,7	11,1	63,1
Німеччина	17,1	11,8	5,2	30,4
Польща	18,7	12,6	4,0	21,4
Росія	210,2	122,6	78,0	37,1
Румунія	14,8	9,4	4,8	32,4
США	426,9	173,5	239,2	56,0
Франція	30,3	18,5	11,1	36,6
Швейцарія	1,6	0,4	1,1	68,8

За показником розораності земельного фонду – 56,0% Україну випереджає лише Данія (60,2%). За розораністю сільськогосподарських угідь (79,5%) Україна також випереджає більшість країн Європи і поступається також лише Данії (92%).

Оцінка тенденцій розподілу земельних ресурсів за їх екологічною спрямованістю станом на 2000 та 2015 роки свідчить, що суттєвих змін в екологізації землекористування за цей період не сталося за вилученням земель під забудовою, площа яких зросла на 1,4% (табл. 2.13).

Як свідчить величина коефіцієнта екологічного впливу угідь на прилеглі землі, найпозитивніший вплив мають землі під водою і болота ($K_e = 2,93$) та ліси і чагарники

ЕКОЛОГІЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

($K_e = 2,29$). Найнегативніший вплив на екологічний стан землекористування мають орні землі ($K_e = 0,87$). Одночасно розподіл земельних ресурсів України за екологічною спрямованістю свідчить, що їх площа під лісами в цілому суттєво не

змінилася, хоча площа постійного користування лісгосподарських підприємств зросла за період 2011–2015 рр. на 0,3 тис. га (табл. 2.14).

Площа земель організацій, підприємств й установ природоохоронного, оздоровчого,

Таблиця 2.13

Оцінка тенденцій розподілу земельних ресурсів України за їх екологічною спрямованістю за період із 01.01.2001 по 01.01.2016 роки

Види використання земель за їх економічною спрямованістю	Станом на 01.01.2001		Станом на 01.01.2016		+,- 2016 до 2001 в %	Коефіцієнт екологічного впливу угіддя на прилеглі землі
	тис. га	%	тис. га	%		
Забудовані землі	4544,8	7,5	4610,2	7,6	1,4	1,27
Орні землі	32985,2	54,7	32775,0	54,3	-0,6	0,87
Багаторічні насадження	931,9	1,5	892,4	1,5	-4,4	1,47
Сінокоси і пасовища	7909,9	13,1	7840,5	13,0	-0,9	1,71
Ліси і чагарники	10413,6	17,3	10633,1	17,6	2,1	2,29
Під водою і болота	3370,7	5,6	3408,7	5,6	1,1	2,93
У стадії меліоративного освоєння тощо	198,7	0,3	195,0	0,3	-1,9	1,27
Разом	60354,8	100,0	60354,9	100,0	0,0	

Джерело: за даними форми 6-зем Держгеокадастру, за відповідний рік

Таблиця 2.14

Оцінка тенденцій розподілу земельних ресурсів у межах регіонів України під лісами та лісовкритими площами, тис. га

Адміністративно-територіальні одиниці	Наявність земель на 01.01.2016		Зміни за період з 01.01.2011 по 01.01.2016 рік	
	разом земель	у т.ч. вкритих лісовою рослинністю	разом земель	у т.ч. вкритих лісовою рослинністю
АР Крим	300,3	278,9	0,07	-0,04
Вінницька	380,3	356,8	0,32	0,22
Волинська	697,7	646,5	0,37	0,67
Дніпропетровська	192,8	163,7	0,21	0,12
Донецька	204,0	189,6	0,00	0,00
Житомирська	1123,4	1024,0	0,44	0,38
Закарпатська	724,0	657,8	-0,04	0,00
Запорізька	119,3	110,3	0,08	0,18
Івано-Франківська	635,7	587,1	-0,05	-0,09
Київська	648,8	592,8	-0,03	-0,02
Кіровоградська	189,1	166,8	2,54	1,98
Луганська	356,3	308,7	0,90	0,19
Львівська	694,7	629,1	0,04	0,06
Миколаївська	124,5	101,3	2,01	1,88
Одеська	223,0	199,8	-0,40	0,20
Полтавська	285,9	255,3	1,19	0,08
Рівненська	805,8	744,1	0,36	-0,11
Сумська	460,9	428,7	0,43	0,63
Тернопільська	201,7	188,6	0,45	0,32
Харківська	417,4	378,0	0,31	-0,08
Херсонська	152,1	125,9	0,39	0,56
Хмельницька	287,6	268,7	0,10	0,19
Черкаська	338,6	322,4	0,03	-0,03
Чернівецька	257,9	242,8	0,00	0,00
Чернігівська	740,5	663,2	0,32	0,50
м. Київ	35,3	35,1	-1,13	-1,14
м. Севастополь	35,5	32,9	0,00	0,00
Україна	10633,1	9698,9	0,30	0,22

Джерело: за даними форми 6-зем Держгеокадастру

рекреаційного та історико-культурного призначення збільшилася за період 2011–2016 рр. на 733,1 тис. га (табл. 2.15). До територій, що особливо охороняються, належать землі з унікальним природоохоронним, науковим, історико-культурним, естетичним, рекреаційним, оздоровчим й іншим винятковим значенням.

Таблиця 2.15

Оцінка тенденцій розподілу земельних ресурсів, наданих у користування організаціям, підприємствам й установам природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, тис. га

Адміністративно-територіальні одиниці	Наявність земель на 01.01.2016 рік	Зміни за період з 01.01.2011 по 01.01.2016 рік
АР Крим	147,2	1,8
Вінницька	37,4	4,6
Волинська	180,0	-0,2
Дніпропетровська	32,0	93,1
Донецька	94,4	10,8
Житомирська	106,4	3,9
Закарпатська	188,5	0,7
Запорізька	86,7	104,1
Івано-Франківська	258,3	1,3
Київська	38,7	116,9
Кіровоградська	17,2	50,2
Луганська	82,2	7,9
Львівська	117,5	3,2
Миколаївська	58,7	3,8
Одеська	119,6	7,5
Полтавська	145,7	109,0
Рівненська	154,4	2,3
Сумська	165,1	-2,2
Тернопільська	117,7	2,7
Харківська	44,4	27,9
Херсонська	167,1	63,9
Хмельницька	298,2	11,9
Черкаська	38,8	99,6
Чернівецька	68,6	5,7
Чернігівська	260,7	3,8
м. Київ	36,0	-0,4
м. Севастополь	34,7	-0,1
Україна	3096,2	733,7

Джерело: за даними форми 6-зем Держгеокадастру, станом 01.01.2016 р.

Значна площа таких земель вилучена з господарського використання й цивільного обороту на постійній основі згідно з рішеннями органів державної влади, а також

рішеннями органів місцевого самоврядування. Частина з них належить до природно-заповідних територій, а невеликий відсоток під об'єктами оздоровчого призначення, будинками відпочинку, пансіонатами, кемпінгами, туристичними й оздоровчими базами, іншими установами рекреації, пам'ятками історії й культури. Така ситуація віддзеркалює багаторічне ігнорування величезного економічного потенціалу рекреації, недооцінку доцільності освоєння відповідних туристичних і лікувально-оздоровчих ресурсів, що охоплені останнім часом глибокою системною кризою. Проблема полягає в тому, щоб утримати територіально-ресурсну базу відповідних галузей і підприємств у стані, що дозволяє відновити й активізувати їх діяльність з мінімальними додатковими витратами.

Фактично, сьогодні спостерігається криза біотичної розмаїтості, яка деградує і її кількість стрімко зменшується. Скорочення розмаїтості живої природи є найголовнішим у сьогоденні змінах навколишнього середовища й оцінюється, мабуть, як єдиний абсолютно незворотний процес. Наслідки його передбачити важко, оскільки й досі реальна цінність земної біоти не усвідомлюється людством.

2.6. ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

За сучасними оцінками, упродовж усієї історії свого існування людство понівечило 2 млрд га родючих ґрунтів. Площа орних земель та пасовищ становить на сьогодні близько 1,5 млрд га. Територій, які не відчували впливу діяльності людини, у світі залишилося не так уже й багато – лише 39% від усієї площі Землі [8, 25]. В Україні площа територій, що збереглися у природному стані, становить лише 50 тис. км², або 8% від загальної площі, і наближається до критичної [8, 14].

Встановлено, що 87% збільшення території пустель обумовлене антропогенними чинниками і лише 13% – чинниками природного походження. Уже зараз опустелювання охопило близько 30 млн км² суші планети. Тільки в Україні зона кліматичного опустелювання займає близько 35% загальної площі [8, 14]. Під впливом людської діяльності паралельно опустелюванню відбувається також руйнація ґрунту через ерозію. Щорічно під впливом природних і техногенних факторів орні землі втрачають 26 млрд тонн родючої шару. Зменшення площ ріллі реєструється у багатьох країнах світу (рис. 2.3) [8; 14; 11; 25].

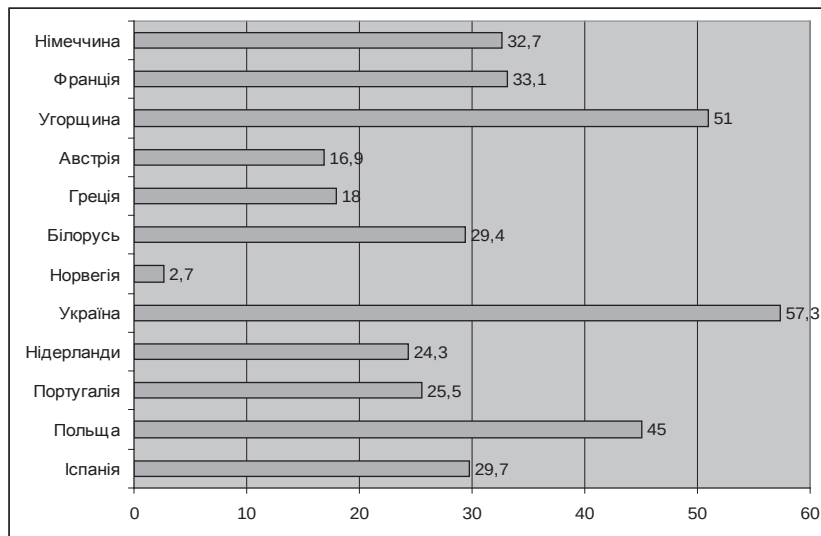

Рис. 2.3. Характеристика рівня розораності земель країн Західної Європи, Білорусі та України, %

Крім того, високий ступінь освоєння земель сільським господарством і пов'язана з цим інтенсивна хімізація, що характерна для країн Європи, не сприяють відновлювальним ґрунтовим процесам. Причому Україна, згідно з наявною інформацією, має чи не найвищий рівень розораності земель серед країн Західної Європи [8; 14; 11; 25], що перевищує всі розумні межі. Екстенсивне землекористування, властиве сільському господарству України, аж ніяк не поліпшує екологічну ситуацію, що склалася, і може призвести до подальшої руйнації унікальних сільськогосподарських угідь.

Для оцінки впливу складу угідь на екологічну стабільність землекористування та агроландшафтів запропоновано використовувати Методичні рекомендації оцінки екологічної стабільності агроландшафтів і сільськогосподарського землекористування, а саме такі екологічні показники [28]:

- коефіцієнт екологічної стабільності землекористування;
- індекс продуктивності агроландшафтів;
- коефіцієнт антропогенного навантаження.

Оцінка впливу складу угідь на екологічну стабільність території адміністративно-територіальних утворень, стійкість якої залежить від сільськогосподарської освоєності земель, розораності й інтенсивності використання угідь, проведення меліоративних і культуртехнічних робіт, забудови території, характеризується коефіцієнтом екологічної стабільності землекористування до і після освоєння проекту землеустрою.

Значення коефіцієнтів оцінки екологічних властивостей земельних угідь обраховуються з використанням таблиці 2.16.

Таблиця 2.16
Значення коефіцієнтів оцінки екологічних властивостей земельних угідь

№ п/п	Угіддя	Коефіцієнт екологічної стабільності землекористування, $K_{ек.ст.}$	Коефіцієнт екологічного впливу угіддя на прилеглі землі, $K_{ек.уг.}$
1	Забудовані землі і шляхи	0,00	1,27
2	Рілля	0,14	0,87
3	Виноградники	0,29	1,47
4	Лісосмуги	0,38	2,29
5	Фруктові сади, чагарники	0,43	1,47
6	Присадибні землі та огороди	0,50	1,59
7	Сінокоси	0,62	1,71
8	Пасовища	0,68	1,71
9	Ставки і болота природного походження	0,79	2,93
10	Ліси природного походження	1,00	2,29

При різному складі угідь коефіцієнт екологічної стабільності території ($K_{ек.ст.}$) розраховується за формулою [28]:

$$K_{ек.ст.} = \frac{\sum K_{ii} \times P_i}{\sum P_i} \times K_p,$$

де K_{ji} – коефіцієнт екологічної стабільності угіддя i -го виду;

P_i – площа угіддя i -го виду;

K_p – коефіцієнт морфологічної стабільності рельєфу ($K_p = 1,0$ – для стабільних територій і $K_p = 0,7$ для нестабільних територій).

Якщо одержане значення $K_{ек.ст.}$ менше 0,33, то територія є екологічно нестабільною, якщо змінюється від 0,34 до 0,50, то належить до стабільно нестійкої, якщо знаходиться у межах від 0,51 до 0,66, то переходить до середньої стабільності, якщо перевищує 0,67, то територія є екологічно стабільною.

Відомо, що екологічно стійкі угіддя (ліси, болота природного походження, природні луки) створюють навколо себе сприятливе екологічне середовище й позитивно впливають на довкілля, його флору і фауну. Для встановлення меж цього впливу можна визначити граничну віддаль від екологічно стійкого угіддя до екологічно нестабільної території, а саме ширину сприятливої екологічної зони (D) щодо менш стійкого угіддя. За даними І. Риборські і Е. Гайсе, ця ширина вираховується за формулою [6]:

$$D = \frac{\ln \times P \times 100}{\ln \times \frac{10}{k2}}$$

де P – площа угіддя, га;

$K2$ – коефіцієнт екологічного впливу угіддя на навколишні землі.

Під час землевпорядного проектування такі розрахунки необхідно проводити по всіх екологічно стійких угіддях, нанести на планову основу межі екологічно нестабільних територій. Для таких територій розробляються додаткові екологічні заходи. Це, насамперед, організаційно-господарські, агротехнічні, лісомеліоративні і гідротехнічні із захисту земель від ерозії; природоохоронні заходи; комплекс робіт з підвищення родючості ґрунтів. Індекс продуктивності агроландшафтів (або їх частини) з урахуванням «регіонального» ефекту (ln) визначається за формулою:

$$ln = \frac{\sum I_i \times K_{np}}{P}$$

де K_{np} – коефіцієнт збільшення продуктивності угідь внаслідок «регіонального» ефекту, за науковими записками Інституту економіки НАН, рівний приблизно 0,1-0,2;

P – площа агроландшафту, га;

$\sum I_i$ – загальна довжина меж екотонів.

Коефіцієнт антропогенного навантаження ($K_{а.н.}$) характеризує, наскільки великий вплив діяльності людини на стан довкілля, у т.ч.

на земельні ресурси. Він розраховується за формулою:

$$K_{а.н.} = \frac{\sum P \times Б}{\sum P}$$

де P – площа земель з відповідним рівнем антропогенного навантаження, га;

$Б$ – бал відповідної площі з певним рівнем антропогенного навантаження (вимірюється за 5-бальною шкалою). Високий ступінь антропогенного навантаження (5 балів) мають землі промисловості, транспорту, населені пункти; значний ступінь (4 бали) мають рілля, багаторічні насадження; середній ступінь антропогенного навантаження (3 бали) мають природні кормові угіддя (сінокоси, пасовища), залужені балки; незначний (2 бали) – лісосмуги, чагарники, ліси, болота, під водою; низький ступінь (1 бал) мають мікрозаповідники.

Розподіл земельних ресурсів за цільовим призначенням має довільний характер і не має достатньої економічної та екологічної обґрунтованості. Структура землекористування й екологічна незбалансованість земельного фонду суттєво погіршує ефективність використання та охорони земель, погіршує природну здатність ґрунтового покриву до самовідновлення, призводить до збіднення видового розмаїття флори і фауни в ландшафтах. Зокрема, оцінка тенденцій екологічної стабільності землекористування в межах регіонів України шляхом розрахунку коефіцієнта екологічної стабільності (табл. 2.17) свідчить, що за період з 1990 по 2015 роки екологічна стабільність землекористування на території України належить до стабільно нестійкої ($K_{ек.ст.} = 0,41$). Потрібно відзначити, що вона за цей період в цілому по Україні майже не змінилася.

Аналогічну ситуацію має і коефіцієнт антропогенного навантаження, який станом на 01.01.2016 р. становить $K_{а.н.} = 3,43$, що свідчить про середній ступінь навантаження (табл. 2.18).

Наведені вище дані свідчать, що Україна, на жаль, не відповідає еколого-економічним вимогам щодо загального стану. Отже, екологічний стан землекористування в країні наблизився до небезпечної межі, за якою можуть статися неоправдані екологічні та економічні процеси.

Причини такого становища полягають у нерозповсюдженні в країні методів ведення сільськогосподарського виробництва, що зберігає природний потенціал сільськогосподарських угідь і забезпечує високу ефективність їх використання одночасно. Також відсутні спонукальні стимули до збереження та відновлення якості земель у природокористувачів. Державна політика, спрямована на охорону земель, не роз-

Таблиця 2.17

Оцінка екологічної стабільності землекористування станом на 01.01.2016 р.

Угіддя	Коефіцієнт екологічної стабільності угіддя, K1	Площа угіддя,	K1 x P	Коефіцієнт екологічної стабільності території (K _{ек.ст.})
Забудована територія і дороги	0,00	3680,2	0,0	
Рілля	0,14	32510,6	4551,5	
Виноградники	0,29	111,9	32,5	
Лісосмуги	0,38	537,7	204,3	
Багаторічні насадження, чагарники	0,43	1029,0	442,5	
Присадибні ділянки	0,50	201,5	100,8	
Сіножаті	0,62	2405,8	1491,6	
Пасовища, перелоги	0,68	5666,6	3853,3	
Ставки і болота природного походження	0,79	4429,3	3499,1	
Ліси природного походження	1,00	9782,3	9769,7	
Разом		60354,9	23945,3	0,40

Джерело: розраховано з використанням джерела [28]

Таблиця 2.18

Оцінка антропогенного навантаження землекористування станом на 01.01.2016 р.

Угіддя	Коефіцієнт антропогенного навантаження, K1	Площа угіддя,	K1 x P	Коефіцієнт антропогенного навантаження території (K _{ан.})
Забудована територія і дороги	5,00	3680,4	18402,0	
Рілля	4,00	32541,3	130165,2	
Виноградники	4,00	113,5	454,0	
Лісосмуги	2,00	537,7	1075,4	
Фруктові сади	4,00	778,9	3115,6	
Чагарники	2,00	404,1	808,2	
Сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	4,00	13,2	52,8	
Сіножаті	3,00	2406,4	7219,2	
Пасовища, перелоги	3,00	5667,8	17003,4	
Ставки і болота природного походження	2,00	4429,3	8858,6	
Ліси природного походження	2,00	9782,3	19564,6	
Разом		60354,9	206719,0	3,43

Джерело: розраховано з використанням джерела [28]

винена. Сучасні інструменти охорони ґрунтів і земель в країні практично не застосовуються.

У той самий час у світі виникли та досить успішно розвиваються нові напрями ведення сільського господарства, що дозволяють усунути наведені причини та перейти до принципів сталого розвитку сільського господарства. Такими напрямками є органічне, біологічне та екологічне землеробство, яке забезпечує виробництво екологічно чистих і безпечних продуктів без виснаження ґрунтового родючості. У рамках теорії економіки природо- та землекористування розробляються й застосовуються на практиці методи впливу на землекористувачів, які призводять до екологічної (відновлення оптимального співвід-

ношення екологостабілізуючих угідь та їх якості) і економічної (відновлення ефективного сільськогосподарського виробництва, що знизило родючість на збиткових землях) реабілітації порушених, забруднених і деградованих земель.

Отже, за період з 1990 по 2016 рр. екологічна стабільність землекористування на території України належала до стабільно нестійкої (K_{ек.ст.} 0,41) і в цілому по Україні (1991-2016) майже не змінилася. Водночас хоча в цілому по Україні екологічна стабільність землекористування належить до стабільно нестійкої, у шести регіонах (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська області) землекористування є еколо-

гічно нестабільним [33]. Таким чином, Україна, на жаль, не задовольняє еколого-економічні вимоги щодо загального стану, екологічний стан землекористування в країні наблизився до небезпечної межі, за якою можуть розпочатися непоправні екологічні та економічні процеси, особливо в районах проведення АТО Донецької та Луганської областей.

2.7. ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИДАТНОСТІ ЗЕМЕЛЬ ДО ВИКОРИСТАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Найважливішим з погляду сільськогосподарського виробництва є поділ земель за придатністю для конкретного, конкурентоспроможного в ринкових умовах сільськогосподарського використання. Розв'язання цього завдання досягається завдяки проведенню еколого-економічної класифікації придатності орних земель.

З метою інвестиційної привабливості сільськогосподарського землекористування потрібно знати, який урожай можна одержати з конкретної земельної ділянки і які будуть затрати для досягнення цієї урожайності.

Такі дані виробничої продуктивності землі відображає еколого-економічна класифікація придатності орних земель, яка базується на рівні окупності затрат на вирощування сільськогосподарських культур та агроекологічній придатності ріллі.

В основу класифікації покладені такі основні принципи:

1) використовувані для класифікації орних земель ознаки мають числовий вираз і містять дані економічної оцінки земель;

2) виділені класи придатності сприяють охороні й підвищенню родючості земельних угідь та враховують здатність ґрунтів до ерозії;

3) класи придатності характеризують інвестиційну привабливість конкретних земельних ділянок для вирощування сільськогосподарських культур.

Як основний критерій придатності орних земель використаний показник окупності затрат виробництва.

Зважаючи на викладене, класи придатності орних земель виокремлюють на підставі рівня окупності затрат основних сільськогосподарських культур, з диференціацією ступеня підданості ґрунтів ерозії, характеру зволоженості та інших чинників, які значно впливають на ефективність виробництва. Виділені класи придатності орних земель характеризують якісне різноманіття деяких землеволодінь і землеко-

ристувань, придатність землі для вирощування поодиноких видів культур, вплив конкретних її ділянок на одержання доходів від виробництва.

У цьому разі варто зауважити, що один і той самий тип ґрунту неоднаково придатний для вирощування сільськогосподарських культур. Для найповнішого використання властивостей родючості ґрунтів, природнокліматичних чинників зони розміщення земель, рекомендується розміщати посіви у найсприятливіших умовах.

Відомо, що при використанні земельних ділянок для вирощування сільськогосподарських культур має забезпечуватись окупність затрат на рівні 1,0; 1,25; 1,35; 1,5 і більше.

При окупності затрат нижче 1,0 вартість валового продукту буде нижче затрат, і господарство одержить лише збитки. Окупність у розмірі від 1,0 до 1,35 свідчить про перевищення вартості валового продукту над затратами, але вона нижче середнього нормативу по Україні (зоні), який забезпечує розширене відтворення.

Сільськогосподарські культури доцільно вирощувати на ґрунтах, які забезпечують окупність затрат 1,35, і що вона вища, то більш економічно доцільне вирощування культур.

Економічно придатними землями можна вважати всі землі, які забезпечують окупність затрат більше одиниці. Для конкретних регіонів (зон) цей показник обчислюється, зважаючи на конкретні умови розширеного виробництва. Вихідний рівень окупності затрат тут прийнятий у розмірі 1,35.

В основу класифікації придатності орних земель покладено показник окупності затрат зокремленої економічної оцінки орних земель, який відображає величину урожайності відповідної культури і затрат на її одержання та матеріали бонітування.

Базуючись на одержаних розрахунках, використовуючи дані зокремленої економічної оцінки ріллі та бонітування ґрунтів, у межах земельно-оціночного району орні землеволодіння та землекористування поділені на 3 групи та 5 класів придатності.

До першої групи належать орні землі, які забезпечують рівень окупності затрат при вирощуванні основних сільськогосподарських культур понад 1,35.

До другої групи належать незмиті і слабо-змиті орні землі, які не забезпечують окупність затрат при вирощуванні сільськогосподарських культур інтенсивного виробництва (в основному цукрових буряків, кукурудзи на зерно та інші на рівні 1,35 і більше).

У третю групу виділяються середньо-змиті і сильнозмиті орні землі; здебільшого,

при вирощуванні на них сільськогосподарських культур інтенсивного виробництва рівень окупності затрат становить менше 1,35.

У подальшому землі першої і третьої груп диференціюються за ступенем еродованості або іншими чинниками, які значно впливають на ефективність землеробства. Так, у першій групі виділяються два класи придатності орних земель – 1 клас з незначними (недеградованими) і 2 клас – із слабозмитими (слабодegradованими) ґрунтами, у третій групі – 4 клас із середньозмитими (середньодegradованими) і 5 клас – сильнозмитими (сильнодеградованими) ґрунтами. При диференціації враховується розміщення орних земель щодо крутизни схилів. Так, орні землі 1, 2 і 3-го класів мають бути розміщені в основному на схилах до 3° (у Карпатському регіоні України до 5°), 4-го класу – на схилах 3–7° (у карпатському регіоні 5–7°) і 5-го класу – на схилах, як правило, понад 7°.

Такими методичними підходами всі орні землі поділяються на п'ять класів придатності орних земель для вирощування сільськогосподарських культур. До 1-го класу належать кращі по ґрунтах і технологічних властивостях земельні ділянки ріллі, з рівним або слабохвиловим рельєфом, що не зазнали ерозії. Ступінь окультуреності ґрунтів високий або вище середнього, середньо або добре забезпечені поживними речовинами, з гарним засвоєнням добрив. Водний режим природний, добрий або забезпечений дренажем. Забезпечують високу (понад 1,35) окупність затрат при вирощуванні всіх сільськогосподарських культур.

Розподіл орних земель за класами здійснюється з використанням матеріалів економічної оцінки сільськогосподарських угідь, матеріалів бонітування ґрунтів та кадастрових даних про якісний стан орних земель.

У таблиці 2.19 наведено приклад класифікації придатності орних земель досліджуваної території. Із проведеної класифікації впливає, що землі одного й того самого класу мають оцінку відповідно з обмеженням їх використання в сільському господарстві і свідчать про відповідність комплексу ґрунтових і технологічних властивостей конкретної ділянки для вирощування певної культури, зважаючи на економічну ефективність виробництва.

Показники такої класифікації орних земель використовуються при оптимізації структури угідь і посівних площ, розробленні проектів внутрішньогосподарського землевпорядкування території сільськогосподарських підприємств

та вирішенні інших питань з організації раціонального використання й охорони земель.

На землях 1-го класу розміщуються більш інтенсивні сільськогосподарські рослини і, відповідно до доцільного типу землекористування, профільні і просапні культури: у господарствах з вирощування цукрового буряку – цукровий буряк, в овочевих – овочі тощо. Для забезпечення високої продуктивності цих земель необхідно дотримуватися всіх агротехнічних вимог і науково обґрунтованої системи удобрення.

Землі 2-го класу мають деякі помірні обмеження через ерозійну небезпеку, слабке перезволоження, яке регулюється агротехнікою, недостатнім вмістом поживних речовин у ґрунті тощо. Придатні для вирощування всіх сільськогосподарських культур, але потребують протиерозійних або інших меліоративних заходів. Потребують додаткових порівняно з 1-м класом затрат праці й засобів на виробництво одиниці продукції. Забезпечують окупність затрат вище 1,35 при вирощуванні всіх сільськогосподарських культур.

Землі 3-го класу мають певні обмеження, які призводять до скорочення набору можливих культур (низька водопроникність, кам'янистість, мала продуктивність, слабка ерозія тощо). Окупність затрат сільськогосподарських культур інтенсивного виробництва (цукровий буряк, овочі, кукурудза на зерно тощо) менше 1,35. Вимагають застосування спеціальних протиерозійних і меліоративних заходів. При правильній агротехніці забезпечують хороший урожай зернових і деяких інших культур. На землях цього класу розміщуються в основному культури, вирощування яких забезпечує необхідну окупність затрат для розширеного відтворення.

Землі 4-го класу мають значні обмеження (великі схили, здатність до ерозії, низька водоутримувальна здатність тощо). Ґрунти з низькою родючістю, за винятком чорноземів і темно-сірих. Рівень окупності затрат інтенсивних сільськогосподарських культур нижче 1,35. Придатні для вирощування небагатьох сільськогосподарських культур, потребують при цьому спеціальних протиерозійних або інших заходів захисту. При суворому дотриманні агротехніки деякі культури на цих землях можуть мати середню й високу продуктивність. Використовуються в основному в ґрунтозахисних сівозмінах.

Землі 5-го класу мають сильні обмеження для використання в рослинництві (великі схили, інтенсивна ерозія, поганий дренаж, низька водоутримувальна здатність тощо). При відповідній агротехніці й поліпшенні можуть використовуватися як кормові угіддя або постійне залу-

Таблиця 2.19

Приклад еколого-економічної класифікації орних земель

Клас	Шифри агро-екологічних груп ґрунтів	Агровиробничі групи ґрунтів	Площа, га	Оцінка ріллі за рівнем окупності витрат		
				зернових	кукурудза на зерно	цукрових буряків
I	40г	Темно-сірі опідзолені і слабо-деградовані легкосуглинкові ґрунти	86,2	2,52	2,02	2,04
	41г	Чорноземи опідзолені і слабо-деградовані і темно-сірі сильнодеградовані легкосуглинкові ґрунти	500,5	2,89	2,28	2,39
	52г	Чорноземи типові слабогумусні легкосуглинкові	211,8	2,61	2,33	2,46
	209г	Намиті чорноземи і лучно-чорноземні легкосуглинкові ґрунти	37,8	3,29	2,64	3,22
	210г	Намиті дернові і лучні легкосуглинкові ґрунти	3,9	2,34	1,87	2,61
Разом за I класом			840,2			
II	49г	Чорноземи опідзолені і деградовані слабозмиті легкосуглинкові	347,6	2,36	1,92	1,93
	55г	Чорноземи типові сильнодеградовані слабозмиті легкосуглинкові	56,9	2,46	2,14	2,07
Разом за II класом			404,5			
III	49г	Чорноземи опідзолені і деградовані слабозмиті легкосуглинкові	115,0	2,36	1,92	1,93
Разом за III класом			115,0			
IV	50г	Чорноземи опідзолені і деградовані середньозмиті легкосуглинкові	295,1	1,84	1,5	1,53
	56г	Чорноземи типові і сильнодеградовані середньозмиті легкосуглинкові	23,0	1,88	1,69	1,93
Разом за IV класом			318,1			
V	51г	Чорноземи опідзолені і деградовані сильнозмиті легкосуглинкові	581,2	1,61	1,11	1,08
	57г	Чорноземи типові і сильнодеградовані сильнозмиті легкосуглинкові	62,4	1,64	1,29	1,37
Разом за V класом			613,6			

ження. Частина цих земель переводиться під консервацію.

Отже, основою еколого-економічної класифікації придатності сільськогосподарських земель є землі, виділені на підставі рівня окупності затрат основних сільськогосподарських культур, з диференціацією ступеня ерозії ґрунтів, характеру зволоженості та інших чинників, які помітно впливають на ефективність виробництва, класи придатності орних земель. Виділені класи придатності характеризують якісне різноманіття деяких землеволодінь і землекористувань, придатність землі для

виращування поодиноких видів культур, вплив конкретних її ділянок на одержання доходів від виробництва. В основу класифікації покладені такі основні принципи: 1) використовувані для класифікації орних земель ознаки мають числовий вираз і містять дані економічної оцінки земель; 2) виділені класи придатності сприяють охороні й підвищенню родючості земельних угідь та враховують підданість ґрунтів ерозії; 3) класи придатності характеризують інвестиційну привабливість конкретних земельних ділянок для виращування сільськогосподарських культур.

Питання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте соціальну значущість землі як ресурсу природи багатоцільового використання.
 2. Охарактеризуйте тенденції змін у структурі земельного фонду України.
 3. Охарактеризуйте рівень розораності земельного фонду України та землезабезпеченість жителів України.
 4. Охарактеризуйте зміну структури використання земельних ресурсів України за формами власності.
 5. Охарактеризуйте тенденції використання земельних ресурсів України за соціальними, економічними та екологічними інтересами.
 6. Охарактеризуйте тенденції використання земельних ресурсів за функціональним та дозволенним їх використанням.
 7. Охарактеризуйте тенденції розподілу земельних ресурсів за екологічною спрямованістю.
 8. Охарактеризуйте екологічну стабільність землекористування.
 9. Охарактеризуйте методичний підхід до еколого-економічної класифікації придатності земель для використання в сільському господарстві.
-

ЛІТЕРАТУРА

1. Абалкин А. Политическая экономика и экономическая политика / Абалкин А.И. – М.: Мысль, 1970. – 326 с.
2. Агеев В.М. Экономические интересы и эффективность социалистического производства. Ч. 1. Интересы. Стимулы. Эффективность. (Сборник статей, под ред. доц. В.М. Агеева) / В.М. Агеев – М.: Изд-во Московского ун-та, 1975. – 91 с.
3. Гончарова Н.П. Новые технологические системы: качество, потребность, эффективность / Гончарова Н.П., Перерва П.Г., Яковлев А.И. АН УССР. Ин-т экономики. – К.: Наук. думка, 1989. – 176 с.
4. Данилишин Б.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / [Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко та ін.]. – К., РВПС України, 1999. – 716 с.
5. Економічний простір і динаміка розвитку продуктивних сил України: теоретико-методологічні основи дослідження / [Данилишин Б.М., Коваль Я.В., Лицур І.М. та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. Б.М. Данилишина. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – 220 с.
6. Ещенко П.С. Новый хозяйственный механизм: Справочник / Ещенко П.С., Кравчук Л.М., Палкин Ю.И. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 254 с.
7. Ещенко П.С. Экономика – главная политика / Ещенко П.С. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 183 с.
8. Качинський А.Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення / Качинський А.Б. – К.: НІСД, 2001. – 312 с.
9. Коваль Я. В. Регіональна економіка: навчальний посібник / Я.В. Коваль, І.Я. Антонечко. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 272 с.
10. Коваль Я.В. Прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил України до 2015 року / [Коваль Я.В., Бондар В.С., Антонечко І.Я. та ін.] – К.: РВПС України НАН України, 2004. – 370 с.
11. Лавейкін М.І. Реформування системи землекористування в Україні / Лавейкін М.І. – К.: РВПС України НАН України. – 376 с.
12. Маркс К. Сочинения: [2-е изд.] Т.12. [2-е изд.] / К.Маркс, Ф. Энгельс – М.: Политиздат, 1978. – 798 с.
13. Маркс К. Сочинения: [2-е изд.] Т.21 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1978. – 688 с.
14. Нестеров Ю.В. Практичні поради зі збереження біорізноманіття у сільськогосподарських угіддях / Нестеров Ю.В. – Київ: Wetlands International Black Sea Programme, 2005. – 48 с.
15. Новаковський Л.Я. Земельні ресурси Української РСР / Л.Я. Новаковський, М.А. Пилипенко. – К., 1967. – 215 с.
16. Паламарчук В. О. Зростання ролі сфери послуг у світовому господарстві / В.О. Паламарчук // Вісник Київського університету. – К.: 1994. – Вип. 1. – С. 110–122. Серія «Економіка»
17. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 рік № 1864-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecopravo.org.ua/2010/03/12/zakon-ukrani-pro-ekologichnu-merezhu-ukrani/>.

18. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки: Закон України від 21 вересня 2000 року № 1989-III Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 47, ст. 405
19. Про землеустрій: Закон України, № 858-IV, 22 травня 2003 р. // *Голос України*. – 2004. – № 129 від 15 липня. – С. 8–9.
20. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України, № 1264-XII, 26 червня 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1991. – № 41. – С. 546 – 745.
21. Про природно-заповідний фонд України: Закон України, № 2456-XII, 16 червня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1993. – № 26. – С. 277-298.
22. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Смит А. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
23. Сучасна земельна політика України / [Юрченко А.Д., Греков Л.Д., Мірошниченко А.М., Кузьміна А.В.]. – К.: Нічлава, 2009. – 159 с.
24. Третяк А. М. Земельні ресурси України / А.М. Третяк, Д.О. Бабміндра. – К.: ТОВ ЦЗРУ, 2003. – 142 с.
25. Третяк А.М. Економіка землекористування та землепорядкування: навч. посіб. / Третяк А.М. – К.: ТОВ ЦЗРУ, 2004. – 542 с.
26. Третяк А.М. Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні та духовні аспекти розвитку / А.М. Третяк, В.М. Другак. – К.: ТОВ ЦЗРУ, 2007. – 178 с.
27. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: навч. посіб. / Третяк А.М. – К.: Аграрна наука, 2002. – 280 с.
28. Третяк А.М. Методичні рекомендації оцінки екологічної стабільності агроландшафтів і сільсько-господарського землекористування / А.М. Третяк, Р.А. Третяк, М.І. Шквир. – К.: ІЗ УААН, 2001. – 15 с.
29. Третяк А.М. Наукові основи економіки землекористування та землепорядкування / А.М. Третяк, В.М. Другак. – К.: ЦЗРУ, 2003. – 337 с.
30. Третяк А.М. Наукові основи раціоналізації землекористування / А.М. Третяк, З.С. Хапіцька. – Чернівці: Прут, 1997. – 38 с.
31. Федоров М.М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов / М.М. Федоров // *Матеріали Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 26–27 лютого 2009 р.* – К.: ІАЕ НААНУ, 2009. – 80 с.
32. Шульга А.Б. Национальный доход и экономический рост / А.Б. Шульга, А.Д. Заруба // *АН УССР. Институт экономики*. – К.: Наук. думка, 1989. – 144 с.
33. Третяк А.М., Третяк В.М., Третяк Н.А. Земельна реформа в Україні: тенденції та наслідки у контексті якості життя і безпеки населення: [монографія] / А.М. Третяк, В.М. Третяк, Н.А. Третяк; під заг. ред. А.М. Третяка. – Херсон: Грін Д.С., 2017. – 522 с.

РОЗДІЛ 3

ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ СТАЛОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

3.1. АГРОЕКОЛОГІЧНЕ ЗОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЗА ЇХ ПРИДАТНІСТЮ МЕТОДОМ ФАО

Статтею 179 Земельного кодексу України визначено, що **природно-сільськогосподарське районування** – це поділ території з урахуванням природних умов та агробіологічних вимог сільськогосподарських культур [9]. У контексті положень Земельного кодексу України Закони України «Про охорону земель» і «Про землеустрій» розглядають природно-сільськогосподарське районування як важливий інструмент для забезпечення сталого розвитку землекористування шляхом поділу земель за цільовим призначенням з урахуванням природних умов, агробіологічних вимог сільгоспкультур, розвитку екологічнобезпечної господарської діяльності, раціонального унормування системи ведення сільського господарства.

Необхідність агроекологічного районування (зонування) земель України об'єктивно спричиняється чималим розмаїттям природних і господарських умов. Територія України має велику протяжність у широтному (із заходу на схід на 1300 км від 22 до 40° східної довготи) і меридіанному (з півночі на південь майже на 900 км від 52 до 45° північної широти) напрямках і характеризується неабиякою варіативністю умов для ведення сільського господарства. З одного боку, земельний фонд України переважно складається з ґрунтів високої природної родючості.

Так, за даними Інституту ґрунтознавства та агрохімії УААН, половину сільськогосподарських угідь країни становлять чорноземи, у тому числі 68% її орних земель. З іншого боку, кліматичні ресурси території України погіршуються з північного заходу на південний схід: зменшується кількість опадів, зростає континентальність клімату, що обмежує період вегетації, доступний для росту й роз-

витку сільгоспрослин. Помітний вплив на сільськогосподарські райони півдня України має смуга високого атмосферного тиску, яка зумовлює формування частих і тривалих суховіїв. В окремі роки на території України втрати урожайності від несприятливих погодних умов у межах областей можуть досягати 45–50%. Водночас надмірне навантаження на оброблювані землі в минулому, нераціональне й безсистемне використання сільськогосподарських угідь у сучасних умовах обумовило значний розвиток деградаційних процесів. За даними Державного земельного кадастру, ерозією охоплено близько 10,5 млн га, або 30% орних земель України.

Основні заходи загальнонаціонального характеру у сфері вдосконалення екології землекористування вбачаються у такому:

1. Зменшення площі орних земель (до 37–41% території України) за рахунок вилучення зі складу орних земель України малопродуктивних, деградованих і техногенно-забруднених сільськогосподарських земель, схилів крутизною понад 3°, збільшення частки угідь екстенсивного використання сіножатей і пасовищ. За оцінками, близько 5,1 млн га земель свого часу були безпідставно включені до складу орних земель України, належать до деградованих і малородючих, їх використання супроводжується щорічними суттєвими збитками, оскільки виробничі затрати на обробіток не компенсуються отримуваними врожаєм. Згідно зі статтею 172 Земельного кодексу такі землі мають підлягати консервації [9].

2. Встановлення сільськогосподарських зон вирощування основних агропродовольчих культур України (озимих пшениці і жита, ячменю, кукурудзи, цукрових буряків, інших); проведення класифікації в межах сільськогосподарських зон придатності земель для вирощування основних сільськогосподарських культур із складанням відповідних крупно- і

середньомасштабних карт їх розміщення. Постановою Кабінету Міністрів № 681 (2004 року) затверджено Порядок здійснення природно-сільськогосподарського й інших видів зонування земель України [20]. Визначено, що сільськогосподарське районування земель має здійснюватися з урахуванням локальних природних умов, агробіологічних особливостей сільгоспкультур, розвитку екологобезпечної господарської діяльності на підставі збирання, систематизації, аналізу й узагальнення відповідних просторових даних (наказ Держкомзему України від 10.09.2004 року № 366). Розв'язання цих завдань вимагає якісного наукового аналітично-інформаційного забезпечення.

ФАО і Міжнародним Інститутом прикладного системного аналізу (IIASA) була опрацьована методологія агроекологічного зонування (АЕЗ), яка дозволяє кількісно оцінити придатність (продуктивність) орних земель для різних сільськогосподарських культур і систем організації виробництва. Враховуючи актуальність питань агроекологічного зонування для України з метою оцінки придатності орних земель шляхом визначення потенціалу урожайності основних сільськогосподарських культур України, а також забезпечення прийняття кваліфікованих рішень у сфері екологізації сільськогосподарського землекористування, методологія агроекологічного зонування забезпечує комплексну характеристику клімату і ґрунтів, які є принципово важливими для сільського господарства. Вона використовує дані Державного земельного кадастру для здійснення оцінки всіх екологічно допустимих варіантів типів землекористування й кількісного визначення потенційного виробництва різних сільгоспкультур при забезпеченні еколого-безпечного землекористування.

Дані Державного земельного кадастру містять всі необхідні складники – ґрунтові, кліматичні, ландшафтні, які є визначальними для сільськогосподарського виробництва. Інформаційно методологія використовує також глобальні ресурси даних щодо ґрунтових і кліматичних параметрів землі, ландшафту земної поверхні, її покриття/землекористування тощо. Багато з цих даних тривалий час розроблялися в рамках різноманітних міжнародних наукових програм. Більшість з них, на жаль, не відомі українським фахівцям.

Методологія передбачає моделювання росту урожайності сільгоспкультур і виконання деталізованих процедур перебору, які дозволяють просторово ідентифікувати специфічні для кожної культури агрокліматичні, ґрунтові й топографічні обмеження для вирощування. Ці процедури можуть виконуватися при декількох

визначених рівнях витрат ресурсів виробництва/якості управління. Географічний розподіл оцінених показників агрономічно-досажної урожайності формує підґрунтя для багатьох прикладних оцінок землекористування, важливих для управління і планування землекористування в сільському господарстві.

Схема методології агроекологічного зонування земель сільськогосподарського призначення характеризується п'ятьма основними компонентами (рис. 3.1):

1. Зонуванням земель за типами та підтипами землекористування – як процедурою визначення меж придатності земель сільськогосподарського призначення за визначеними агроекологічними та еколого-економічними критеріями та віднесення визначених територій до відповідних типів та підтипів землекористування.

2. Створенням бази даних про земельні ресурси, яка містить географічні дані про клімат, ґрунтові й топографічні характеристики земельних угідь, об'єднані в комп'ютерні бази даних.

3. Оцінкою придатності орних земельних угідь для розміщення окремих сільськогосподарських культур, яка характеризується відношенням максимальної урожайності культур до можливої.

4. Оцінкою продуктивності типів землекористування, яка характеризується визначенням типових сівозмін та їх продуктивності для конкретних типів землекористування.

5. П'ятим компонентом методології є центральний блок моделювання, який являє алгоритми для розрахунку біомаси й потенційної урожайності, а також процедури вибору критеріїв та показників, які забезпечують зіставність екологічних вимог кожної досліджуваної сільськогосподарської культури з поточними характеристиками одиниць земельних ресурсів, що є в базі даних про земельні ресурси і типи землекористування та інших земельно-інформаційних системах.

Застосування результатів агроекологічної оцінки для планування і прогнозування сільськогосподарського землекористування.

Важливий етап агроекологічного зонування – це кількісний опис типів землекористування, які досліджуються. Це дає змогу відобразити як наявне землекористування, так і землекористування в умовах прогнозованої поліпшеної ситуації. При агроекологічному зонуванні землекористування та потенційна урожайність сільгоспкультур може оцінюватися щодо трьох широківизначених рівнів ведення сільського господарства, які вирізняються тех-

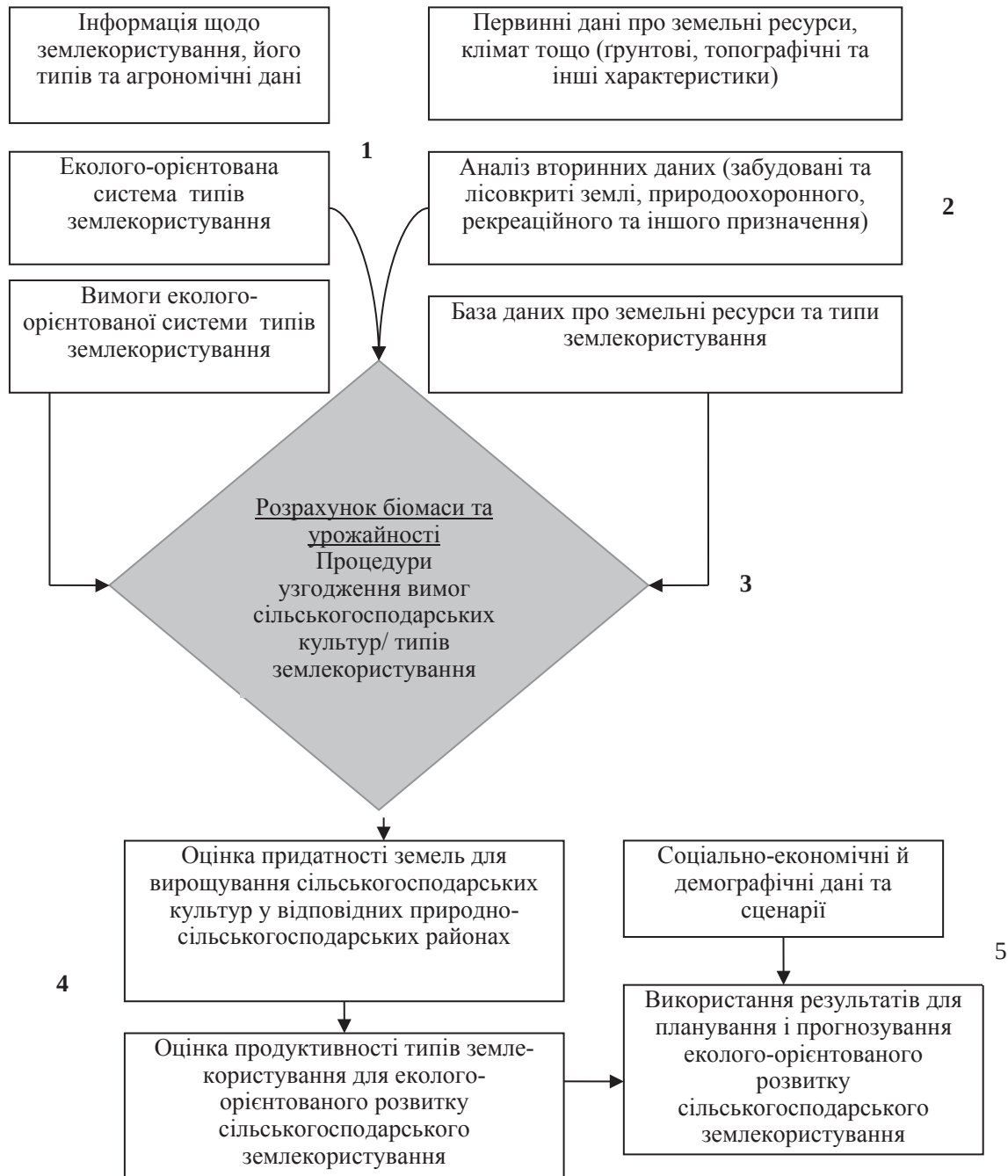

Рис. 3.1. Логічно-смысловая концептуальна схема методології агроекологічного зонування земель сільськогосподарського призначення

нологіями виробництва й організацією управління (табл. 3.1).

Усі оцінки, які здійснюються при агроекологічному зонуванні, виконуються в наведених характерних рівнях ведення сільського господарства і пристосовані до генералізованих типів землекористування, використовуються при визначенні агроекологічних зон з просторовою прив'язкою (географічні клітини).

Це дає змогу враховувати той факт, що продуктивність землі залежить не лише від

ґрунтово-кліматичних ресурсів, але й від рівня агротехніки й управління. Значна частина інформації, яка забезпечує кількісний опис землекористування, зберігається у спеціальній базі, яка називається базою даних про сільгоспкультури. Для кожної культури містяться такі дані: час циклу розвитку рослини, тривалість окремих стадій, спосіб фотосинтезу, група за адаптаційною здатністю, коефіцієнт максимальної листової поверхні, індекс урожаю (частка економічно корисної біомаси), коефіці-

Таблиця 3.1

Рівні ведення сільського господарства при агроекологічному зонуванні

1. Високий рівень затрат ресурсів виробництва / передове управління: Виробництво базується на поліпшеному високоврожайному посівному матеріалі і є механізованим, з низькою інтенсивністю живої праці. Оптимально вносяться добрива, застосовуються хімічні засоби контролю за шкідниками, хворобами і бур'янами, а також повний комплекс ґрунтозахисних заходів. Сільське господарство, насамперед, орієнтується на ринок.
2. Середній рівень затрат ресурсів виробництва / розвинуте управління: Виробництво базується на якісному високоврожайному насінні, ручній праці і/або тягловій силі худоби, а також деякій механізації. Певною мірою використовуються добрива та хімічні засоби для контролю за шкідниками, хворобами та бур'янами, а також застосовуються адекватні періоди утримування ґрунту під парами та окремі ґрунтозахисні заходи. Сільське господарство частково орієнтується на ринок.
3. Низький рівень затрат ресурсів виробництва / традиційне управління: Виробництво базується на застосуванні традиційних сортів та методів обробки, що інтенсивно використовують живу працю, без застосування добрив. Не застосовуються хімічні засоби контролю за шкідниками і хворобами, однак необхідною мірою застосовуються пари, а також мінімальні заходи охорони ґрунтів. Сільське господарство значною мірою базується на підсобному господарстві.

Джерело: наукова записка Інституту економіки НАН України

енти потреби у волозі на окремих стадіях розвитку, коефіцієнти втрат урожайності при дефіциті вологи (згідно з рекомендаціями FAO), коефіцієнти харчової цінності (енергія, протеїн), виходу сухої речовини, побічної/супутньої продукції, база для перерахунку в зернові одиниці тощо. Також містяться параметри, які описують вимоги рослин до температур, тривалості вегетаційного періоду, ґрунтів, ландшафту тощо.

Докладний просторовий реєстр кліматичних даних є невід'ємною частиною методології. Головне призначення кліматичних даних – кількісно оцінити просторовий розподіл вирішального параметра агроекологічного аналізу – довжини доступного періоду вирощування LGP (length of growing period). У формальному розумінні LGP виявляє кількість днів у часовому інтервалі з температурами вище 5°C і задовільними умовами зволоження. За допомогою цього показника поєднується просторовий аналіз температур й умов зволоження й оцінюється тривалість періоду впродовж року, сприятливого для розвитку сільгоспрослин, ураховуючи періоди занадто холодні і/або занадто посушливі. Інакше кажучи, LGP характеризує деяке припустиме часове вікно з умовами, сприятливими для рослинництва. В Україні прийнято застосовувати аналогічне поняття вегетаційного періоду з температурами вище 10°C.

На підставі кліматичних даних для кожної клітини географічної сітки обчислюються деякі важливі температурні характеристики, а саме термальний клімат, температурний профіль, довжина температурного вегетаційного періоду (LGPT), сума акумульованих температур. Надалі температурні вимоги сільгоспкультур (до температурного профілю, довжини температурного вегетаційного періоду, суми активних температур) порівнюються з фактичним

температурним режимом у клітинах географічної сітки.

Якщо ці характеристики збігаються, то сільгоспкультура розглядається як така, що вирощується, і для неї виконується обчислення біомаси й урожайності. Водночас за допомогою моделі водного балансу порівнюється надходження вологи для рослини від опадів і запасів у ґрунті, з випаровуванням, що забезпечує оцінку тривалості вегетаційного періоду, дат його початку й кінця, а також дефіциту або надлишку вологи впродовж вегетаційного періоду.

Початкова оцінка урожайності, яка розраховується в модулі біомаси, являє собою деяку потенційну, максимальну урожайність, величина якої обчислюється лише з урахуванням температурного й радіаційного режимів, характерних для відповідної земельної одиниці. Наслідком такого розрахунку для усієї множини «земельних одиниць» є географічний розподіл максимальної урожайності сільгоспкультури. Надалі ці початкові оцінки урожайності корегуються відповідно до агрокліматичних обмежень.

Агрокліматичні обмеження використання земельних ресурсів є переважно наслідком дії кліматичних чинників. Вони викликають прямі або непрямі втрати урожайності, а також якості продукції. Втрати урожаю для сільгоспкультур, що вирощуються в умовах природного зрошення, унаслідок дії агрокліматичних обмежень можуть мати такий характер:

➤ втрати урожаю внаслідок дії водного стресу на ріст рослин (наприклад, через нерівномірність опадів);

➤ втрати урожаю внаслідок впливу шкідників, хвороб і бур'янів на ріст рослин;

➤ втрати урожаю внаслідок водного стресу, дії шкідників і хвороб на складники врожаю і на

формування продукції у складі врожаю (втрати, що пов'язані з якістю продукції);

➤ втрати урожаю внаслідок обмежень для проведення робочих операцій (наприклад, унаслідок пере/зволоженості, яка ускладнює оброблення посівів);

➤ втрати урожаю внаслідок виникнення ранніх або пізніх заморозків.

Цей комплекс чинників ураховується при агроекологічному зонуванні за допомогою застосування відповідних коефіцієнтів зменшення урожайності, величина яких залежить від стандартизованої процедури оцінки температурного й водного режимів у кожній клітині географічної сітки. Фактично вони формулюються на підставі зіставлення довжин температурного вегетаційного періоду (LGPT) і «водного» вегетаційного періоду (LGP). Крім того, коефіцієнти залежать від виду сільгоспкультури, а також від рівня витрат ресурсів виробництва/якості управління.

Застосування агрокліматичних обмежень до максимальної урожайності дає змогу одержати оцінки агрокліматичної придатності поточної земельної одиниці в базі даних земельних ресурсів і виходу агрокліматично-досяжної біомаси й урожайності культури. Результати такої оцінки для всієї множини земельних одиниць дозволяють класифікувати їх за допомогою п'яти класів придатності, відповідно до діапазону досяжної урожайності щодо максимальної потенційної урожайності сільгоспкультури (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Критерії оцінки класів придатності земель

Клас придатності		Відношення максимальної урожайності до можливої, %
VS (Very Suitable)	Дуже придатний	80-100
S (Suitable)	Придатний	60-80
MS (Moderately Suitable)	Помірно придатний	40-60
mS (Marginally Suitable)	Малоприсадабний	20-40
NS (Not Suitable)	Неприсадабний	0-20

Джерело: наукова записка Інституту економіки НАН України

Загальна придатність земельних ресурсів для вирощування сільськогосподарських культур в АЕЗ є кумулятивним результатом оцінки двох складників – кліматичної й едафічної (ґрунти + ландшафт) придатності. Агроедафічна оцінка землеприсадабності ґрунтується на порівнянні ґрунтових вимог сільгосп-

культур з ґрунтовими й ландшафтними умовами земельних одиниць. Вона також урахує обмеження, накладені формою рельєфу, які не є частиною ґрунту, але можуть мати істотний вплив на землекористування.

У підсумку результати зіставлення (1) едафічних вимог поодиноких сільгоспкультур з ґрунтовими й ландшафтними характеристиками деяких клітин географічної сітки в поєднанні з (2) розрахованою потенційною біомасою й оціненою досяжною урожайністю забезпечують комплексну класифікацію придатності орних земель для кожної сільгоспкультури.

На рисунках 3.2-3.5 наведена оцінка придатності орних земель та просторовий розподіл рівня агрономічно-досяжної урожайності озимої пшениці для території України, оціненої з урахуванням як ґрунтових, так і кліматичних ресурсів, що превалюють у кожній досліджуваній географічній земельній одиниці.

Розрахунок виконано для умов природного зрошення, при середньому (картосхеми рис. 3.2, 3.3) і високому (картосхеми рис. 3.5) рівні використання ресурсів виробництва/організації управління.

ґрунтуючись на оцінці потенціалу для озимої пшениці основної продовольчої культури України, можна зауважити таке. Загальний аналіз картосхем дає змогу схарактеризувати територію України як таку, що складається з двох підтериторій – північно-західної і центральної частини, з дещо більшими можливостями реалізації природного агропотенціалу, і південно-східної – з меншими.

Найкраще потенціал озимої пшениці (з урожайністю понад 70 ц/га) може бути реалізований у центральній частині Придніпровської височини, у районах межування Вінницької, Черкаської, Житомирської та Київської областей, а також в окремих районах Волино-Подільської височини.

Агроекологічні умови південно-східної частини України в середньому дають змогу одержувати на більшості території агрономічно-досяжні врожаї на рівні 40–60 ц/га, водночас у Херсонській, Луганській областях і Республіці Крим – переважно на рівні 20–40 ц/га.

Коректність одержаних оцінок потенційної урожайності озимої пшениці до певної міри може підтверджуватися порівнянням з фактичними статистичними даними.

Картограма середньої урожайності озимої пшениці в межах адміністративних районів України за період 1981–1985 рр. опрацьована Інститутом агрохімії та ґрунтознавства УААН й опублікована в роботі «Агроэкологическая оценка земель Украины и размещение сельскохозяйственных культур» (1997 р.).

Цей період був одним з найстабільніших щодо умов хімізації землеробства й агротехніки вирощування.

Агреговані результати оцінки агроєкологічної придатності орних земель України для

вирощування озимої пшениці в межах адміністративних областей та автономної республіки Крим підсумовані в таблиці 3.3.

Як свідчать дані оцінки агроєкологічної придатності орних земель, поки що жоден з

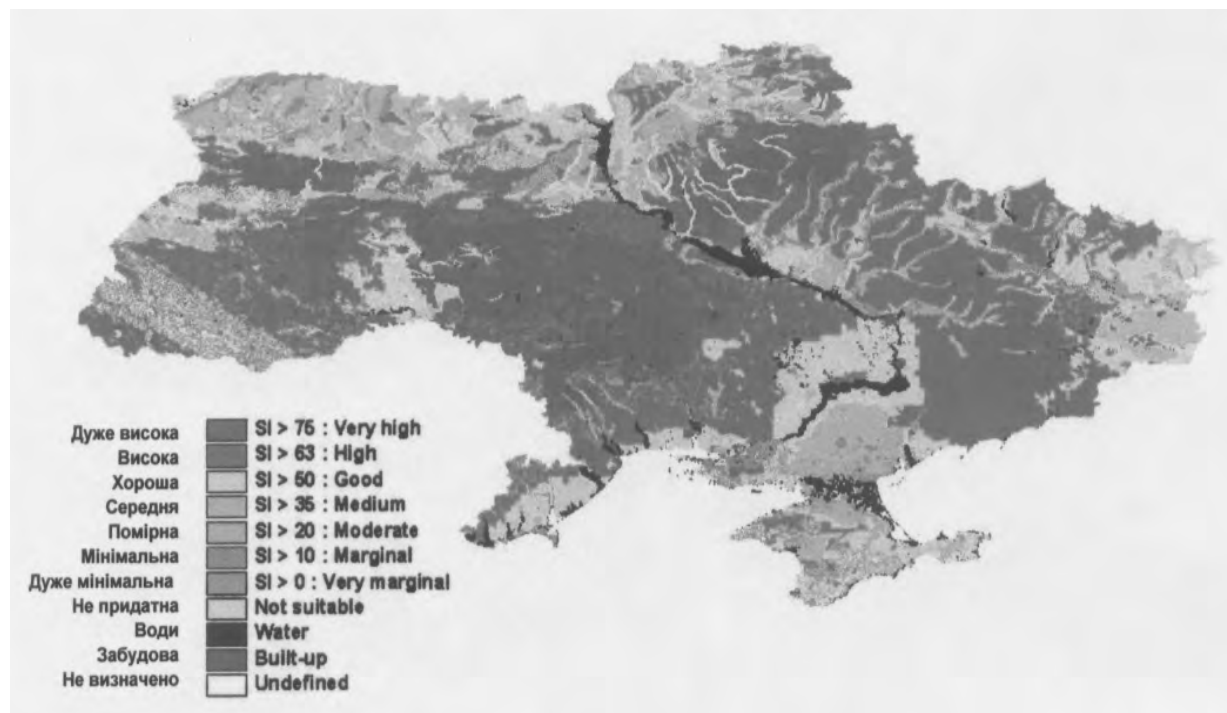

Рис. 3.2. Класи агроєкологічної придатності орних земель для озимої пшениці в умовах природного зрошення (середній рівень затрат ресурсів виробництва)

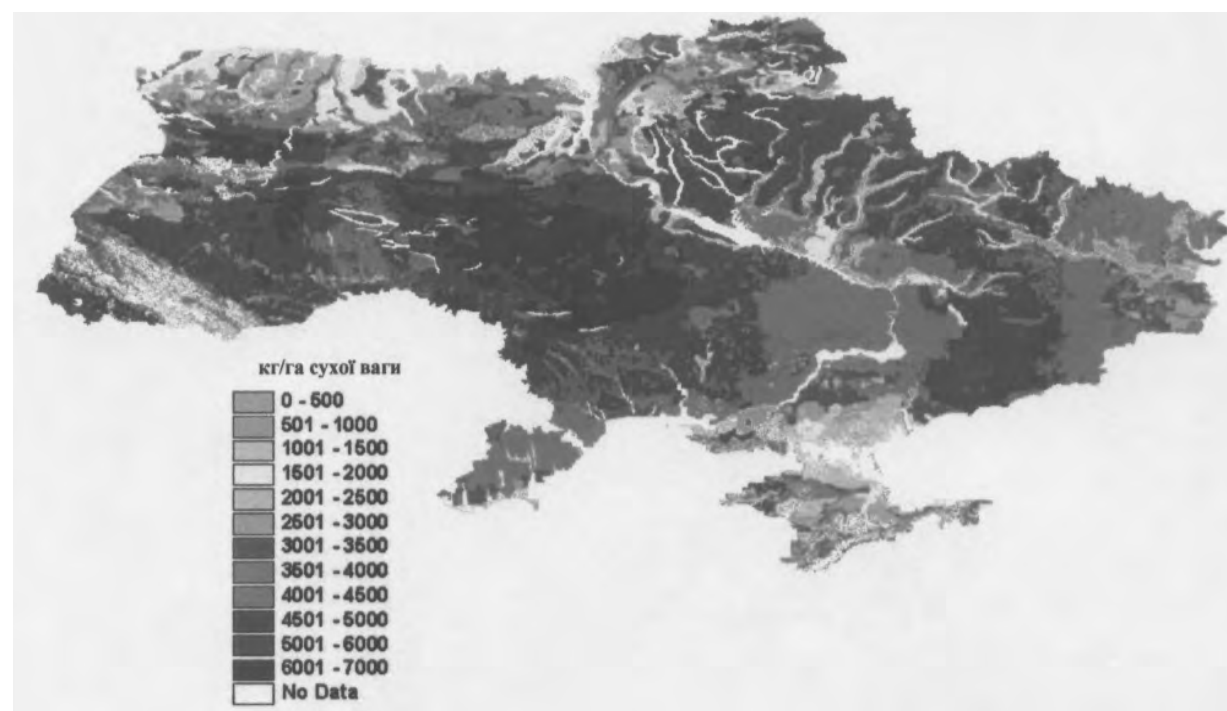

Рис. 3.3. Середня досяжна урожайність озимої пшениці для умов природного зрошення (середній рівень затрат ресурсів виробництва)

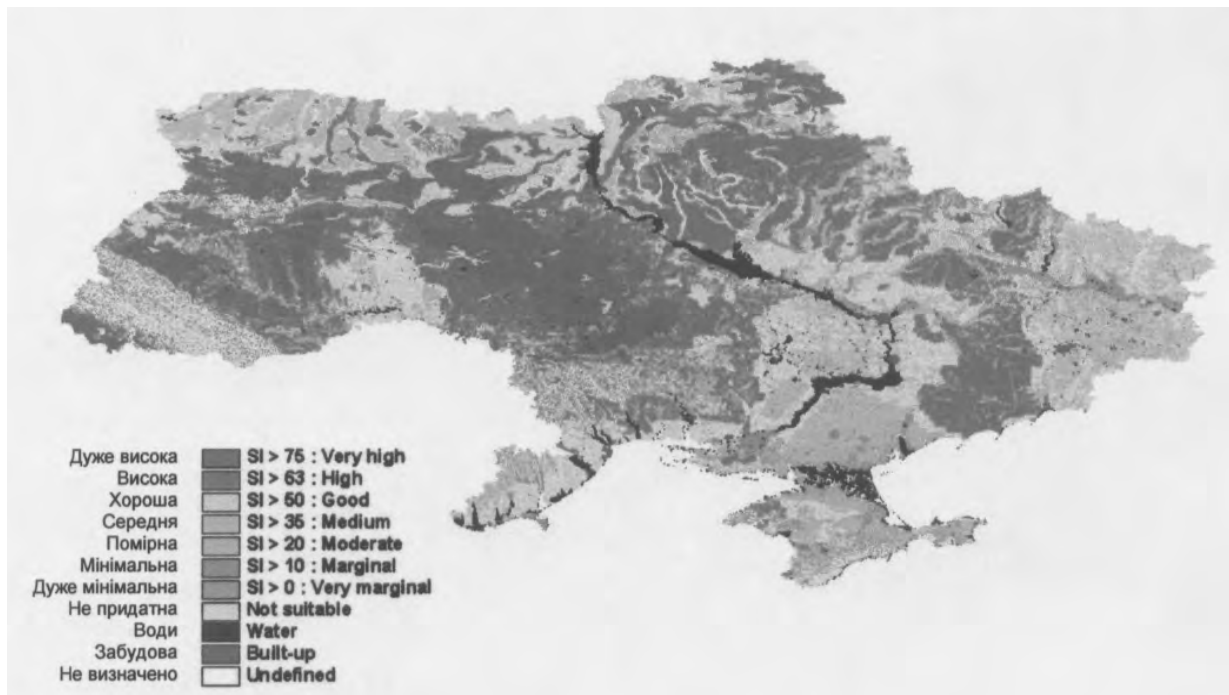

Рис. 3.4. Класи агроекологічної придатності орних земель для озимої пшениці в умовах природного зрошення (високий рівень затрат ресурсів виробництва)

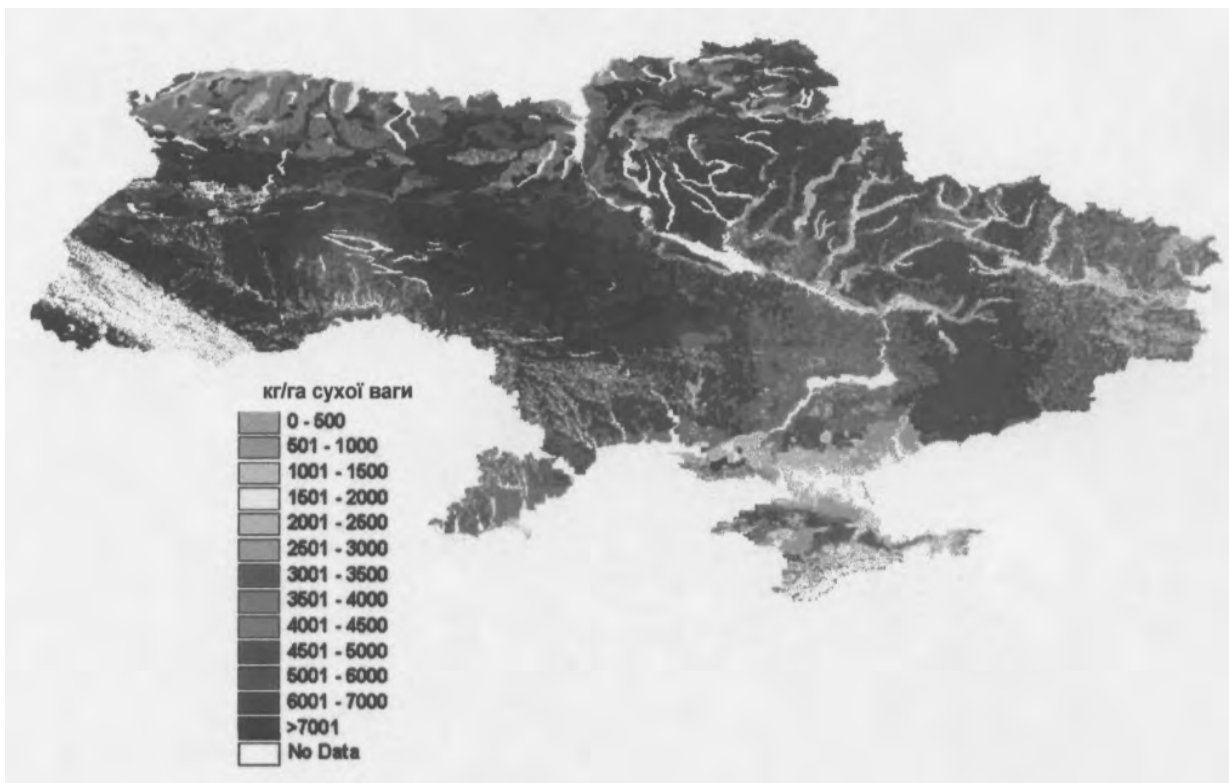

Рис. 3.5. Середня досяжна урожайність для озимої пшениці в умовах природного зрошення (високий рівень затрат ресурсів виробництва)

Джерело: наукова записка Інституту економіки НАН України

Таблиця 3.3

Оцінка агроекологічної придатності орних земель для вирощування озимої пшениці (природне зрошення, високий рівень витрат ресурсів виробництва/управління)

Назва	Потенційно придатна площа				Потенційна урожайність			Фактично 1988-1990		Фактично 2000 та 2010		
	загальна площа ріллі, станом на 2010	дуже висока і висока придатність	усі придатні землі	непридатні землі	на землях дуже високої і високої придатності	середня урожайність	середня урожайність	середня урожайність 1988-1990	середня урожайність у 2000	середня урожайність у 2010	питома вага у 2010 озимої пшениці у структурі посівних площ	
АР Крим	1268,3	12	63	37	5,5	2,4	3,5	3,5	20,7	21,2	0,8	0,8
Вінницька	1727,9	79	95	5	8,0	6,3	4,1	4,1	24,9	32,9	0,4	0,4
Волинська	674,3	51	77	23	8,4	4,8	3,4	3,4	23	26	0,5	0,5
Дніпропетровська	2126,2	14	92	8	5,5	4,0	4,1	4,1	16,5	28,5	0,4	0,4
Донецька	1655,4	25	96	4	5,4	4,3	3,9	3,9	14,9	29,8	0,4	0,4
Житомирська	1084,6	73	91	9	8,4	6,1	2,7	2,7	21,9	25,2	0,4	0,4
Закарпатська	199,9	31	35	65	8,4	2,4	4,3	4,3	18,5	21,2	0,2	0,2
Запорізька	1905,2	35	92	8	5,5	4,1	4,0	4,0	17,1	26,1	0,4	0,4
Івано-Франківська	383,6	53	61	39	8,4	4,3	3,3	3,3	22,3	24,8	0,3	0,3
Київська	1356,2	66	89	11	7,9	5,4	4,0	4,0	26	25,1	0,4	0,4
Кіровоградська	1762,0	70	97	3	7,3	5,6	4,0	4,0	18,2	30,1	0,3	0,3
Луганська	1274,3	0	94	6	5,2	3,2	3,5	3,5	8,9	23,5	0,3	0,3
Львівська	796,4	63	75	25	8,5	5,2	3,2	3,2	21,9	25,3	0,5	0,5
Миколаївська	1698,2	60	92	8	7,0	4,9	3,9	3,9	16,4	28,5	0,4	0,4
Одеська	2071,9	28	84	16	7,2	4,0	3,4	3,4	19,5	28,3	0,5	0,5
Полтавська	1768,2	47	86	14	7,1	4,3	4,5	4,5	12,2	26,1	0,3	0,3
Рівненська	657,9	53	81	19	8,3	5,0	3,2	3,2	25,1	29	0,5	0,5
Сумська	1227,4	67	91	9	7,3	5,2	3,6	3,6	16,8	22	0,4	0,4
Тернопільська	854,1	83	92	8	8,1	6,5	3,6	3,6	22,3	25,1	0,5	0,5
Харківська	1926,9	49	94	6	5,5	4,4	4,1	4,1	15,1	20,8	0,2	0,2
Херсонська	1777,2	4	81	19	5,8	2,7	3,8	3,8	18,8	24,3	0,5	0,5
Хмельницька	1254,3	54	91	9	7,5	4,9	3,5	3,5	27,3	28,8	0,5	0,5
Черкаська	1271,4	78	92	8	7,9	5,9	4,6	4,6	24,7	35	0,3	0,3
Чернівецька	333,0	52	69	30	8,3	4,4	4,2	4,2	19,9	26,6	0,3	0,3
Чернігівська	1409,6	65	86	14	7,7	4,9	3,1	3,1	15,2	21,7	0,3	0,3
Україна	32476,5	47	86	14	8,0	4,6	3,8	3,8	19,8	26,8	0,4	0,4

Джерело: наукова записка Інституту економіки НАН України

регіонів і по Україні в цілому не досяг середньої потенційної урожайності озимої пшениці.

У підсумку можна зауважити:

✓ Просторовий аналіз на підставі методології агроекологічного зонування надає значний обсяг аналітичної інформації, важливої для розуміння перспектив розвитку вітчизняного сільськогосподарського землекористування та його екологізації. Він об'єднує територіальні комплекси, які містять ґрунтові і кліматичні ресурси, покриття землі/землекористування, характеристики організації агровиробництва. Це дає змогу здійснювати наукове обґрунтування питань збалансованого розвитку сільськогосподарського землекористування та розроблення в перспективі сучасних інструментів територіального планування і його оптимізації.

✓ Методологія агроекологічного зонування забезпечує ефективний інтегрований інструмент для більш точного, просторового і кількісно-визначеного розуміння багатофункціональних можливостей екологічного потенціалу земельних ресурсів країни. Вона оперує чітким і зрозумілим поняттям агропотенціалу у вигляді прогнозованої агрономічно-досяжної урожайності сільськогосподарських культур у конкретному кліматичному, ґрунтовому і господарському контексті, тобто при визначених рівнях витрат ресурсів/управління й оптимальному забезпеченні відповідності між вимогами сільгоспкультур і ґрунтово-кліматичними та екологічними умовами земельних ресурсів. Наявне тепер інформаційне забезпечення дає змогу одержувати оцінку агроекологічного потенціалу земельних ресурсів України з розподільною здатністю земельно-територіальної одиниці 1 x 1 км.

✓ Аналіз агрокліматичних умов України підтверджує їх виразну регіональність і значний ступінь ризикованості землеробства на території країни. Врахування цього факту необхідне як у господарській практиці, так і при оцінюванні перспектив розвитку сільськогосподарського землекористування та його екологізації. За цих об'єктивних умов реалізація вітчизняного агропотенціалу значною мірою визначається рівнем інтелектуальності управління земельними ресурсами.

✓ Просторове агроекологічне зонування дає змогу географічно ідентифікувати ареали з найкращими можливостями реалізації потенціалу сільськогосподарських культур. За умови уважної експертизи одержаних результатів вітчизняними фахівцями, ці матеріали можуть використовуватися з метою вдосконалення розміщення сільського господарства, опрацювання інструментів економічної політики, спрямованих на поліпшення використання земель-

них ресурсів регіонів та поліпшення екології землекористування, адже 14% орних земель є агроекологічно не придатними для вирощування озимої пшениці.

3.2. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ЗА КАТЕГОРІЯМИ ТА ТИПАМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Зонування – різновид територіального планування, унаслідок якого встановлюються вимоги щодо допустимих видів використання земельних ділянок у межах окремих зон. Зонування є альтернативою принципу встановлення «цільового призначення земель», яке не узгоджується з умовами ринкової економіки, із повноваженнями власника розпоряджатися власною земельною ділянкою. На думку багатьох дослідників, які працюють у сфері містобудування, жорстке визначення «цільового призначення» земельних ділянок варто замінити на виділення однорідних за своїм режимом територіальних зон, де певні види землекористування запроваджуються або шляхом прямих заборон чи приписів, або підвищених ставок податку тощо [30, с. 149].

Відповідно до статті 180 «Зонування земель» Земельного кодексу України зонування земель здійснюється в межах населених пунктів. При зонуванні земель встановлюються вимоги щодо допустимих видів забудови та іншого використання земельних ділянок у межах окремих зон відповідно до місцевих правил забудови [9]. На території України станом на 2010 рік налічується, за даними Державного земельного кадастру, 52, 9 млн га або, 87,7% земель, які розміщені за межами населених пунктів і відповідно до положень Земельного кодексу України належать до компетенції управління Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади. Якщо управління міським землекористуванням у нашій країні вважається розвиненим та здійснюється на підставі Генеральних планів розвитку населених пунктів й іншої містобудівної та землевпорядної документації, то землекористування за межами населених пунктів практично не охоплене зонуванням (землевпорядною та іншою планувальною документацією) взагалі. Це призводить до істотних складнощів у встановленні правового режиму та умов використання земель, неефективного застосування економічного механізму регулювання землекористування і спричиняє деякі труднощі в управлінні земельними та іншими природними ресурсами.

Основним принципом визначення режиму земельних ділянок, на думку А.Д. Юрченка [30, с. 149], має стати не наявне «дозволено лише те, що передбачено» (тобто те, що визначено цільовим призначенням), а більш природне – «дозволено те, що не заборонено». Зонування значно вирізняється від наявного в Україні містобудівного планування. Зонінгові правила в населених пунктах можуть встановлювати вимоги щодо площі земельної ділянки, її фронтального розміру (протяжності вздовж вулиці), відступів забудови (від меж земельної ділянки або червоних ліній), обмежувати висоту забудови, кількість поверхів, розміри будинків, відсоток забудови ділянки, розміри дворів та інших відкритих просторів, регламентувати розміщення й використання споруд і землі для різноманітних потреб (житла, виробництва, торгівлі тощо). Правила мають перешкоджати утворенню земельних ділянок, які не можна використовувати відповідно до вимог цих правил (насамперед щодо планувальних параметрів – розмірів, відступів, конфігурації тощо). У розвинених країнах світу територіальне планування та визначення цільового використання земель є однією з головних функцій державного управління земельними відносинами.

У всіх економічно розвинених державах землекористування за межами населених пунктів є, здебільшого, сільським. До нього належать не тільки землі сільськогосподарського призначення, але й лісгосподарського, природоохоронного, рекреаційного та іншого призначення, які використовуються для відпочинку й оздоровлення населення. Уряди цих країн приділяють найпильнішу увагу ефективному і сталому розвитку цього землекористування.

Як свідчать дослідження, у розвинених країнах Європейського Союзу, де найбільш розвинене управління земельними ресурсами на державному та муніципальному рівнях, вважається, що головним чинником й основною умовою розвитку ринкової економіки є планування використання земель за допомогою їх зонування. У цьому разі система управління земельними ресурсами, яка побудована на засадах регульованого планування використання земель, є основним механізмом проведення єдиної земельної політики не тільки в межах однієї країни, але й у межах різних союзів держав, наприклад, на територіях Європейського Союзу, які охоплюють величезні природні комплекси (басейни океанів, морів, рік, напівпустельні регіони і т.п.). З часу створення Європейського Союзу земельна політика і планування використання земель у ньому регулюються європейським співтовариством,

яке встановлює директиви у сфері розвитку європейського землекористування, загальної виробничої, транспортної та соціальної інфраструктури. На підставі директив Європейського Союзу у сфері землекористування країни-учасники розробляють національні плани організації раціонального використання земель та їх охорони. Територіальне планування в закордонних країнах пов'язується із плануванням розвитку землекористування і територіальним зонуванням. У ряді випадків ці землевпорядні дії проводяться спільно й називаються *плануванням використання земель* (Land Use Planning).

Наприклад, у Франції національний Закон про орієнтацію територіального устрою й розвитку від 4 лютого 1995 р. проголошує принципи рівноправного розвитку всіх територій країни. На відміну від Закону про земельну орієнтацію від 30 грудня 1987 р., де сільські території розглядалися як «невикористовуваний земельний резерв», в останньому законі передбачається комплексний розвиток сільських територій на підставі планів і проектів облаштування земель та їх охорони. Цьому сприяє також і Закон про посилення охорони навколишнього середовища (1995 р.). Наприкінці 90-х рр. держава констатувала, що проведена в попередні 30 років політика територіального устрою та регіонального розвитку виявилася недостатньо ефективною і не забезпечила раціональне використання та охорону земель. Це визначило сучасну земельну політику Франції, яка спирається на землевпорядні заходи, гармонійний розвиток і зонування земель усіх територій.

Вивчення зарубіжного досвіду розроблення землевпорядної документації свідчить про те, що плани використання земель поділяються на генеральні, які розробляються, здебільшого, на країну в цілому або провінцію (графство, область, кантон), з терміном дії 20–25 років, регіональні та місцеві (муніципальні) з терміном дії від 5 до 15 років. Базовою основою будь-якого плану є зонування, коли вся територія, що землевпорядковується, поділяється на зони: сільськогосподарська, лісова, забудована, першочергової забудови для індивідуальних і суспільних потреб і т.д. Після публічного оприлюднення таких планів за наявності позитивної суспільної думки вони затверджуються і є обов'язковими для виконання. Часто планування використання й охорони земель у зарубіжних країнах називають просторовим (територіальним) плануванням. Крім того, у країнах Європейського Союзу існує сфера міського планування, що поширюється на землі, розташовані в межах населених пунктів.

Для забезпечення збалансованого і сталого розвитку території з урахуванням екологічних, економічних, соціальних й інших чинників, реалізації в життя земельної політики держав при здійсненні агропромислової, містобудівної, лісо- і водогосподарської, природоохоронної, оборонної та іншої діяльності в зарубіжних країнах

розробляється система директивних, планових і проектних документів територіального планування, зонування, землепорядного й архітектурно-будівельного проектування. Групування та мета планів організації раціонального використання й охорони земель на місцевому рівні у країнах Європейського Союзу показані в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Види та мета планів організації раціонального використання й охорони земель на місцевому рівні [34]

Варіанти назв планів (англ. яз.)	Вид планів (проектів)	Основна мета планів (проектів)
Municipal Comprehensive Land Use Plans, Land Development Plans	Комплексні плани розвитку території	Розміщення продуктивних сил по території, об'єктів соціальної й виробничої інфраструктури
Land Zoning Plans	Плани зонування земель (територіальне зонування)	Цільове використання земельних ділянок відповідно до функціонального призначення земель
Land Development Regulations, Area Regulations. Construction Regulations	Правила землекористування і забудови	Будівельний регламент і дозволене використання земельних ділянок
Land Subdivision Plans, Plans of Survey, Descriptive Plans, Parcelling out Plans (Projects)	Проекти землеустрою (межування земель), утворення нових і впорядкування наявних об'єктів землеустрою	Місце розташування, межі, конфігурація і площа земельних ділянок
Landscape Plans, Land Use Planning Schemes, Local Environment Plans	Сільська місцевість: ландшафтні плани, плани (схеми, проекти) землеустрою і природоохоронної облаштованості території	Диференційоване використання сільськогосподарських і лісових угідь, меліорація та охорона земель, агролісомеліорація, регламентування застосування добрив і ядохімікатів, еколого-ландшафтні заходи, боротьба з ерозією ґрунтів

Водночас у нашій країні системи зонування земель за доцільним використанням та класифікацією територіальних зон для формування екологічного землекористування за межами населених пунктів сьогодні не застосовуються, хоча є спроби виокремлення таких зон для різних потреб.

Так, наприклад, до практики проектування територіальних зон з природоохоронним режимом землекористування належать:

- зони особливого режиму використання земель – території, у межах яких використання земельних ділянок, що перебувають на них, або частин здійснюється відповідно до обмежень, які визначені рішеннями органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування на підставі законів (містобудівні, природоохоронні й рекреаційні зони, охоронні санітарні та зони магістралей, підприємств, особливо охоронюваних природних, історичних і культурних об'єктів і ін.); зони категорій земель – території, що виділяються із земель адміністративно-територіальних утворень з метою їх раціонального використання відповідно до встановленого цільового призначення і правового режиму (землі сільськогосподарського призначення,

землі природно-заповідного фонду, землі промисловості та іншого несільськогосподарського використання, землі лісового і водного фонду, особливо охоронювані території);

- зони забруднених, заражених і деградованих земель – території, виключені із господарського використання рішеннями органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування відповідно до законодавства.

У цьому разі надається характеристика територіальних зон, які поділяються на загальні, які властиві всім зонам, і спеціальні, залежно від типу зони. До загальних характеристик територіальних зон належать: обліковий номер, найменування і тип зони, спосіб і дата утворення, підстава і дата її внесення до обліку, площа, опис меж. Крім текстового опису зон, присутні картографічні матеріали, що дають змогу наочно уявити розміщення зон і режиму землекористування в ній.

Спеціальні характеристики залежать від категорії земель. Наприклад, землі сільськогосподарського призначення характеризуються родючістю (якістю) земельних ділянок, їх місцем розташування, ступенем еродованості, меліоративним і культуртехнічним станом, а

саме показниками, які відбивають цінність та прибутковість землі як особливого природного ресурсу і головного засобу виробництва в сільському господарстві.

Залежно від нормативно-правових та землепорядних інструктивно-методичних документів, які містять відомості про ті або ті види територіальних зон за межами населених пунктів, виділяються додатково такі їх види:

- природні зони, що характеризуються показниками природно-сільськогосподарського, екологічного, ерозійного, гідрографічного та інших видів районування;

- еколого-господарські, еколого-економічні, агроландшафтні, земельно-оціночні та інші зони, які враховують сукупну дію природних й економічних чинників та характеризуються показниками природної й економічної цінності;

- зони (класи) земель за їх придатністю в сільському господарстві (придатні під рілля; придатні переважно під сінокоси; пасовищні землі, придатні під сільськогосподарські угіддя після корінної меліорації чи поліпшення; мало-придатні; непридатні; порушені землі);

- класи земель за продуктивністю сільськогосподарських угідь (дуже високої продуктивності; високої, середньої, низької, дуже низької продуктивності), також класи, групи, види, підвиди земель за ерозійною небезпекою, ступенем зволоженості, засміченості камінням і т.п.

Як видно з вищенаведених даних, перелік територіальних природоохоронних зон настільки численний та неупорядкований, а сфера їх практичного застосування так обмежена, що не є можливим до цього часу вирішувати будь-які питання, пов'язані з формуванням екологічного землекористування та управління земельними ресурсами на підставі територіального зонування. Це призводить до істотних проблем у визначенні правового режиму земель за різними категоріями земельного фонду країни, частого визначення суперечливих заборон або дозволів у використанні на ті самі ділянки, до неврегульованого і необґрунтованого надання та вилучення продуктивних земель, безсистемності в організації їх використання, відсутності пропонувань для землевласників і землекористувачів вимог щодо охорони довкілля. Усе це заважає не тільки здійсненню належного регулювання землекористування, але й контролю за використанням й охороною земель та застосуванню правового й економічного механізму регулювання земельних екологічних відносин та землекористування.

Систематизація поділу земель України за чинними категоріями та цільовим призначен-

ням, функціональним використанням, видами дозволеного використання, що представлена в табл. 3.5, чітко свідчить про недоліки поділу земель на категорії при зонуванні, зокрема:

1. Наявність земель однакового цільового призначення і функціонального використання у складі різних категорій земель. Наприклад, у складі земель, що не належать до земель сільськогосподарського призначення, є сільськогосподарські угіддя. Їх площа становить у цілому по Україні 690 тис. га, або 1,6% від загальної площі сільськогосподарських угідь країни. Землі рекреаційного призначення – 73% у складі земель лісгосподарського призначення і водного фонду та в категорії земель природно заповідного фонду і т.д.

2. Якщо землі в межах населених пунктів більш чітко поділяються законодавчо і на практиці на функціональні зони та за видами дозволеного використання, які визначаються відповідними містобудівними регламентами і правилами землекористування та забудови, то розподіл інших категорій земель на територіальні зони, особливо земель сільськогосподарського призначення, лісового і водного фондів, є досить умовним.

3. Незважаючи на те, що Законом України «Про землеустрій» передбачені землепорядні роботи з оцінки якості земель із метою одержання інформації про їх властивості як засобу виробництва в сільському господарстві, а також за природно-сільськогосподарським районуванням територій, у землепорядному виробництві є класифікація земель за їх придатністю в сільському господарстві, але сьогодні на сільськогосподарські землі не встановлюються регламенти (види дозволеного використання), а обмеження й обтяження у використанні конкретних земельних ділянок, що зобов'язують землевласників і землекористувачів охороняти родючість ґрунтів або здійснювати природоохоронні та протиерозійні заходи, не визначаються і не вносять до реєстру земель державного земельного кадастру.

Зважаючи на чинне законодавство й нормативні акти про зонування земель, можна зробити такі висновки:

- 1) визнається існування безлічі видів зонування, що рознесені за різними галузями права;

- 2) територіальні зони різного (галузевого) виду відбиваються в галузевих кадастрах (містобудівному, лісовому, водному й ін.);

- 3) загальні принципи і порядок проведення територіального зонування законодавчо поки не встановлені, у той же час Містобудівний і Земельний кодекси уже визначають конкретні

Таблиця 3.5

Фрагмент поділу земель України за категоріями, цільовим, функціональним та дозволеним використанням

№ п/п	Класифікаційні ознаки	Категорії земель				Землі лісового фонду
		Землі сільськогосподарського призначення	Землі житлової та громадської забудови	Землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення	Землі природно заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення	
1	Цільове призначення	Для ведення товарного с.-г. виробництва Для ведення особистого селянського господарства Для садівництва Для сінокошення і випасання худоби Для дослідних і навчальних потреб Для ведення підсобного сільського господарства	Для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель Для житлово-будівельних (житлових) і гаражних кооперативів Для багатоквартирних житлових будинків	Землі промисловості Землі транспорту Землі зв'язку Землі енергетичної системи Землі оборони	Землі під природними територіями та об'єктами Землі штучно створених об'єктів Землі іншого природоохоронного призначення	Землі для потреб лісового господарства
2	Функціональне використання	Сільськогосподарські угіддя Несільськогосподарські угіддя	Житлова забудова: • одно- та двоповерхова; • з трьома і більше поверхами Землі комерційного використання Землі громадського призначення Землі інженерної інфраструктури Землі змішаного використання	Розміщення та експлуатація основних, підсобних і допоміжних будівель та споруд промислових підприємств Розміщення гірничодобувних підприємств Розміщення виробництва автомобілів та іншого транспортного устаткування Землі транспорту: • залізничного • морського • річкового • автомобільного • авіаційного; • трубопровідного; міського електротранспорту і т.д.	Природні заповідники Національні природні парки Біосферні заповідники Регіональні ландшафтні парки Заказники Пам'ятки природи Заповідні урочища Ботанічні сади Дендрологічні парки Зоологічні парки Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва Водно-болотні угіддя Природні об'єкти, що мають надзвичайну цінність	Лісові землі I і II групи для потреб виробництва Для захисної природоохоронної та біологічної мети Для відпочинку

Закінчення таблиці 3.5

3	Дозволене використання	Рілля Багаторічні насадження: сади, виноградники, інші сінокуси Пасовища Під господарськими будівлями і дворами Під господарськими шляхами і прогонами Землі, які потребують меліоративного будівництва Землі тимчасової консервації Забруднені сільськогосподарські угіддя, які не використовуються в с.-г. виробництві	Житлова зона Забудова індивідуальними житловими будинками (присадибна) Забудова малоповерховими житловими будинками Забудова середньоповерховими житловими будинками Забудова багатопверховими житловими будинками Житлова забудова інших видів Суспільно-ділова забудова	Згідно з переліком, визначеним статтею 66 ЗКУ Згідно з переліком, визначеним статтею 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74 ЗКУ; Згідно з переліком, визначеним статтею 75 ЗКУ; Згідно з переліком, визначеним статтею 76 ЗКУ; Згідно з переліком, визначеним статтею 77 ЗКУ	3 природо-охоронною метою З науково-дослідницькою метою З оздоровчою та іншими рекреаційними потребами З освітньо-виховною метою Для потреб моніторингу навколишнього природного середовища Регульована заготівля деревини, лікарських та інших цінних рослин, їх плодів, сіна, випасання худоби, мисливство, рибальство та інші види	Лісові ділянки захисних лісів, розташовані на особливо охоронюваних природних територіях, у водоохоронних зонах і інших об'єктах Нелісові ділянки Сільськогосподарські угіддя Води і болота Землі зайняті спорудами, комунікаціями Малопродуктивні землі
4	Обмеження у використанні	Використання надзвичайно цінних сільськогосподарських продуктивних угідь для інших потреб не допускається Інші землеохоронні та природоохоронні обмеження	Обмеження за висотою (поверховості) будинків, архітектурно-планувальним виглядом, умовам освітлення, використанню будівельних матеріалів і ін. Інші містобудівні та природоохоронні обмеження	Охоронні, санітарно-захисні та інші зони з особливими умовами використання земель Обмеження за будівельними нормами і правилами, архітектурно-планувальними, санітарними й іншими вимогами	Забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню Будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю Інші види діяльності, визначені законом України «Про ПЗФ»	Заборона на здійснення одного або декількох видів використання Заборона на проведення рубок Інші обмеження

види територіальних зон, а Земельний кодекс, крім того, визначає зони (категорії земель) за цільовим призначенням земель;

4) не розроблені методи проведення зонування міських територій, визначення дозволеного використання земельної ділянки, а також складання Правил забудови і землекористування на підставі результатів комплексного, у тому числі, правового зонування території;

5) порядок і правила обліку територіальних зон у системі земельного кадастру не встановлені;

6) документами зонування за містобудівним законодавством є план зонування та Правила забудови і землекористування, затверджені відповідним органом місцевого самоврядування;

7) усі територіальні зони, у тому числі встановлені земельним законодавством, мають реєструватися (обліковуватися) у системі земельного кадастру як базовій системі для обліку всіх необхідних територіальних зон;

8) внаслідок обліку територіальних зон у системі земельного кадастру територіальні галузеві зони будуть неминуче перетинатися між собою, утворювати багаточисельні перетинання, що обмежують використання земельних ділянок у тому або тому ступені. Внаслідок цього має утворитися складна картина економіко-екологічних і правових чинників, що визначають економічний потенціал земельних ділянок, а в остаточному підсумку – їх вартість і межі використання;

9) оптимальне дозволене використання земельних ділянок можливо установити тільки після проведення комплексного територіально-галузевого зонування й обліку різних територіальних зон у системі земельного кадастру на підставі системного підходу для вибору меж дозволеного використання;

10) забезпечення раціонального землекористування, містобудівного планування, оподаткування і всього економічного розвитку територій можливе за допомогою проведення зонування земель і складених на підставі результатів зонування Правил землекористування та забудови;

11) відсутність на сьогодні результатів комплексного територіального зонування і складених на їх підставі Правил землекористування і забудови супроводжується такими негативними чинниками:

- у переважній більшості випадків на території України надання земельних ділянок і визначення мети їх надання, не кажучи про дозволене використання, здійснюється стихійно, безсистемно, без обліку обмежень на їх

надання і використання накладу територіальними зонами;

- відсутня відкритість управління адміністративною територією, тобто «правила гри» із забудовниками і землекористуванням (надання земельних ділянок та зміна їх цільового призначення, затвердження ставок земельного податку), органи виконавчої влади та місцевого самоврядування найчастіше цілком не розкривають режим землекористування, що дає змогу їм довільно змінювати ці правила тоді, коли вигідно;

- проведена нормативна грошова оцінка земель без їх попереднього комплексного територіального зонування дає необ'єктивні й неякісні результати для оподаткування і, як наслідок цього, застосовуються необґрунтовані ставки земельного податку, не установлюється принцип справедливості плати за землю, а отже, знижується рівень довіри населення до влади і збирання податку та оренди на землю;

- неефективне використання земельних ресурсів, зниження вартості землекористування, зниження рівня доходів відповідних бюджетів;

- відсутність привабливості для здійснення інвестицій у землекористування.

З огляду на специфічне значення земель природоохоронного і, насамперед, сільськогосподарського призначення у забезпеченні населення продуктами харчування, а промисловості – у сировині, необхідність пріоритету у використанні сільськогосподарських угідь і потреба в їх надзвичайній охороні, виконання вимог відтворення родючості ґрунтів пропонується здійснювати планування та регулювання господарського використання цих земель на підставі землепорядних регламентів.

Землепорядний регламент як інструмент регулювання землекористування є частиною Правил землекористування (використання і охорони земель), які розробляються для кожного типу земель та територіальної зони, відмежованих у Проектах землеустрою щодо зонування земель за доцільним використанням конкретної території. У цьому разі під землепорядним регламентом необхідно розуміти встановлювані в межах відповідної територіальної зони види і параметри дозволеного використання та охорони земель, призначених для ведення сільського господарства чи інших потреб, так само як усього, що перебуває над і під поверхнею земельних ділянок, граничні (мінімальні і (або) максимальні) розміри земельних ділянок, що дорівнюють інтенсивності використання земель, а також обмеження (обтяження), що встановлюються на земельну

ділянку. Забудовані території в межах земель сільськогосподарського призначення з розміщенням на них об'єктів капітального будівництва за законом необхідно використовувати на підставі містобудівних регламентів. Отже, зонування земель за типами землекористування і за доцільним використанням дає змогу розробляти механізми формування правового режиму й землепорядного регламенту кожної земельної ділянки, що використовується для різних потреб.

Базовим для зонування земель за типами землекористування і за доцільним використанням в Україні є їх поділ (класифікація) за категоріями та цільовим призначенням. Адже категорія земель – це частина земельного фонду України, яка виділена за основним цільовим призначенням і має визначений правовий, економічний та екологічний режими використання й охорони земель. Сьогодні віднесення земель до певної категорії відбувається під час передачі у власність або надання в користування завдяки затвердженню відповідних землепорядних проектів, або прийняття рішень про створення об'єктів природоохоронного та історико-культурного призначення (ч. 2 ст. 20 Земельного кодексу України). Отже, на жаль, здатність чи нездатність зміни цільового призначення певної земельної ділянки впливає із суб'єктивної позиції відповідних органів, що погоджують проекти землеустрою та їх ухвалюють.

Належність земельної ділянки до певної категорії визнають кількома способами, що може мати різні результати: 1) за фактичним становищем (наприклад, якщо на ділянці розміщені будівля або водний об'єкт); 2) за даними Державного земельного кадастру, які можуть суперечити фактичному становищу та землепорядній документації тощо; 3) за даними землепорядної документації (проектами відведення).

Проте визначальними для з'ясування цільового призначення земельної ділянки є, насамперед, положення щодо землекористування, вміщені в документах, які засвідчують право на земельну ділянку (ст. 125, 126 Земельного кодексу України). Розбіжності між правоустановчими документами та фактичним станом земельної ділянки (наприклад, розміщення на ній природного водного об'єкта, правомірно збудованих об'єктів житлової та громадської забудови та ін.), положення землепорядної документації можуть свідчити про наявність процедурних порушень під час оформлення правоустановчих документів і є підставою для їх перегляду. Щодо статистич-

ної звітності Державного земельного кадастру, вона може лише відбивати наявний фактичний стан, проте не може визначати цільове призначення земельної ділянки.

У практиці планування використання земель в Україні визначення меж їх категорій та зонування земель за типами землекористування і за доцільним використанням поки що не застосовується. Здебільшого виникають суперечності між поняттями «*основне цільове призначення*» і «*цільове призначення*».

Так, не завжди на практиці відповідає дійсності формулювання статей 19 Земельного кодексу України щодо поділу земель на категорії саме за критерієм цільового призначення. Зокрема, у багатьох випадках земельні ділянки належать до певної категорії не за їх цільовим призначенням, а, наприклад, за суб'єктом використання (наприклад, положення ст. 68 ЗКУ, ст.23 ЗУ «Про транспорт» щодо земель транспорту, ст. 77 ЗКУ щодо земель оборони), або з використанням критерію територіального розміщення (див. ст. 38 ЗКУ щодо визначення земель житлової та громадської забудови).

Отже, варто констатувати, що правові режими деяких категорій земель не наповнені реальним нормативним змістом. Законодавець, проголосивши правило, за яким землі використовуються лише відповідно до їх цільового призначення (статті 91, 96 Земельного кодексу України), узяв на себе обов'язок охопити переліком категорій земель увесь земельний фонд України й детально врегулювати правовий режим кожної з категорій земель. Це дуже серйозне завдання до сьогодні не виконане.

З метою вдосконалення методично-правових підходів до планування більш ефективного використання земель, формування режиму землекористування та здійснення диферційованого підходу до формування й оцінки вартості земельного капіталу розроблена класифікація цільового призначення й дозволеного використання земель. З огляду на поставлену мету та наявне нормативно-правове регулювання режиму землекористування пропонується складниками класифікації земель за їх категоріями ***визначити типи землекористування, цільове призначення земель та дозволене використання земель*** у межах законодавчо визначених категорій земель.

На рисунку 3.6 наведена логічно-смысловая методологічна схема поділу земель на зони за типами землекористування і за доцільним використанням для формування правового режиму та землепорядного регламенту використання земель.

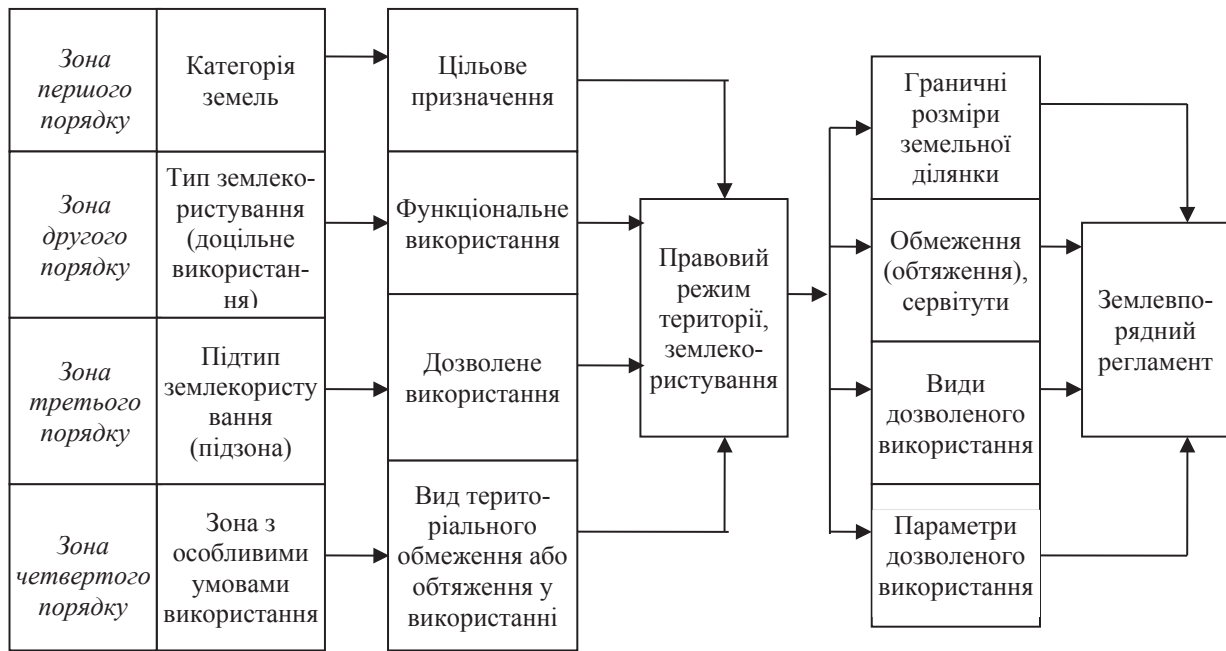

Рис. 3.6. Логічно-смыслову методологічну схему формування правового режиму методом встановлення землевпорядних регламентів землекористування під час зонування земель за їх категоріями

Як видно, такий поділ земель на типи й підтипи землекористування дає змогу здійснювати формування зон доцільного використання земель першого, другого і третього порядків та визначати правовий режим земельної ділянки. Отже, у розвинених країнах Європейського Союзу, де найбільш розвинене управління земельними ресурсами на державному та муніципальному рівнях, вважається, що головним чинником й основною умовою розвитку ринкової економіки є планування використання земель завдяки їх зонуванню.

У цьому разі система управління земельними ресурсами, яка побудована на засадах регульованого планування використання земель, є основним механізмом проведення єдиної земельної політики не тільки в межах однієї країни, але й у межах різних союзів держав. Тому зараз в Україні є актуальним розроблення оптимальних підходів, методів й алгоритмів зонування земель за їх категоріями та типами землекористування з метою екологізації землекористування та подальшої економічної оцінки його ефективності. Безсумнівно, матеріали зонування земель за їх категоріями та типами землекористування допоможуть державним органам влади та місцевого самоврядування підвищити ефективність управління землекористуванням та його екологізації.

3.3. АГРОЕКОЛАНДШАФТНЕ ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

Виділення у складі земельного фонду груп земель, однорідних за агроекологічними та ландшафтними ознаками і властивостями, називається агроеколандшафтною типізацією або зонуванням земель. При агроеколандшафтному зонуванні (класифікації) земель визначають:

- агроекологічні зони вирощування сільськогосподарських культур;
- еколого-економічні класи земель;
- агроекологічні підкласи земель;
- агроеколандшафтні комплекси земель.

Агроекологічна зона вирощування сільськогосподарських культур (агроеко-тип) – найбільша із систематичних одиниць типології. Вона поєднує землі за географічними ознаками і чинниками, з якими узгоджуються діючі в природі гравітаційні й гідродинамічні процеси, особливості міграції й накопичення речовин, у тому числі забруднювальних, механізм їхнього внесення і виносу, а також формування агроекологічних режимів.

Здебільшого, агроекологічні зони узгоджуються генетичним типом мезорельєфу місцевості. При агроекологічному зонуванні, передусім, виокремлюють чотири основних типи земель: гідрографічні (заплавні); терасові; при-

Розділ 3. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ...

водороздільні; вододільні. Агроекологічне зонування пов'язане з типізацією агроландшафтів.

Еколого-економічний клас земель поєднує в собі землі, однорідні за ознаками спрямованості й інтенсивності природних процесів, що формують агроекологічні режими. Наприклад, у межах типу приводороздільних земель може бути виділено кілька класів, які забезпечують або не забезпечують окупність затрат при вирощуванні основних сільськогосподарських культур, що забезпечує розширене їх виробництво (на рівні 1.35) за ступенем ерозійної небезпеки, еродованості, зволоженості, прояву луго-кислотних властивостей і т.д.

Агроекологічний підклас земель – остання, нижча систематична одиниця типології. Він являє собою екологічно однорідний масив (ділянка) землі, названий екотипом, з конкретними параметрами життєвих умов, що

задовольняють ті або ті сільськогосподарські рослини. Здебільшого, екологічно однорідні ділянки є однаковими за ґрунтами, підстиляючими породами, ступенем зволоження, крутістю і формою схилу, іншими параметрами.

Агроеколандшафтний комплекс земель або тип землекористування – це сукупність агроекологічно однорідних ділянок, що належать до системи устрою території з погляду інвестиційної привабливості землекористування. Наприклад, кожному виду сівозміни (польові, ґрунтозахисні, пасовищезміни, сінокосозміни) має відповідати свій агроеколандшафтний комплекс земель, який оцінюється як інвестиційно привабливий тип землекористування.

Взаємозв'язок рівня агроеколандшафтної типізації земель з формами організації території землекористування наведено в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

**Форми організації земельної території
в системі еколого-ландшафтного землевпорядкування [32]**

№ п/п	Таксономічна одиниця агроекологічного мікрозонування	Таксономічна одиниця сільськогосподарської рослинності	Форма організації земельної території
1	Агроекологічна зона земель (агроекотип) вирощування сільськогосподарських культур	Сукупність однотипних агрофітоценозів	Територія сільської ради, землеволодіння (землекористування) сільськогосподарських підприємств
2	Еколого-економічний клас земель	Сукупність однорідних агрофітоценозів	Типи землекористування, землеволодіння сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств
3	Агроеколандшафтний комплекс земель або підтип землекористування (сукупність ділянок, класів)	Сукупність однорідних агрофітоценозів	Сівозміна, пасовищезміна, сінокосозміна, садозміна тощо
4	Агроекологічний підклас земель – агроекологічно однорідна ділянка (агроекотип, агроценоз)	Однорідний агрофітоценоз	Поле (робоча ділянка), гуртова (отарна) ділянка, загін чергового випасання, квартал багаторічних насаджень, сінокосозмінна ділянка

З таблиці видно, що кожній формі організації території землекористування відповідає свій рівень агроекологічної типізації, що визначає мету землевпорядних заходів у проєкті і його стадійність. Так, під час підготовчих робіт до складання проєкту землеустрою необхідно розробити картограми ландшафтних типів, агроекологічних зон і класів земель. На підставі цих картограм у проєкті землеустрою виділяються агроекологічно однорідні ділянки й типи землекористування як агроекологічні комплекси земель, які узгоджуються з формами організації території (сівозмінами, полями, робочими ділянками й ін.). Показники агроеко-

логічної типізації земель використовують для визначення агроекологічного потенціалу території землекористування, що є основним критерієм агроекологічної оцінки.

Агроекологічний потенціал земельних ресурсів залежить від поєднання агроекологічних режимів і чинників та оцінюється за показниками продуктивності агроценозів, за здатністю земельних угідь виробляти найбільш різноманітний асортимент продукції. **Агроекологічні чинники** – це чинники природного середовища, що обумовлюють ріст і розвиток рослин. **Агроекологічні режими** – це показники, що характеризують сукупний вплив різних чинни-

ків на перебіг і спрямованість процесів життєзабезпечення сільськогосподарських рослин.

Агроекологічні чинники поділяють на три види:

- 1) абіотичні (чинники неживої природи);
- 2) біотичні (рослини і живі організми);
- 3) антропогенні (викликані діяльністю людини).

Абіотичні чинники містять:

- 1) кліматичні чинники (атмосферні опади, температурний режим, рівень інсоляції і т.д.), сукупний вплив яких виявляється в біоенергетичному (біокліматичному) потенціалі території;
- 2) літогенетичні і ґрунтові чинники, що характеризують фізико-хімічні властивості ґрунтів і ґрунтоутворювальних порід, їх багатство елементами мінерального живлення (ґрунти, ґрунтоутворювальні породи, режим відтворення ґрунтів);
- 3) геоморфологічні чинники (форми рельєфу, крутизна, експозиція, довжина схилів, глибина базису ерозії);
- 4) гідрографічні й гідрологічні чинники, що впливають на водний режим земель (ступінь зволоження, глибина залягання ґрунтових вод, рівень підтоплення й ін.);
- 5) культуртехнічний стан земель (кам'янистість, покриття купинами та чагарниками, дрібнолісся).

Біотичні чинники складаються з:

- 1) біогеноценотичних і геоботанічних чинників, що визначають видовий склад, закономірну приуроченість і ставлення сільськогосподарських рослин до умов зростання (водного, поживного, теплового, сольового, кислотного, радіаційного режимів та ін.);
- 2) епіфітотійні чинники, що характеризують фітосанітарні умови, вплив шкідників і хвороб на формування агроекологічних умов.

Антропогенні чинники являють сукупність впливів господарської й іншої діяльності людини на стан земель. До них належать: типи землекористування (спеціалізація виробництва, структура земельних угідь і посівних площ), методи використання земель (застосування технології оброблення культур, системи машин, добрив, захисту рослин) і т.д.

До агроекологічних режимів належать: радіаційний, тепловий, харчовий, водний, повітряний та ін. До найважливіших показників агроекологічних режимів належать: трофність (запаси елементів мінерального харчування в підстиляючих породах, ґрунтах і коренедоступних ґрунтових водах); фізико-механічна стійкість; проточність; лужність; засоленість; зволоження.

При агроекологічному зонуванні земель вивчаються такі показники:

1. Чинники життєзабезпечення і продуктивності сільськогосподарських рослин, властиві їм екологічні режими. При складанні проекту землеустрою землевпорядник-проектувальник виділяє однорідні за сукупністю екологічних режимів земельні масиви (ділянки), установлює фактори, що обмежують розміщення сільськогосподарських культур, причини, що знижують їх продуктивність і якість продукції, визначає придатність земель під культури (види, сорти) і угіддя, а також заходи, необхідні для поліпшення життєзабезпечення рослин.

2. Природні характеристики земельних угідь у їх генетичній єдності, що дає змогу встановлювати і прогнозувати агроекологічний стан земель. Проектувальник установлює можливу зміну природних характеристик територій під впливом господарського використання земель і визначає заходи щодо запобігання процесам деградації або усунення їх негативних наслідків.

3. Екологічні і технологічні умови господарського використання земель. Проектувальник оцінює природні чинники як умови формування санітарно-екологічної ситуації, методи використання земель (контурність угідь, рельєф, ущільнення ґрунту й ін.), культуртехнічний стан земель (вкриття чагарниками, купинами, кам'янистість та ін.). Суть агроекологічної оцінки земель у межах сільськогосподарського підприємства полягає у віднесенні земель до визначених градацій рельєфу, зволоження, родючості ґрунтів, інтенсивності алювіальних або делювіальних процесів й інших умов, відповідно до вимог сільськогосподарських (які культивуються і природних кормових) рослин до умов життєзабезпечення, з урахуванням їх реакції на умови середовища, здатності адаптуватися і реагувати на технічні засоби поліпшення конкретних агроекологічних умов.

Метод еколого-ландшафтного землеустрою, основою якого є агроекологічне зонування, призначений для діагностики й оцінки агроекологічного стану земель, виявлення їхньої придатності під угіддя й культури, а також для розроблення заходів щодо охорони земель і поліпшення режимів життєзабезпечення конкретних груп сільськогосподарських рослин. Він являє собою інструментарій, який дає змогу провести територіальну і внутрішньогосподарську організацію території рад або сільськогосподарських підприємств із максимальним урахуванням агроекологічного потенціалу земель і здійснювати їх використання, ґрунтуючись на принципах економічної ефективності, екологічної безпеки й соціальної прийнятності.

При використанні методичного підходу агроекологічного зонування земель здійснюються:

- 1) комплексна багатофакторна агроекологічна оцінка землекористування;
- 2) оцінка екологічних режимів, що визначають придатність земель під сільськогосподарські угіддя та культури;
- 3) виявлення агроекологічно однорідних масивів (ділянок) (агроекотипів) як фізичної основи для виділення при землеустрої виробничих масивів (сівозмін, полів, робочих ділянок);
- 4) виділення підтипів землекористування як агроекологічних комплексів земель, що є основою для організації виробничих масивів (угідь, сівозмін, сінокосо- і пасовищезмін);
- 5) виявлення агроекологічно однотипних територій (агроекотипів) для формування підтипів землекористування й обґрунтування системи ведення господарства.

Виділення систематичних одиниць зонування (типізації) спирається на сукупність таких методів:

1. Метод поєднання агроекологічних рядів (видів) земель. Цей метод дає змогу розділити землі за: а) чинниками й режимами зволоження (від заболочених і болотних до нормально зволжених); б) чинниками ослаблення або посилення режимів переміщення відкладів у поверхневому шарі (від стабільних в умовах рівнинних вододілів до різного ступеня динамічних на схилах); в) чинниками й режимами трофності (від відносно багатих глинистих відкладів до досить бідних: пісків і верхового торфу); г) іншими чинниками й режимами.

За допомогою цього методу встановлюється екологічний стан земель, обумовлений сукупним впливом чинників і режимів, їх придатність під сільськогосподарські культури й угіддя.

2. Метод агроекологічного групування земель передбачає виділення земельних масивів і ділянок під культури з однаковим адаптивним потенціалом.

3. Метод агроекологічного картографування передбачає виокремлення агроекологічно однотипних територій (мезорівень) і агроекологічно однорідних масивів (ділянок) земель (мікрорівень).

При агроекологічному зонуванні земель обліковують також можливі небезпечні наслідки господарської діяльності, до яких належать усі види деградації земель (водної та вітрової ерозії, заболочування, підтоплення, вторинного засолення), забруднення й порушення.

Основна суть агроекологічного зонування земель полягає у:

- 1) розподілі земельного фонду, зважаючи на біотичні, абіотичні й економічні чинники;
- 2) інформаційному забезпеченні землепорядкового проектування на різних рівнях прийняття рішень: від елементарних осередків (агроекотонів) – до багатопорядкових об'єктів вищого рангу (агроекотипів) із проміжними утвореннями – агроекологічними комплексами земель.

Кожне з понять, які застосовуються при агроекологічному зонуванні, має реальне природне й господарське призначення, межі, які виявляються в натурі, конфігурацію і розміри, підпорядковані відносно одне одного. Їх необхідно розглядати як систематичні й морфологічні частини агроландшафту, на підставі яких формується структура сільськогосподарських угідь і виробнича сільськогосподарська діяльність.

При проведенні землеустрою створюється екологічно стійкий агроландшафт, що містить оптимальне поєднання різних видів угідь і методів та режимів інтенсивного їх використання.

Фрагмент землеустрою екологічно стабільної території земельного масиву наведено на рис. 3.7.

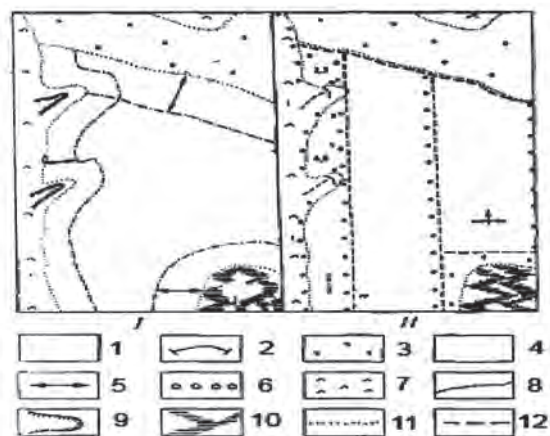

Рис. 3.7. Фрагмент проекту організації екологічно стабільної території земельного масиву

Примітка: I – до землеустрою; II – за проектом землеустрою; 1 – ширина зони екологічного впливу; 2 – водозатримувальний вал з виполюванням яру; 3 – залуження еродованих земель; 4 – номер і площа польової сівозміни; 5 – напрям обробки ґрунту; 6 – лісосмуга; 7 – поліпшені пасовища з нормованим випасом худоби; 8 – межі зони екологічного впливу угідь; 9 – яри; 10 – болота; 11 – межі угідь; 12 – польові дороги.

Головним призначенням еколого-ландшафтного землеустрою та землепорядку-

вання є конструювання і формування агроландшафтів та агроєкосистем.

Не менш важлива агроєкологічна, як і еколого-економічна, обґрунтованість розміщення сільськогосподарського виробництва, поодиноких галузей рослинництва в масштабах країни, регіонів, адміністративних районів.

Агроландшафтну систему устрою землевпорядкованої території становлять:

а) мікрозаповідники, міграційні коридори й інші ландшафтні об'єкти, призначені для збереження території у природному вигляді, відтворення корисної флори і фауни, переміщення диких тварин;

б) різні природні об'єкти, включаючи водозбірні басейни нижчого порядку, балки, замкнуті зниження, схили однієї експозиції, приводороздільні масиви і т.д.;

в) санітарно-захисні зони, що забезпечують санітарно-епідеміологічну безпеку навколо джерел водопостачання, водозаборів, уздовж водогонів і водоводів та інших споруд, навколо джерел виділення шкідливих речовин, підвищених рівнів шуму, електромагнітних хвиль та ін.;

г) охоронні зони технічних об'єктів промислових і сільськогосподарських підприємств, комунально-складського господарства, транспортних комунікацій і споруд, ліній зв'язку, електричних мереж, магістральних трубопроводів і т.д.;

г) охоронні зони природних об'єктів: річок, озер, водоймищ з метою запобігання їх забрудненню, засміченню, замуленню; пам'ятки історії та культури, історико-культурні заповідники, музейні комплекси.

Унаслідок агроландшафтного устрою землевпорядкування території формується мережа територіальних виділів, які розрізняються за режимом використання й охорони земель, наприклад, *інтенсивного, консервативного, суворого обмеження*. Тим самим виконується початковий етап організації території на ландшафтному рівні, що має міжгалузеве природоохоронне призначення.

Після досліджень, опрацювання літературних джерел, вивчення виробничого досвіду землеустрою та землевпорядкування можна зауважити, що еколого-ландшафтний підхід обумовлює загальну конструкцію агроландшафту (його кістяк), а агроєкологічний наповнює його внутрішнім змістом. Однак у цьому разі не треба обмежувати сферу застосування агроєкологічної діагностики земель землевпорядкуванням.

При землеустрої еколого-економічна та агроєкологічна інформація прямо або опосе-

редковано використовується при обґрунтуванні всіх елементів проекту. Але її надзвичайне значення виявляється при формуванні агроєкосистем: типів землекористування, масивів угідь і сівозмін, полів і робочих ділянок, інших елементів землеустрою. Зокрема:

- встановлюється склад і співвідношення угідь у суворій відповідності з придатністю земель для повноцінного життєзабезпечення рослин і їх об'єднань, відтворення джерел родючості, одержання високих і сталих врожаїв сільськогосподарських культур, для суворого виконання режимних агроландшафтних вимог;

- накреслюється доцільність й обсяги оптимізації та поліпшення угідь, що забезпечують більш повне використання природного й соціально-економічного потенціалу території, підвищення інтенсивності землекористування, збереження довкілля;

- проектується система форм і методів використання земель, сівозмін (їх типи, види, кількість, розміри, розміщення); можливі позасівозмінні ділянки з чергуванням сільськогосподарських культур у часі, технічні й технологічні особливості їх вирощування;

- формуються напрями методів використання земель, робочі ділянки на підставі агроєкологічно однорідних ділянок, що за показниками якості й розміщення об'єднуються в поля сівозмін, які характеризуються максимально вирівняним агротехнічним фоном і технологічними властивостями, які впливають на економіку;

- розробляються заходи та технології обробітку сільськогосподарських культур, припускають високу врожайність, енерго- і ресурсозбереження, природоохоронний режим;

- формується обмеження прав у використанні земель та механізми регулювання екологобезпечного землекористування.

Наведені методичні прийоми застосовуються також при формуванні пасовищних і сінокісних агроєкосистем, влаштуванні територій пасовищ і сінокосів. Агроєкологічні властивості земель узгоджуються з вимогою чималої кількості видів трав'яної рослинності.

Елементарні агроландшафтні виділи території мають суворо визначене місце розташування. Наприклад, за характером рельєфу виділяються заплавні, присітьові (терасові), передвододільні, вододільні землі, що одержують подальшу диференціацію залежно від форми, крутизни, довжини схилів, експозиції, глибини базису ерозії і т.д. Агроландшафтні таксони верхнього рівня на місцевості членуються природними межами. Агроландшафтні виділи, які замикають таксономічний ряд, розмежову-

ються, здебільшого, елементами устрою території (межами угідь, земельних масивів, лісо-смугами, шляхами).

Агроландшафтні об'єкти: екологічні ніші, санітарно-захисні й охоронні зони розміщуються з урахуванням природних властивостей території і забезпечують природоохоронний режим виробничої чи суспільної діяльності. Найчастіше їх межами є штучні межі.

Отже, при формуванні агроландшафтно-ї системи устрою території пріоритетні абіотичні чинники (елементи неживої природи), що створюють різні можливості для життєзабезпечення біотичного різноманіття (рослин і живих організмів). Разом вони визначають глибину впливу антропогенних чинників.

Агроекосистеми і їх елементи, сформовані при землеустрої та землепорядкуванні на підставі агроекологічних показників оцінки земель, більшою мірою орієнтовані на врахування біотичних чинників – життєвих вимог рослин до умов проростання. У них спостерігають одночасно абіотичну й антропогенну специфіку території. Межі об'єктів агроекосистем переважно збігаються з лінійними елементами землеустрою території землеволодінь та землекористувань, угідь, сівозмін.

Одним з основних критеріїв оцінки стану агроландшафтів є склад і співвідношення підтипів землекористування та угідь. Питома вага ріллі може зменшити або ускладнити екологічну ситуацію в екосистемах. У зв'язку з цим, враховуючи, що розмір сільськогосподарських землекористувань є різним, екологічну оцінку стабільності землекористування та еколого-економічну оцінку придатності земель проводять по всій території басейну річки або сільської ради спільно з іншими критеріями оцінки агроландшафтів, а не за окремими землекористуваннями.

Типізація земель агроландшафтів виконується за компонентом, який більшою мірою визначає природний баланс (екологічну рівновагу) на конкретній території. В умовах складного рельєфу й інтенсивної ерозії ґрунтів таким компонентом є рельєф з гідрографічною мережею (або урочище), від якого залежить стік опадів і водний режим території в цілому. Саме цей компонент у регіоні розміщення землепорядкованої території більшою мірою визначає вид і частку агроландшафту. Інші компоненти (групи рослин і інші) мають коригувальні значення.

Максимальний водозбір, урочища в ньому є територіальними комплексом, який характеризується стійкістю проявів ерозійних процесів, мікрокліматичних умов і взаємопов'язаністю заходів з вирішення завдань локального при-

родного балансу. У межах такого комплексу виділяються елементи ландшафту більш низького рівня: фації, ландшафтні смуги, робочі ділянки й інше. Для проведення типізації земель використовуються картограми крутизни схилів та ґрунтова карта.

Відповідно проводять ландшафтно-екологічне мікрозонування та складають агроландшафтну карту. Приклади ландшафтно-екологічного мікрозонування та агроландшафтно-ї карти наведено на рис. 3.8 та 3.9.

Виявлення закономірностей внутрішнього територіального розчленовування ландшафту, характеру взаємозв'язків і взаємного розташування його морфологічних частин, оцінка екологічного стану сільськогосподарських угідь, вивчення процесів деградації й забруднення ґрунтів зумовлюють створення агроландшафтно-ї базової структури території.

А саме завдяки виділенню агроландшафтних контурів – агроекологічно однорідних (робочих) масивів та ділянок, придатних для вирощування різних сільськогосподарських культур і їхніх груп приймаються проектні рішення. На підставі одержаних матеріалів, з урахуванням оцінки впливу комплексу природних чинників виділяються морфологічні частини ландшафту (урочища, фації тощо).

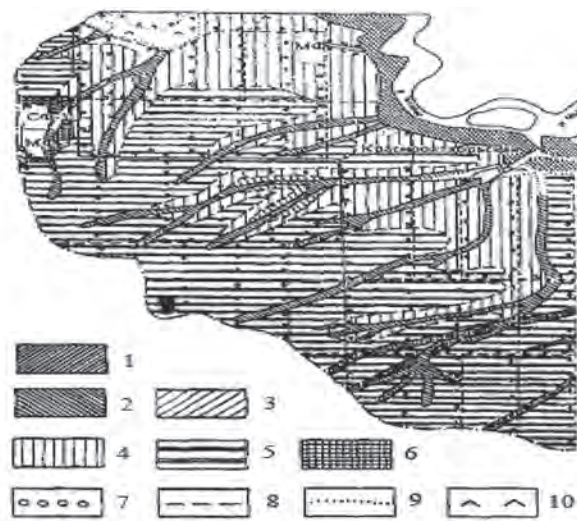

Рис. 3.8. Фрагмент карти-схеми ландшафтно-екологічного мікрозонування

Примітка: 1 – днища невеликих блюдцеподібних западин (екологічно нестабільна зона); 2 – днища балок на лучно-чорноземних ґрунтах (екологічно стабільно не стійка зона); 3 – пологісті схили крутістю понад 3° (екологічно стабільно не стійка зона); 4 – середньо ерозійно небезпечні схили до 3° (екологічно середньо стабільна); 5 – міжбалкове вододільне плато (екологічно середньо стабільна); 6 – санітарно-захисні зони; 7 – лісосмуги; 8 – польові шляхи; 9 – межі угідь; 10 – пасовища.

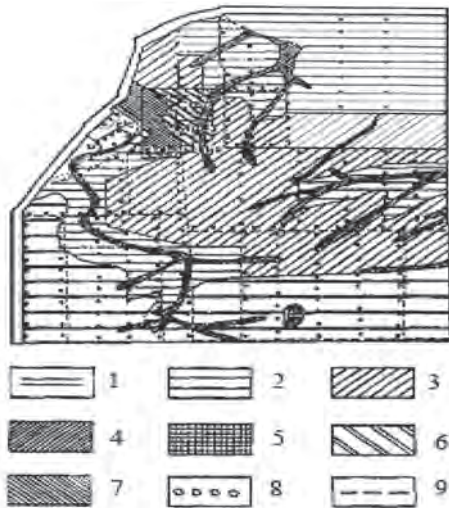

Рис. 3.9. Фрагмент агроландшафтної карти

Примітка: 1 – слабо еродована рівнина, придатна для розміщення сівозмін усіх типів (1-а екологічна група); 2 – вододільні плато і схили до 3°, з ґрунтами які придатні для розміщення сівозмін, з обмеженням просапних культур (2-га екологічна група); 3 – пологісті схили балок, придатні для ґрунтозахисних сівозмін (3-я екологічна група); 4 – днища великих і малих водозбірних балок, придатні для посіяних косовиць (4-а екологічна група); 5 – днища дрібних западин (повна консервація ландшафту) (5-а екологічна група); 6 – зона забруднення навколо тваринницьких комплексів (6-а екологічна група); 7 – санітарно-захисна зона; 8 – лісосмуги; 9 – польові шляхи.

3.4. ЗЕМЛЕВПОРЯДНЕ ПРОЕКТУВАННЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

3.4.1. Законодавчо-нормативні вимоги до проектування землекористування складників екомережі

Згідно з наказом Мінприроди України від 13.11.2009 року № 604 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розроблення регіональних та місцевих схем екомережі» **місцеві схеми екомережі** (схеми екомережі районів, населених пунктів) – це текстові та графічні матеріали, які визначають на місцевому рівні пріоритети й концептуальні основи формування, збереження та невиснажливого використання екомережі, формування просторового розташування її структурних елементів, розвитку системи територій та об'єктів природно-заповідного фонду [18]. Відповідно до пункту 2.2 вказаних Методичних рекомендацій до рекомендованого складу графічних матеріалів проекту схеми екомережі належить **схема землеустрою** (у межах територій екомережі) **з назвами, межами та площами земельних**

ділянок; на цю схему наноситься або до неї додається схема територій, щодо використання яких встановлено обмеження (обтяження) (наприклад, охоронних зон, зон санітарної охорони та зон особливого режиму використання земель) з чітко визначеними межами земельних ділянок.

Водночас відповідно до статті 14 Закону України «Про екологічну мережу України» проектування екомережі передбачає [17]:

а) нанесення на планово-картографічні матеріали територій та об'єктів, включених до переліків екомережі;

б) визначення територій, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну, історико-культурну цінність, встановлення передбачених законом обмежень на їх планування, забудову та інше використання;

в) обґрунтування необхідності включення територій та об'єктів до переліків екомережі, резервування територій для цих потреб, надання природоохоронного статусу, введення обмежень (обтяжень) для відновлюваних, буферних та сполучних територій для забезпечення формування екомережі як єдиної просторової системи;

г) розроблення рекомендацій щодо визначення режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, відновлюваних, буферних та сполучних територій, які пропонується створити, а також щодо необхідності вилучення і викупу земельних ділянок;

ґ) узгодження регіональних і місцевих схем формування екомережі із Зведеною схемою формування екомережі України, поєднання її із Всеєвропейською схемою формування екомережі та із затвердженою проектною документацією з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів, визначення перспективних напрямів забезпечення збереження та невиснажливого використання цінних ландшафтів та інших природних комплексів, об'єктів і територій.

Згідно зі статтею 21 Закону України «Про екологічну мережу України» території та об'єкти екомережі підлягають державному обліку [17]. Такий облік є частиною Державного земельного кадастру, державних кадастрів інших природних ресурсів, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, державної статистичної звітності і здійснюється в порядку, що визначається законом.

Відповідно до пункту 5 статті 21 Закону України «Про державний земельний кадастр» відомості про обмеження у використанні земель вносяться до Державного земельного кадастру

на підставі схем землеустрою й техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, проектів землеустрою щодо створення нових та впорядкування наявних землеволодінь і землекористувань, проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок, технічної документації із землеустрою щодо встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), іншої документації із землеустрою [16].

Враховуючи, що місцеві схеми екомережі не належать до документації із землеустрою, а у згаданій документації із землеустрою не здійснюється проектування екомережі, пропонується розробляти самостійні проекти землеустрою щодо формування складників екомережі за територіями сільських (селищних) рад. Для з'ясування складу і змісту такого проекту землеустрою потрібно визначитися з вимогами законодавства до необхідної інформації про структурні елементи екомережі, які відповідають Порядку ведення Державного земельного кадастру, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051 [19]. Згідно з додатком 2 вказаного Порядку структурні елементи екомережі належать до територіальних зон: *ключові території екомережі – код 016, сполучні території екомережі – код 017, буферні зони екомережі – код 018 та відновлювані території екомережі – код 019.*

Відповідно до пункту 23 Порядку до Державного земельного кадастру вносять такі відомості про обмеження у використанні земель [19]:

- 1) назва та код (номер) обмеження (у цілому і за окремими контурами);
- 2) контури обмеження з координатами їх поворотних точок та довжиною;
- 3) площа обмеження (у цілому і за окремими контурами);
- 4) перелік заборонених видів діяльності та обов'язків щодо вчинення певних дій з посиланням на нормативно-правові акти, згідно з якими встановлено обмеження, строк дії обмеження;
- 5) опис режимоутворювального об'єкта (за його наявності):
 - найменування;
 - контури меж режимоутворювального об'єкта з координатами поворотних точок та довжиною;
 - площа (у цілому і за окремими контурами);
 - характеристики, що обумовлюють встановлення обмеження;

б) інформація про документи, на підставі яких встановлено обмеження (назва, дата та номер рішення про затвердження документації із землеустрою, за якою встановлено обмеження, найменування органу, що його прийняв, дата, з якої діє обмеження), електронні копії таких документів.

Водночас відповідно до пункту 2.1 Методичних рекомендацій щодо розроблення регіональних та місцевих схем екомережі рекомендується [18]:

1) подати загальну інформацію про кількість, назви, основні параметри та характеристики **структурних елементів екомережі (ключові, сполучні, буферні, відновлювальні)**. Для визначення структурних елементів екомережі доцільно використовувати наукові рекомендації щодо основних критеріїв відбору територій для включення до структурних елементів екомережі згідно з п. 4 Методичних рекомендацій.

Ключові території (ядра) (наявні та перспективні): рекомендується надати перелік, кількість та основні характеристики ключових територій (просторове розташування (картосхема), їх назви із зазначенням площі, рівня (національний, міжрегіональний, регіональний, місцевий), роль у забезпеченні збереження найбільш цінних і типових для певного регіону компонентів біо- та ландшафтного різноманіття.

Сполучні території (екокоридори) (наявні та перспективні): рекомендується надати перелік, кількість та основні характеристики сполучних територій (протяжність, просторове розташування (картосхема), забезпечення зв'язків між ключовими територіями та цілісності екомережі). Забезпечення міграції тварин, обміну генетичного матеріалу або їхня самостійна роль у збереженні біо- та ландшафтного різноманіття.

Буферні зони (наявні та перспективні): рекомендується надати перелік, основні параметри та характеристику буферних зон (орієнтовні площі та просторове розташування (картосхема). Визначити їх роль для забезпечення захисту ключових та сполучних територій від антропогенного впливу. Визначити перспективні території та необхідні заходи для формування буферних зон.

Відновлювальні території: рекомендується надати перелік та основні характеристики відновлювальних територій, просторове розташування (картосхема) та вказати їх важливість з точки зору формування просторової цілісності екомережі (орієнтовні площі відновлювальних територій з прив'язкою до заходів, передбачених відповідно до регіональних програм).

Рекомендується навести відомості щодо землевласників та землекористувачів відповідно до Форми № 2-зем «Звіт про землі, які перебувають у власності й користуванні» та Форми № 6-зем «Звіт про наявність земель та розподіл їх за власниками землі, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності». Відомості за формами 6-зем та 2-зем доцільно подавати за адміністративно-територіальними одиницями, зокрема території сільської ради з відповідним нанесенням на проектний план.

2) для кожного структурного елемента екомережі доцільно надавати основні параметри і характеристики за такою структурою:

- назва структурного елемента екомережі (нумерація структурного елемента з врахуванням місця структурного елемента у схемі екомережі);
- рівень елемента екомережі (національний/регіональний/місцевий);
- географічні координати, географічне положення;
- площа;
- фізико-географічні умови;
- флора;
- рослинність;
- фауна;
- складники структурного елемента екомережі (відповідно до ст. 5 Закону України «Про екологічну мережу України»);
- відомості про землевласників та землекористувачів;
- категорія земель, склад земельних угідь;
- фактори негативного впливу на біо- та ландшафтне різноманіття;
- чинний режим охорони та природокористування;
- пропозиції щодо створення та розширення наявних територій та об'єктів екомережі, визначення їх режиму, введення обмежень (обтяжень) та необхідності вилучення, викупу земельних ділянок з врахуванням перспектив розвитку екомережі;
- екологічна, історико-культурна, наукова, економічна, соціальна цінність;
- критерії, за якими структурний елемент включається до складу екомережі (з урахуванням п. 4 цих Методичних рекомендацій);
- карта структурного елемента екомережі (графічні матеріали);
- дата заповнення;
- упорядники.

При цьому для структурного елемента екомережі зазначається така інформація:

а) назва **ключової території (ядра)** (наявні та перспективні) екомережі та пода-

ються переліки складників ключової території із зазначенням їх площ. Наводиться характеристика за кількісними, якісними показниками територій та об'єктів природно-заповідного фонду, водно-болотних угідь міжнародного значення, інших територій, у межах яких збереглися найбільш цінні природні комплекси.

Визначається роль території в забезпеченні збереження найбільш цінних і типових для певного регіону компонентів біо- та ландшафтного різноманіття. Подається характеристика біо- та ландшафтного різноманіття; рослинного світу (рідкісні та зникаючі види рослин та рослинних угруповань (оцінка раритетного складу флори, списки видів рослин, занесених до Світової Червоної книги, Європейського Червоного списку, Червоної книги України, списків Бернської конвенції, інших міжнародних конвенцій, список рослинних угруповань та асоціацій, занесених до Зеленої книги України (бажано – картосхема поширення рідкісних видів рослин); тваринного світу (видове різноманіття (характеристика фауни та її особливості, видовий склад фауни, місце в зоогеографічному районуванні, фауністичні комплекси та популяції; рідкісні та зникаючі види тварин та їх збереження (перелік рідкісних та зникаючих видів фауни, види тварин, що занесені до Світової Червоної Книги, Європейського Червоного списку, Червоної книги України, до списків Бернської конвенції, інших міжнародних конвенцій).

Доцільно надати пропозиції щодо включення до схеми екомережі природних територій, багатих на біо- та ландшафтне різноманіття, створення нових об'єктів і території, у т.ч. міжрегіональних, з урахуванням перспектив розвитку екомережі. Навести орієнтовні площі та місце розташування ключових територій, зважаючи на пропозиції щодо створення та розширення наявних територій та об'єктів екомережі.

Доцільно також включити аналіз правового статусу земель у межах орієнтовних площ територій та об'єктів екомережі та прогнозних додаткових територій та об'єктів екомережі, включення яких до схем екомережі є необхідним з точки зору забезпечення цілісності та неперервності екомережі.

б) **характеристика сполучної території (екокоридори)** (наявні та перспективні) – протяжність, просторове розташування (схема), забезпечення зв'язків між ключовими територіями та цілісності екомережі, забезпечення міграції тварин, обміну генетичного матеріалу або їхня самостійна роль у збереженні біо- та ландшафтного різноманіття), перелік елементів.

Доцільно подавати інформацію щодо структури (складу) земельних угідь у межах екокоридора (ліси, полязахисні та інші захисні насадження, прибережні захисні смуги, сіножаті, пасовища, водні об'єкти тощо); заходів з розбудови коридорів (які земельні угіддя пропонується для включення з метою забезпечення безперервності та цілісності екомережі). Наводяться орієнтовні площі та місце розташування сполучних територій, зважаючи на прийнятні шляхи поєднання ключових територій між собою, а також забезпечення узгодженості зі схемами екомережі інших адміністративно-територіальних утворень; інформацію щодо перешкод (дороги, лінії електропередач, кар'єри тощо), які призводять до розриву цілісності екомережі, можливостей їх подолання.

в) основні параметри та характеристики **буферної зони** (наявні та перспективні), зокрема, склад угідь, площі та перелік складників буферної території. Визначається роль буферної території для забезпечення захисту ключової чи сполучної території від антропогенного впливу (території навколо ключових територій екомережі, які запобігають негативному впливу господарської діяльності на суміжних територіях).

г) основні параметри та характеристики **відновлювальної території** (склад угідь, площа). Зазначаються необхідні першочергові заходи щодо відтворення природного стану території (необхідність і можливість відновлення природного стану, заходи з рекультивації, консервації, відновлення рослинного покриву, здійснення репатріації видів рослин і тварин, тощо) порушених, деградованих і малопродуктивних земель та земель, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ та інші території для забезпечення формування просторової цілісності екомережі. Зазначається перспектива включення відновлювальної території до складу ключової, сполучної території.

3) обґрунтування рішень схеми екомережі рекомендується формувати з врахуванням аналізу чинних програм соціально-економічного розвитку та програм у сфері охорони довкілля та використання природних ресурсів (загальнодержавні та обласні), ландшафтних карт, схем землеустрою та техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель, схеми планування областей, регіональних правил забудови.

Доцільно визначити заходи щодо забезпечення функціонування, розвитку та невиснажливого використання екомережі і сформувати пропозиції щодо проекту рішень схеми екомережі відповідної адміністративно-територіальної одиниці, які міститимуть:

- обґрунтування необхідних режимів охорони та використання буферних зон, сполучних і відновлювальних територій екомережі (наявних, включених до схеми екомережі, та перспективних) та механізми їх забезпечення;

- аналіз землевпорядної документації (плани землекористування, чергові кадастрові плани) з метою визначення переліку землевласників та землекористувачів орієнтовних ключових, сполучних, буферних та відновлювальних територій екомережі (наявних, включених до схеми екомережі, та перспективних) та пропозиції до проекту рішень схеми екомережі;

- аналіз правового статусу земель у межах орієнтовних площ територій та об'єктів екомережі та перспективних територій та об'єктів екомережі, включення яких до схеми екомережі є необхідним з точки зору забезпечення цілісності й неперервності екомережі (можливості усунення перешкод (конфліктів) у розвитку екомережі).

У складі планово-картографічної основи рекомендовано розробляти: – чинний та проектний план екомережі з відображеними структурними елементами екомережі та їх складниками в масштабі 1:25000 – для степової зони, 1:10000 – для лісостепової і поліської зон, 1:5000 – для карпатського регіону; – картосхему охорони земель з визначенням земель, що підлягають консервації, виведенню з господарського та іншого використання, рекультивації тощо; ареалів рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України (якщо можливо); ареалів деяких видів тварин та рослин, занесених до Червоної книги України (якщо можливо); територій, що заплановані для заліснення згідно з Державною програмою «Ліси України» (якщо можливо); – картосхему регіональної екомережі в системі екомережі природних регіонів, сусідніх областей та національної екомережі.

3.4.2. МЕТОДИКА ЗЕМЛЕВПОРЯДНОГО ПРОЕКТУВАННЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЕКОМЕРЕЖІ НА ТЕРИТОРІЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ

3.4.2.1. Основні етапи та стадії проектування землекористування структурних елементів екомережі на території сільської ради

Землевпорядне проектування режиму землекористування структурних елементів екомережі на території сільської ради починають з еколого-ландшафтного мікрозонування території сільської ради, що проводиться під час

підготовчих робіт до складання проекту землеустрою, і закінчують формуванням екологічно однорідних ділянок, до яких прив'язують систему складників екомережі, природоохоронні заходи у вигляді територіальних природоохоронних обмежень (обтяжень) у використанні земельних та інших природних ресурсів. Додатково проектують організаційно-територіальні заходи, що підвищують екологічну стабільність території: ключових, сполучних, буферних та відновлювальних територій екомережі.

Оскільки землеустрій – це дуже різноманітні заходи (технічні, соціальні, екологічні, економічні, правові й ін.), то для їхнього еколого-ландшафтного обґрунтування необхідні показники відповідного призначення.

Регіональна схема екомережі призначена для використання:

при проектуванні створення нових територій, що підлягають особливій охороні;

визначення завдань щодо зміни категорії земельних угідь у землепорядних документах;

розроблення технічних умов щодо відтворення природних комплексів на підлеглих консервації землях, що вибувають з аграрного використання;

для врахування завдань формування ділянок екомережі в лісовпорядних та землепорядних проектах;

при розробленні проектів організації територій природно-заповідного фонду, при визначенні водно-болотних угідь міжнародного значення;

при визначенні природних середовищ існування видів рослин і тварин різних категорій захищеності відповідно до міжнародних конвенцій та національних нормативно-правових актів;

при плануванні цільових акцій у галузі збереження ландшафтного й біологічного різноманіття.

Встановлення меж окремих територіальних елементів національної екомережі, вимог до їх територіальної структури щодо територіальних форм і засобів забезпечення єдності суміжних елементів національної екомережі здійснюється на підставі матеріалів регіональних схем (рис. 3.10).

Основними етапи проектування місцевої екомережі є:

- інвентаризація та ідентифікація прав на землю й інші природні ресурси, нанесення на планово-картографічні матеріали створених територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій цінних природних комплексів, що особливо охороняються;

- обґрунтування необхідності додаткового створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій цінних природних комплексів, що особливо охороняються, як ключових. Також визначення меж відновлюваних, буферних та сполучних територій для забезпечення сформування екомережі як єдиної просторової системи екологічного каркаса природоохоронного землекористування з використанням картограм агропромислових груп ґрунтів та рельєфу території сільських (селищних) рад;

- розроблення реєстрів територіальних обмежень (обтяжень) у використанні земель та інших природних ресурсів на території та об'єкти природно-заповідного фонду й інші території, що особливо охороняються, відновлювальні, буферні та сполучні території екомережі, а також пропозиції щодо зміни режиму використання земель та інших природних ресурсів;

- узгодження з Генеральною схемою, а також регіональними схемами екомережі меж територій її складників на суміжних територіях, із Всеєвропейською екологічною мережею з урахування сучасних державних, громадських і приватних інтересів, визначення перспективних напрямів забезпечення збереження та раціонального використання цінних ландшафтів та інших природних комплексів, об'єктів та територій.

Проектування екомережі здійснюється в кілька стадій:

1. Збір і аналіз інформації про:

- екосистеми, флору, фауну;
- шляхи міграції, ендемічність, загрози зникнення;
- ландшафти, природно-ресурсні умови, ґрунтовий покрив, у т.ч. про деградовані і малопродуктивні землі;
- склад угідь, категорії земель за цільовим призначенням.

2. Аналіз екологічної стабільності території.

3. Розроблення проектних рішень і пропозицій щодо меж складників екомережі. Виокремлення природних коридорів (сполучних ланцюгів), буферних зон, ділянок відтворення та збереження природного стану. При цьому варто дотримуватися такої послідовності та виділяти:

а) природні та біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, зоологічні та дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні морські території, зарезервовані цінні для заповідання території та акваторії;

Рис. 3.10. Регіональна схема екомережі Кам'янець-Подільського району Хмельницької області

б) особливо цінні природні комплекси, для яких необхідне встановлення або вже встановлено особливий режим використання (форми користування);

в) земельні угіддя, що повністю включаються до національної екологічної мережі (перелоги, сіножаті, пасовища, ліси та інші лісовкриті площі, болота, сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом, відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом, води, забруднені сільськогосподарські угіддя, які не використовуються в сільськогосподарському виробництві, включаючи

радіонуклідне забруднення) як відновлювальні території;

г) орні землі та багаторічні насадження, що не належать до категорії деградованих і розміщені в межах водоохоронних зон річок та приморських зон; орні землі, на яких передбачається створення полезахисних лісових; орні землі, розташовані на території лісгосподарських підприємств, організацій, підприємств й установ природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення та земель водогосподарських підприємств.

4. Водно-болотні угіддя (згідно з критеріями Рамсарської конвенції 1971 р.), що мають природоохоронну, рекреаційну, наукову, естетичну цінність та міжнародне значення в основному як місця оселень водоплавних птахів, окремо виділяються як ключові території екомережі.

5. Територія площ деградованих і мало-продуктивних земель, які мають особливе значення при формуванні сполучних ланцюгів.

6. Здійснюється систематизація чинних режимів використання земель та інших природних ресурсів цих територій і розроблення на їх основі територіальних обмежень (обтяжень).

7. Виконується складання реєстру територіальних зон, опис регламентів за видами дозволеного використання; а також за видами використання, які потребують спеціального погодження, тощо.

8. Здійснюється проведення еколого-економічної оцінки територій (земельних ділянок), які входять у систему екомережі.

9. Проводиться розроблення системи економічних санкцій за недотримання встановлення регламентів і процедур стягування завданих збитків.

10. Здійснюється підготовка інформації та внесення в Державний земельний кадастр відомостей про територіальні зони та їх режим.

3.4.2.2. Наукові критерії визначення меж територій для включення до структурних елементів екомережі

В основу проектування екомережі закладаються як флористичні, фауністичні, геоботанічні, біоценотичні, так і ландшафтні критерії, оскільки різні ієрархічні рівні організації живого покриву характеризуються різними механізмами підтримки біорізноманіття. Різні групи критеріїв відбору доповнюють одна одну, і жодна з цих груп не є самодостатньою. Проте, при виконанні конкретної роботи, можливо віддати перевагу тій або тій групі критеріїв залежно від практичної потреби. Як додаткові можуть використовуватися історичні критерії – дослідження історії господарського використання та природокористування території, популяційні критерії – дослідження популяцій типових та рідкісних видів тощо.

Під час визначення територій, що мають бути включені до структурних елементів екомережі, можна користуватися основними критеріями Міжнародної спілки охорони природи щодо відбору територій для створення природоохоронних резерватів різних типів:

- збереження природного стану екосистем та їх спонтанної динаміки;

- збереження місць існування та місцезростань (включаючи водні ресурси);

- підтримання генетичного різноманіття;

- збереження традиційних ландшафтів як естетичної та культурної спадщини;

- збереження ресурсів, які відновлюються в природних системах;

- можливість проведення наукових досліджень;

- можливість розроблення заходів охорони для кожного типу резерватів.

Флористичні (фауністичні) критерії

Флористичні (фауністичні) критерії – це особливості складу (набору) таксонів (у першу чергу видів) рослин і тварин певної території. Крім якісних (флора як список видів) та кількісних (флора як чисельність видів) характеристик видового різноманіття, флора може характеризуватися складом своїх географічних, біоморфологічних, екологічних елементів, тобто груп видів (типологічні елементи флори), які мають певні спільні ознаки. Це саме стосується й фауни. Флористичні та фауністичні критерії є одними з найважливіших для аналізу території і планування елементів екомережі.

Відбір територій з метою створення ключових територій необхідно здійснювати з урахуванням ієрархії біогеографічних виділів. Бажано в кожному виділі біогеографічного районування різного рангу створювати хоча б одну репрезентативну ключову територію відповідного рангу (крім унікальних, які можуть розміщуватися в тому самому виділі).

Структурні елементи екомережі, для своєї репрезентативності повинні відображати характерні, типові та унікальні риси флористичного виділу.

Рідкісні, особливо ендемічні та реліктові компоненти флори і рослинного покриву, тобто рідкісні види (підвиди, раси, різновиди) та, особливо, популяції рідкісних видів у складі реліктових рослинних угруповань, повинні бути об'єктом особливої уваги як на стадії відбору територій для включення до переліків екомережі, так і після надання цим територіям статусу певних структурних елементів екомережі. Трапляються випадки, коли постає питання про збереження однієї єдиної наявної популяції зникаючого виду. Наявність такої популяції є достатнім критерієм для включення цієї території до переліку територій та об'єктів екомережі, навіть коли інші критерії відсутні.

Загалом, під час відбору територій для включення до схем екомережі необхідно підтримувати видове й генетичне різноманіття, зберігати генофонд не тільки рідкісних, але й звичайних – фонових видів.

Отже, на стадії проектування екомережі необхідно провести детальне флористичне дослідження території з використанням традиційних методів та методик (у т.ч. методу конкретних флор, з використанням методу парціальних флор або хоча б приблизною кількісною оцінкою місцевих популяцій видів).

Геоботанічні (сундинамічні) критерії

З флористичними критеріями відбору територій тісно пов'язані геоботанічні. Флора та рослинність нерозривно інтегровані в одному рослинному покриві, і кожній елементарній (конкретній) флорі відповідає своя суцесійна система рослинності, закономірно організована система рядів природних змін рослинного покриву (суцесійних рядів).

При відпрацюванні геоботанічних критеріїв виділення структурних елементів екомережі доцільно враховувати геоботанічне районування території, для якої розробляється екомережа. Важливо намагатися відбирати території так, щоб охопити весь масив типових рослинних асоціацій геоботанічного виділу певного рангу, а також модельні ділянки з рідкісними та унікальними асоціаціями. Отже, на територіях екомережі повинні бути представлені всі типи рослинності, характерні для цього геоботанічного виділу (ліси, луки, болота, степи тощо). Особлива увага приділяється територіям, розташованим на межі з іншими геоботанічними виділами, для охоплення рослинності перехідних (екотонних) ділянок.

Необхідною умовою репрезентативності екомережі регіону та здатності рослинності до саморозвитку й самовідновлення є представленість на територіях екомережі всіх характерних суцесійних рядів і, якщо це можливо, усіх суцесійних стадій рослинності.

Додатковим критерієм для визначення територій екомережі може бути принцип «охорони слабкої ланки» – для повноцінного збереження суцесійних рядів охоронятися повинні їх найбільш вразливі стадії, ділянки яких є найбільш рідкісними та найменш стійкими.

Геоботанічне обстеження території, на якій планується створити екомережу, проводиться з використанням традиційних методів: маршрутно-рекогносцирувальних, детально-маршрутних (територіальних) та, за можливості, стаціонарних.

Ландшафтні критерії

Ландшафтні критерії є визначальними для комплексного аналізу природних умов відповідних територій, вони враховують як сукупність фізико-географічної інформації, так і дані щодо антропогенної трансформації місцевості. Ландшафтні критерії за своєю сутністю є гео-

графічними критеріями, проте вони тісно корелюють з біологічними – флористичними та геоботанічними критеріями вибору територій для включення до екомережі. Особливо важливим є тісний зв'язок між показниками біорізноманіття та характеристиками просторової структури ландшафту, під якою розуміється кількісне співвідношення та просторовий розподіл різних елементів ландшафту. Кожен достатньо великий територіальний виділ характеризується неоднорідністю підстилаючих порід та гідрологічного режиму, а це також спричиняє неоднорідність флори, рослинності та біоти загалом.

Сукупність рослинних угруповань системи ландшафтів формує єдину суцесійну систему. Для різних ландшафтів та (або) елементів ландшафту може бути характерним переважання різних суцесійних рядів та стадій, які лише разом можуть забезпечити нормальне проходження процесів змін та саморегуляції рослинності. Крім того, необхідно враховувати й естетичне значення ландшафтів для людини і включати до територій екомережі території з ландшафтами, важливими для збереження історично-природної спадщини. При аналізі просторової структури ландшафту досліджується співвідношення на різних його ділянках (виділах) природних та антропогенних елементів, а також наявність антропогенних екотонів.

Аналіз території сільськогосподарського землекористування бажано проводити з використанням матеріалів землеустрою. Це дозволяє виділити в межах лучних або степових територій ландшафтні елементи різних груп за ступенем змін ландшафту. На територіях з переважанням антропогенних ландшафтів зростає роль незначних за площею ділянок природної рослинності за умови, що вони пов'язані між собою в цілісну мережу. Таку мережу необхідно розглядати як територію структурного елемента екомережі локального масштабу.

Оцінку просторової структури окремого цілісного лісового масиву зручно здійснювати на основі аналізу карти лісовпорядкування масштабу: 1:10000 або 1:25000 і таксаційних описів.

Критерії вибору структурних елементів екомережі

Наступним етапом вибору територій є структурування територій, відібраних за критеріями, розглянутими вище. Тобто надання їм статусу певного структурного елемента екомережі.

Структурні елементи екомережі визначаються за об'єктивно обумовленими природними чинниками, просторовими параметрами екосистем та інших типів територіальних

утворень, відповідно до принципів територіального структурування Всеєвропейської екоме-

режі та Закону України «Про екологічну мережу України» (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Критерії вибору структурних елементів екомережі

Назва структурного елемента екомережі	Територіальний рівень (територіальний масштаб впливу)	Ознаки
Ключова територія	Біосферний континентальний національний регіональний місцевий	Вузловий елемент екомережі. Територія збереження генетичного, видового, екосистемного та ландшафтного різноманіття, середовищ існування організмів (тобто територія важливого біологічного та екологічного значення), добре інтегрована в ландшафті.
Сполучна територія (екокоридор)	Біосферний континентальний національний регіональний місцевий	Сполучний елемент. Просторова, витягнутої конфігурації структура, що зв'язує між собою ключові території (ядра) і забезпечує підтримку процесів розмноження, обміну генофондом, міграції, підтримання екологічної рівноваги тощо. Може бути як цілісною, так і переривчастою.
Буферна територія	Біосферний континентальний національний регіональний місцевий	Захисний елемент. Територія, яка оточує (частково або повністю) ключову територію (ядро) або екокоридор і забезпечує їх захист від зовнішніх впливів.
Відновлювальна територія	Визначається залежно від того, які функції територія буде виконувати після ренатуралізації	Перспективний елемент. Територія призначена для відновлення цілісності функційних зв'язків у ключовій або сполучній території. Це може бути територія з повністю або частково деградованими природними елементами, на якій мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану. У перспективі повинна увійти до складу інших елементів екомережі.

Структурні елементи екомережі: ключові, сполучні (екокоридори), буферні та відновлювальні території, у своїй неперервній єдності і створюють екомережу, яка функціонально об'єднує осередки біорізноманіття в єдину національну і континентальну систему.

Критерії вибору ключових територій екомережі

Ключовими територіями є території найбільшої концентрації генетичного, видового, екосистемного й ландшафтного різноманіття, а також середовищ існування організмів, тобто території важливого біологічного й екологічного значення, добре інтегровані в ландшафті.

Вони характеризуються великою різноманітністю видів біоти, форм ландшафтів й середовищ існування та відіграють винятково важливу роль для збереження ендемічних, реліктових і рідкісних видів та угруповань. Площа їх може бути різною залежно від території, на якій збереглося природне різноманіття, поширення рідкісних видів або функціональних зв'язків з іншими природними територіями, а також від територіального рівня, але не менше 500 га (у разі, коли ця площа менша від установленого критерію, вона визначається відповідно до наукових рекомендацій).

Ключові території є вузловими елементами екомережі і включають, насамперед, території

найбільшого різноманіття, де зустрічаються різні ландшафти або їх компоненти. Це історично сформовані пересічення природних шляхів формування біоти. Тому такі території є резерватами генетичного пулу, схованками, місцями інтенсивних еволюційних та селектогенетичних процесів, воротами міграційних шляхів. Вони з'єднуються кількома екокоридорами, рідше тільки одним (завершуючи ключові території), або, як виняток, можуть бути нез'єднаними – острівними.

За своїм значенням ключові території можна розділити на три групи:

- 1) території, які відзначаються різноманітністю або унікальністю біоти;
- 2) території, на яких добре збереглися природні ландшафти, що мають континентальну, національну або регіональну цінність;
- 3) території, які представляють собою перетворені людиною ландшафти, що мають значну природничу та історико-культурну цінність.

Базовими критеріями відбору ключових територій є: ступінь природності території та її різноманіття; рівень багатства різноманіття; рівень значення різноманіття; рідкісність різноманіття; представленість ендемічних, реліктових та рідкісних видів; репрезентативність різноманіття; типовість різноманіття; повнота

різноманіття; оптимальність розміру та природності меж; ступінь функціонального значення різноманіття; відповідність повній ландшафтній структурі; наявність антропогенно змінених територій, багатих на біорізноманіття; наявність рослин і тварин, специфічних для традиційних агроценозів; можливість інтеграції в Європейську екомережу.

Перші показники (ступінь природності території та її різноманіття; рівень багатства різноманіття; рівень значення різноманіття; рідкісність різноманіття) можна оцінити за п'ятибальною шкалою, починаючи від корінних незмінених біо- і екосистем та ландшафтів і закінчуючи напівприродними та антропогенними системами. Корінні мають природне походження й адаптовані до свого незмінного середовища існування, тобто їх видова і ярусна структура не відрізняється істотно від властивих їм. Найвищу цінність мають корінні системи. Відповідно до другого показника це території, найбагатші на різноманіття, що визначається на одиницю площі для території ландшафтною областю або біогеографічною підпровінцією. Критерієм може бути і міра гетерогенності місцевості. Третій показник є оцінкою

за шкалою територіального значення, тобто європейського, національного, регіонального та локального.

Наступний визначається на підставі порівняння різноманіття за різними показниками з відповідними аналогами територій, відповідно до наведеної шкали. Так само визначається і рідкісність, яка є кількісним виразом трапляння певних комплексів різноманіття. Наступний показник визначається за кількістю перелічених видів для певної території згідно з шкалою територіального значення. Репрезентативність і типовість визначаються щодо територіальних одиниць біогеографічного рангу. Наступний передбачає наявність максимально можливої повної представленості біорізноманіття для цього біогеографічного регіону. Розмір має забезпечувати підтримку нормального функціонування всього набору екосистем і трофічних ланцюгів. Функціональне значення визначається за перевагою генетичної, екологічної, еволюційної, економічної, соціальної тощо ролі різноманіття. Останні показники є очевидними відповідно до своєї семантики.

Система критеріїв для вибору ключових територій подана в таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Критерії вибору ключових територій екомережі

Індекс	Критерій	Ознаки відповідності критерію
BE – Біоекологічні критерії		
BE– n	Природності	Екосистеми та біота території перебувають у природному або майже природному (мало порушеному) стані
BE– ds	Видової різноманітності	Територія відзначається високим рівнем багатства та різноманітності флори та фауни (вище середнього рівня для регіону в цілому)
BE– dc	Ценотичної різноманітності	Територія відзначається високим рівнем (вище середнього для регіону) багатства та різноманітності рослинних угруповань
BE– s	Унікальності та рідкісності біоти	Територія відзначається високою концентрацією ендемічних, реліктових та рідкісних видів і рослинних угруповань
BE– r	Репрезентативності	Біота території репрезентативна для відповідного біогеографічного регіону.
L – Ландшафтні критерії		
L– n	Природності	Ландшафти території зберегли свій вигляд у природному або близькому до цього стані
L– u	Унікальності	На території наявні унікальні природні ландшафти
L– d	Ландшафтної різноманітності	На території трапляється значна кількість різних і контрастних видів ландшафтів або природних територіальних комплексів.
L– r	Репрезентативності	Ландшафтна структура території є типовою для цього регіону
L– c	Культурного значення	Ландшафти території перетворені людиною і мають значну історико-культурну цінність
T – Територіальні критерії		
T– a	Достатність площі	Площа території достатня для виявлення її біоекологічного, функціонального, ландшафтного, історико-культурного значення в масштабі регіону
T– c	Територіальної цілісності	У межах ключової території, цінні у біоекологічному або ландшафтному відношенні ділянки представлені суцільним масивом, або у такому масиві є незначні за площею вікна антропогенно-змінених ділянок, або цінні ділянки розміщені неподалік одна від одної і просто-рвово пов'язані в локальну екомережу.

У виборі ділянок для створення ключових територій екомережі перевага надається тим, які задовольняють більшій кількості вищеназваних критеріїв.

Під час вибору ключових територій екомережі враховується загальний стан природного рослинного покриву та тваринного світу регіону. Для таких регіонів, як, наприклад, Степова зона, де природний рослинний покрив майже повністю знищений, кожна ділянка з рослинністю, близькою до природної, має бути включена до екомережі.

Вибір ключових територій доцільно здійснювати з урахуванням не лише сучасного стану біоти, а й можливостей її відновлення в майбутньому. Для регіонів, на території яких природний рослинний покрив зберігся добре і відзначається незначною фрагментованістю, наприклад, на Поліссі, як ключові території потрібно вибирати лише найцінніші ділянки.

Насамперед, до складу ключових територій включаються території та об'єкти природно-заповідного фонду (природні та біосферні заповідники, національні природні парки, а також значні за площею заказники та заповідні урочища, регіональні ландшафтні парки тощо); земельні ділянки, на яких зростають рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України; території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного та рослинного світу, занесених до Червоної книги України. Також землі водного фонду, водноболотні угіддя, водоохоронні зони; землі лісового фонду (у першу чергу праліси та великі за площею масиви мало змінених лісів); частково землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами; інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні відслонення, піски, солончаки, земельні ділянки, у межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність); частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо. В особливих випадках до ключових територій включаються радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають особливій охороні як природні регіони з окремим статусом.

Критерії вибору сполучних територій (екокоридорів) екомережі

Екокоридори – просторові, витягнутої конфігурації структури, що зв'язують між собою ключові території (ядра) і включають наявне біорізноманіття різного ступеня природності та середовища його існування. Головною їх функцією є забезпечення підтримання процесів розмноження, обміну генофондом, мігра-

ції видів, поширення видів на суміжні території, переживання ними несприятливих умов, переховування, підтримання екологічної рівноваги. Функціональне призначення екокоридорів як шляхів міграції, колонізації та обміну генами через несприятливі умови здійснюється на різні географічні відстані – від локальних до глобальних, а для невеликих і малорухливих видів – від локальних до регіональних, що визначає територіальний статус екокоридорів.

Форма коридорів може бути різною – як прямою, так і звивистою.

За територіальною цілісністю розрізняють суцільні та острівні екокоридори. Перші являють собою суцільну смугу з природною або напівприродною рослинністю, другі – подовжений контур, у межах якого розміщені природні ділянки, між якими існує або є потенційно можливим обмін генетичною інформацією. Необхідно, щоб вони включали максимальну кількість природних об'єктів, характерних для ключових територій, які вони поєднують, і були достатньо широкими для створення відповідних умов для біорізноманіття. Загалом, що вужчим є коридор, то гірше він виконує своє призначення, а що ширшим, то краще.

Більшість показників, за якими виділяються екокоридори, збігається з показниками для встановлення ключових територій. Вони повинні мати оптимальні умови для виживання організмів, можливості для їх пересування та міграцій, місця, придатні для відпочинку й живлення міграційних тварин, можливості для інтеграції в єдиній континентальній системі.

Базовими критеріями відбору сполучних територій (екокоридорів) є природність меж, достатність широти й протяжності для забезпечення міграції видів, їх розмноження, переживання несприятливих умов. Це пов'язано з тим, що головною функцією екокоридорів є забезпечення просторових зв'язків між ключовими територіями. Головним критерієм для їх виділення є міграційний.

Екокоридором є така територія або їх сукупність, вздовж якої можуть відбуватися обмін генетичним матеріалом і міграції між ключовими територіями. Основними умовами для цього є:

- довжина екокоридора не більше відстані, на які мігрує більшість видів, які існують на ключових територіях, що поєднує екокоридор;
- ширина екокоридора дозволяє популяціям ефективно використовувати його як канал міграції та розселення;
- едафічні умови екокоридора аналогічні або близькі до едафічних умов тих ключових територій, які він поєднує;

- всередині екокоридора немає міграційних бар'єрів або інших факторів, які можуть заважати міграції та розселенню видів.

Крім сполучного значення, екокоридор може мати самостійне значення для збереження біо- та ландшафтного різно-

маніття. Це особливо важливо для територій або акваторій гідроекологічних коридорів, які самі по собі мають високий рівень біорізноманіття.

Система критеріїв для вибору сполучних територій подана в таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

Критерії вибору сполучних територій (екокоридорів) екомережі

Індекс	Критерій	Ознаки відповідності критерію
Ес– n	Природності	Екокоридор повинен мати природні межі.
Ес– l	Ефективної довжини	Довжина екокоридора не повинна перевищувати або бути коротшою за відстань, на яку мігрують або розселяються особини популяцій, для збереження яких створена екомережа, на території екокоридора повинні бути «острівці», на яких можуть тимчасово перебувати види для продовження міграції або розселення.
Ес– w	Ефективної ширини	Ширина екокоридора повинна дозволяти популяціям розселятися або мігрувати вздовж нього з необхідною ефективністю.
Ес– e	Екотопічний	Територія екокоридора за своїми едафічними умовами повинна бути подібною до ключових територій, які він поєднує, або забезпечувати умови для тимчасового перебування (ночівлі, годування тощо) для видів, які мігрують на великі відстані (наприклад, для птахів).
Ес– t	Територіального зв'язку	Територія екокоридора повинна бути суцільною або мати перериви, проте довжина переривів не повинна заважати міграції видів.
Ес– d	Біорізноманітності	Територія екокоридора повинна мати досить добре збережений рослинний покрив і високий рівень біорізноманіття.
Ес– s	Созологічний	Екокоридор може включати ділянки, на яких зростають або існують рідкісні, ендемічні або реліктові види рослин та тварин, або рідкісні рослинні угруповання, які за певних причин відсутні на ключових територіях екомережі.

До складників сполучних територій екомережі включаються: території та об'єкти природно-заповідного фонду (заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища); землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони; землі лісового фонду; інші заліснені території, у т.ч. лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду; землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами; інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні відслонення, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність); земельні ділянки, на яких зростають рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України; території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного та рослинного світу, занесених до Червоної книги України; частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо.

Критерії вибору буферних територій екомережі

Буферні території є перехідними смугами між природними територіями й територіями господарського використання. Основною функцією буферної території є забезпечення захисту територіальних елементів екомережі

від негативного антропогенного впливу. Вони повинні мати площу, достатню для захисту ключових територій та екокоридорів від дії зовнішніх негативних факторів й оптимізації певних форм господарювання з метою збереження наявних і відновлення втрачених природних цінностей. Під час проектування конкретних місцевих та регіональних екомереж критерії виділення буферних територій визначаються особливостями ключових та сполучних територій, для захисту яких і створюється перша. Ширина буферних територій визначається залежно від напряму та ступеня впливу навколишніх сільськогосподарських угідь або промислових об'єктів на ключові та сполучні території екомережі, а також впливу останніх на сільськогосподарські угіддя.

До складників буферних територій екомережі можуть включатися буферні зони природних і біосферних заповідників та національних природних парків; частково землі водного фонду та водоохоронні зони; частково землі лісового фонду; інші заліснені території, у т.ч. лісові смуги та інші захисні насадження, які не належать до земель лісового фонду; землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів; частково землі сільськогосподарського

призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо.

Критерії вибору відновлювальних територій екомережі

Відновлювальні території створюються у складі екомережі з метою подальшого її розвитку та вдосконалення її функціонування. Це території, на яких необхідно й можливо відновити природний рослинний покрив і здійснити репатріацію видів рослин та тварин. Це потенційний резерв, за рахунок якого можна збільшити в майбутньому площу ключових та сполучних територій. Основними критеріями вибору відновлювальних територій є збереження на них середовищ існування, навіть якщо природне біорізноманіття повністю знищено (осушені торфовища, деградовані лучні та степові природні пасовища, зріджені ліси, агроценози інтенсивного використання), та реальна можливість проведення ренатуралізаційних заходів. Крім цього, необхідно оцінити територію з огляду її умовної відповідності ключовій або сполучній території. Умовність полягає в тому, що певна відновлювальна територія після проведення відповідних заходів щодо ренатуралізації може бути включена до складу ключової або сполучної території або безпосередньо перетворитися на ключову або сполучну територію.

Відновлення екологічних зв'язків між природними територіями може здійснюватися і природними, і штучними шляхами – посадкою лісу, залуженням прибережних смуг уздовж річок тощо. Повноцінна екологічна реставрація включає не лише відновлення екологічних зв'язків між природними територіями, що збереглися, а й суттєве збільшення площ під екосистемами, які здатні до саморегуляції, тобто відновлення таких екосистем, наприклад, терміново необхідно стабілізувати стан долин та заплав річок, які в багатьох місцях стали рефугіумами біорізноманіття природної рослинності.

До складників відновлювальних територій екомережі включаються території:

- здавна орані, низькопродуктивні;
- вдруге засолені внаслідок надмірного зрошення;
- пасовищні збої, ділянки прогону худоби та місця його постійної концентрації;
- забур'янені карантинними видами бур'янів, у т.ч. шкідливими для здоров'я людей;
- кар'єри, відвали породи тощо;
- орні землі на схилах, які відводяться під ґрунтозахисні смуги, або постійні ділянки, призначені для розведення диких комах – запилювачів;

- схили насипів та смуги відчуження вздовж автомобільних доріг, залізниць, нафто- і газопроводів, ЛЕП та інших комунікацій;

- ділянки відкритих ґрунтів, на яких відбуваються або можуть розвинутиися яружні та зсувні процеси;

- місця постійного відпочинку та інші рекреаційні території;

- ділянки, які підлягають довгостроковій консервації внаслідок радіаційного, хімічного або іншого забруднення, що становить загрозу здоров'ю людей та тварин;

- селітебні території, які підлягають рекультивації, – садиби, занедбані ферми тощо.

3.4.2.3. Основні підходи до проектування землекористування структурних елементів місцевої екомережі

У системі управління земельними ресурсами будь-якої країни планування використання й охорони земель та інших природних ресурсів є найважливішою функцією, що визначає перспективи раціонального природокористування. Воно є засобом реалізації земельної та екологічної політики держав, а також узгодженості національних, регіональних і місцевих інтересів щодо раціонального використання земель та інших природних ресурсів і їхньої охорони.

У розвинутих зарубіжних країнах розрізняють три різновиди (форми) планування використання та охорони земель: просторове (територіальне), міське, ландшафтне.

Просторове планування не є сферою містобудівної діяльності, а вирішує питання організації всього простору на значних територіях, де поселення займають лише незначну частину. За допомогою просторового планування вирішуються питання розвитку землекористування в поєднанні з основними напрямками економічного росту, міграцією населення, вимогами охорони довкілля, поліпшення соціальної інфраструктури.

Міське планування використання та охорони земель спрямоване на організацію раціонального землекористування в поселеннях, регулювання планування і забудови міських територій, та, врешті-решт, на видачу дозволів на будівництво.

Ландшафтне планування забезпечує раціональне використання земель та інших природних ресурсів і їхню охорону на сільських територіях, сприяючи реалізації природоохоронних і соціально-економічних завдань в аграрному секторі економіки.

Різновидом (формою) планування використання земель та інших природних ресурсів в Україні є розроблення схем та проектів формування екомережі на різних ієрархічних рівнях. Якщо при проектуванні елементів екомережі на національному та регіональному рівні разом застосовують просторове та ландшафтне планування, то на місцевому рівні більшу перевагу має **територіальний землеустрій**, під яким, за визначенням А.М. Третяка, розуміється комплекс соціально-економічних та екологічних заходів, а також організаційно-правових й інженерно-технічних дій з утворення нових, упорядкування та зміни меж наявних землеволодінь і землекористувань, спеціальних фондів земель, встановлення меж та режиму використання земель адміністративно-територіальних утворень та інших спеціальних територій (природоохоронного, рекреаційного, заповідного, історико-культурного призначення та ін.), територіальних обмежень у використанні земель, а також відведення земельних ділянок у натурі (на місцевості) [33, с. 309].

Оскільки проектування структурних елементів екомережі є формуванням територіальних зон як територіальних природоохоронних обмежень (обтяжень) у використанні земель та інших природних ресурсів, то метою територіального землеустрою у цьому випадку є **визначення меж обмежень, розміру та їх переліку з урахуванням вимог щодо раціонального використання та охорони земель, збереження природного різноманіття ландшафтів, охорони довкілля, підтримання екологічного балансу**.

Проектами землеустрою щодо формування структурних елементів екомережі як територіальних обмежень (обтяжень) у використанні земель у межах територій рад визначається місце розташування та розміри земельних ділянок [33, с. 310-311]:

- ❖ охоронних зон навколо особливо цінних природних об'єктів, об'єктів культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій тощо з метою охорони й захисту їх від несприятливих антропогенних впливів;

- ❖ охоронних зон уздовж ліній зв'язку, електропередачі, земель транспорту, навколо промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, а також зменшення їх негативного впливу на людей та довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти;

- ❖ зон санітарної охорони навколо об'єктів, де є підземні та відкриті джерела водопостачання, водозабірні та водоочисні споруди, водоводи, об'єкти оздоровчого призначення та інші, для їх санітарно-епідеміологічної захищеності;

- ❖ санітарно-захисних зон навколо об'єктів, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищених рівнів шуму, вібрації, ультразвукових та електромагнітних хвиль, електронних полів, іонізуючих випромінювань тощо, з метою відокремлення таких об'єктів від територій житлової забудови;

- ❖ зон особливого режиму використання земель;

- ❖ особливо цінних земель та інших природних ресурсів;

- ❖ зон захисту земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів;

- ❖ інших обмежень й обтяжень у використанні земель визначених законодавством України.

При проектуванні території складників екомережі враховуються новітні вимоги до використання земель та інших природних ресурсів, пов'язані з підвищенням ролі людського фактора, безпечного для життя і здоров'я людини довкілля, розбудови громадянського суспільства.

Розглянемо на прикладі території Сокільської сільської ради методiku землепорядного проектування територій структурних елементів місцевої екомережі.

Детальних та чинних методик і стандартів для розроблення проектів землеустрою щодо організації території структурних елементів місцевої екомережі зараз немає, а тому розкриємо проблеми та підходи до проектування.

За картографічну основу для проектування використано план агровиробничих груп ґрунтів та рельєфу, виготовлений ДП «Хмельницький науково-дослідний та проектний інститут землеустрою» (рис. 3.11).

Характеристика чинного розподілу земельних угідь у межах території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району станом на 01.01.2015 р. наведена в табл. 3.10.

Як показують дані таблиці, на території Сокільської сільської ради землекористування структурних елементів екомережі, у тому числі ключових, відсутнє.

Головним наслідком проведення земельної реформи на території Сокільської сільської ради стали структурні зміни в розподілі земель як за формами власності та господарювання на землі, так і за чисельністю землевласників і землекористувачів. Держава перестала бути земельним монополістом. У її власності залишилося менше половини загальної площі

Рис. 3.11. План агровиробничих груп ґрунтів та рельєфу території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області

Таблиця 3.10
Характеристика чинного розподілу земельних угідь у межах території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району

№ п/п	Назва угідь	Станом на 1.01.2015 р.	
		га	%
1	Рілля	1954,2	59,7
2	Багаторічні насадження	10,6	0,3
3	Сінокоси	201,0	6,1
4	Пасовища	157,5	4,8
	<i>Сільськогосподарські угіддя, всього</i>	2323,3	70,9
6	Під шляхами і прогонами	43,8	1,3
7	Під господарськими будівлями та дворами	19,4	0,6
	Усього сільськогосподарських земель	2386,5	72,9
9	Ліси та лісовкриті площі	199,1	6,1
9.1	лісові землі	175,4	5,4
9.2	з них: полезахисні лісосмуги	11,1	0,3
10	Забудовані землі	85,6	2,6
11	Відкриті з незначним рослинним покривом	73,9	2,3
12	Під водою	529,6	16,2
12.1	у т.ч. штучними водосховищами	529,2	16,2
	Усього	3274,7	100,0
	із загальної площі структурні елементи екомережі	—	—
	у т.ч. ключові території	—	—

Джерело: розраховано за даними форми 2-зем Держгеокадастру України

земель країни. Значна частка продуктивних земель передана у приватну власність.

Ще глибші зміни у структурі використання земельних ресурсів за формами власності відбулися із землями сільськогосподарського призначення, станом на 01.01.2015 р. (табл. 3.11–3.12).

Отже, понад 37% земель роздержавлено та передано на безкоштовній основі у приватну власність. Із 3274,7 га загальної площі угідь у державній власності залишилось 1215,8 га (37,1%), у приватну власність передано 2058,9 га (62,9%), а в колективній та комунальній власності немає. Сільськогосподарські угіддя розподілилися відповідно: із 2323,3 га – 302,4 га (13,0%) у державній власності, 2020,9 га (87%) у приватній власності. Рілля розподілена відповідно: із 1954,2 га – 101,8 га (5,2%), 1852,4 га (94,8%). Землі природоохоронного призначення повністю перебувають у державній власності. У зв'язку із роздержавленням земельного фонду, приватизацією майна та реструктуризацією сільськогосподарських підприємств відбулися істотні зміни в розподілі земель сільськогосподарського призначення за основними власниками й землекористувачами.

У сфері господарського освоєння земельних ресурсів суспільні земельні інтереси з приводу ефективного опанування природних властивостей земельних ресурсів (першої еколого-технологічної групи) фокусуються на збереженні та накопиченні корисних властивостей землі як предмета і засобу господарської діяльності, або як територіального базису для конкретного виробництва, або як носія природних ресурсів і корисних копалин. Тут інтереси суспільства

Розділ 3. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ...

Таблиця 3.11

**Розподіл використання земельних ресурсів, що перебувають у державній власності,
за власниками землі та землекористувачами в межах території
Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району**

Основні групи власників землі та землекористувачів	Одиниці виміру	Землі, які перебувають у державній власності					
		разом земель		у т. ч. сільськогоспо- дарських угідь		з них ріллі	
		тис. га	% до загаль- ної площі земель	тис. га	% до загаль- ної площі с/г угідь	тис. га	% до загальної площі ріллі
Сільськогосподарські підприємства	га	-	-	-	-	-	-
	%	-	-	-	-	-	-
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	га	69,1	5,7	69,1	22,9	69,1	67,9
	%	100		100,0		100,0	
Інші власники землі та землекористувачі	га	1146,7	94,3	233,3	77,1	32,7	32,1
	%	100		20,3		2,9	
у т. ч. природоохорон- ного призначення	га	192,4	15,8				
	%	100					
Усього земель, які належать до адміністра- тивно-територіальних одиниць	га	1215,8	100,0	302,4	100,0	101,8	100,0
	%	100		24,9		8,4	

Джерело: розраховано за даними форми 2-зем Держгеокадастру України

Таблиця 3.12

**Розподіл використання земельних ресурсів, що перебувають у приватній власності,
за власниками землі та землекористувачами в межах території
Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району**

Основні групи власників землі та землекористувачів	одиниці виміру	Землі, які перебувають у приватній власності					
		разом земель		у т. ч. сільськогоспо- дарських угідь		з них ріллі	
		тис. га	% до загаль- ної площі земель	тис. га	% до загаль- ної площі с/г угідь	тис. га	% до загаль- ної площі ріллі
Сільськогосподарські підприємства	га	1360,1	66,1	1360,1	67,3	1211,2	65,4
	%	100,0		100,0		89,1	
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	га	698,8	33,9	660,8	32,7	641,2	34,6
	%	100,0		94,6		91,8	
Інші власники землі та землекористувачі	га	-	-	-	-	-	-
	%	-		-		-	
у т. ч. природоохорон- ного призначення	га	-	-	-	-	-	-
	%	-		-		-	
Усього земель, які належать до адміністра- тивно-територіальних одиниць	га	2058,9	100,0	2020,9	100,0	1852,4	100,0
	%	100,0		98,2		90,0	

Джерело: розраховано за даними форми 2-зем Держгеокадастру України

й конкретного землевласника в довгостроковій перспективі переважно збігаються. Проте з позиції сьогодення використання земель вони часто є суперечливими, тому що користь для конкретного землевласника чи землекористувача може стати економічними, екологічними і соціальними втратами для регіону або країни в цілому, особливо для майбутніх поколінь.

Друга група суспільних земельних інтересів з погляду товарно-грошових параметрів земельної власності, спрямованих на сферу ефективного використання земельних ресурсів, формується в межах суспільних і приватних інтересів з приводу максимально продуктивного й високоприбуткового освоєння та залучення в товарне виробництво корисних властивостей земельних

і територіальних ресурсів, у тому числі повного й найвигіднішого застосування рентоутворювальних можливостей цих ресурсів. Розкриваючи наведені два напрями суспільних інтересів з приводу ефективного використання землі, варто зазначити, що в першому випадку вони концентруються навколо гранично допустимих антропогенних навантажень на навколишнє природне середовище і земельні ресурси, у тому числі використанні адаптивних екологозахисних технологій у природних агроєкосистемах і т.п. У другому випадку йдеться про стійке, низькозатратне і високопродуктивне використання земель, результати якого досягаються в найбільш повній відповідності із суспільним споживчим попитом, а витрати мають стійку тенденцію до зниження за рахунок активного впровадження досягнень науково-технічного прогресу і соціальних мотивацій до високопродуктивної праці. При цьому варто мати на увазі, що суспільство зацікавлене і в тому, щоб висока продуктивність освоєння та використання земельних ресурсів поєднувалася з максимальним збереженням і відтворенням їх корисних властивостей та якостей. Надзвичайно актуальні ці суспільні інтереси внаслідок різкого погіршення екологічної ситуації, що висунуло на чільне місце необхідні для виживання людства вимоги екологічно безпечного землекористування як головний критерій його ефективності. Це не означає, що інтереси високоприбуткового опанування цих ресурсів втратили своє значення. Вони посіли відповідне місце у глобальному забезпеченні історичної перспективи людської популяції і збереженні її як біологічного виду. Зважаючи на це, опанування земельних ресурсів дедалі більше підкоряється об'єктивній необхідності екологізації землекористування, пошукові найбільш обґрунтованих з погляду охорони навколишнього природного середовища форм і способів використання земель.

Під час організації використання земельних ресурсів мають поєднуватися як інтереси конкретних землекористувачів, так і суспільства в цілому, усіх учасників земельних відносин, у т.ч. і потенційних. Тож **використання земельних ресурсів має:**

1) відповідати соціально-економічним інтересам розвитку країни в цілому, окремих галузей, регіонів і конкретних землекористувачів;

2) найповніше враховувати природні й економічні умови і властивості конкретних територій і передбачати оптимальне співвідношення спеціалізації й розмірів виробництва з територіальними особливостями;

3) бути організоване найефективнішим для конкретних умов простору і часу способом

і забезпечувати досягнення максимального економічного й соціального ефекту при дотриманні екологічних вимог;

4) забезпечувати оптимальну взаємодію з навколишнім середовищем, охорону землі під час її використання, підвищення родючості ґрунтів і збереження складу і співвідношення земельних угідь;

5) передбачати дбайливе ставлення до землі, що містить в собі як кількісну (*боротьба з негативними процесами, що сприяють скороченню придатних для використання площ*), так і якісну (*зниження землеємності різних виробництв*) оцінку екологічного стану землекористування;

6) передбачати постійне вдосконалювання технологічних процесів, як пов'язаних безпосередньо з використанням земель, так і не пов'язаних, але що впливають на стан земель чи на якість вирощуваної продукції.

На території Сокільської сільської ради склався надзвичайно високий рівень освоєння життєвого простору: до господарського використання залучено понад 62% її території (табл. 3.13). Тільки 1234,9 га (37,7%) екологостабілізаційних угідь, з яких землі природного стану (річки та відкриті землі із незначним рослинним покривом) відсутні. Оцінка розподілу земельних ресурсів території Сокільської сільської ради за їх господарським використанням станом на 01.01.2015 р.

Наведені дані в таблиці 3.13 свідчать, що на території Сокільської сільської ради найбільша питома вага за господарським використанням – це сільськогосподарські землі (70,4%), на другому місці – охорона навколишнього природного середовища (5,9%). Водночас невикористовуваних земель нараховується 21,8%.

Достатню еколого-економічну спрямованість мають інтереси, зв'язки і залежності, які виникають у зв'язку з відновленням втрачених під час господарської діяльності корисних властивостей земельних ресурсів. Тут досить чітко виокремлені два напрями прояву суспільних інтересів і залежностей: перший – інтереси і залежності у зв'язку з відновленням корисних властивостей земельних ресурсів як природного компонента, другий – як специфічного товару. У першому випадку предметом інтересів є діяльність з подолання процесів деградації земельного фонду. Зокрема, йдеться про запобігання наслідкам водної ерозії, закислення, заболочування, переущільнення й порушення структури ґрунтів та їх подалання, їхнє забруднення пестицидами, важкими металами й радіонуклідами тощо. При цьому сукупністю суспільних інтересів є підстава, на якій ґрун-

Таблиця 3.13

**Оцінка розподілу земельних ресурсів за їх господарським використанням
у межах території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району
станом на 01.01.2015 року**

Види господарського використання земель	Загальна площа		у т.ч.		
	тис. га	%	рілля	під забудовою	під еколого-стабілізаційним угіддям
Сільське господарство	2306,6	70,4	1952,2	31,9	322,5
Житлова та інша забудова	32,1	1,0	0,0	0,2	31,9
Лісове господарство	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Водне господарство	1,7	0,1	0,0	1,7	0,0
Промисловість й інші	16,7	0,5	0,0	15,2	1,5
Охорона навколишнього природного середовища	194,7	5,9	1,2	0,8	192,7
Охорона здоров'я людей	1,9	0,1	0,0	1,9	0,0
Культура, духовність тощо	6,7	0,2	0,8	5,9	0,0
Інші невикористовувані землі	714,4	21,8	0,0	28,0	686,4
Разом земель, тис. га	3274,7	100,0	1954,2	85,6	1234,9
у% до загальної площі	100,0	-	59,7	2,6	37,7

Джерело: розраховано за даними форми 6-зем Держгеокадастру України

тується суспільний компроміс з приводу мети, завдань, напрямів, механізмів і джерел фінансування заходів щодо збереження та збільшення корисних властивостей земель.

У другому випадку варто розглядати підтримку на відповідному рівні товарних властивостей земельної власності: вплив на цінові параметри на земельному ринку, створення умов для збереження ліквідності земельних ділянок, їх ефективного ринкового обороту, збереження реальної вартісної форми як основи для оподаткування і т.п. У цьому разі інтереси суспільства й конкретного землевласника за одними позиціями збігаються, а за іншими набувають суперечливого характеру. Так, у збереженні на визначеному рівні ринкової ціни землі як заставної вартості інтереси суспільства й землевласника в остаточному підсумку збігаються. Менш гармонійні суспільні та приватні інтереси з приводу ринкового землеобігу, величини земельного оподаткування і т.п.

Виділяючи земельні відносини та систему землекористування у надзвичайну соціально-економічну категорію, варто вказати на ще одну їх особливість: «наскрізний», що проникає в усі сфери й компоненти відтворювального процесу, екологічний характер. Пояснюється це тим, що земельний ресурс включений практично в усі сфери економічного процесу. Так, на стадії виробництва життєвих засобів і ресурсів (включаючи споживчі товари й послуги, засоби виробництва і робочу силу) земля входить до витратного складника, визначаючи через свої цінові параметри величину суспільно необхідних та індивідуальних витрат. Вилучення

ренти через земельне оподаткування включає земельний чинник у сферу розподілу, а просторово-географічні властивості й параметри земельного чинника впливають на напрями, інтенсивність і швидкість руху сукупного суспільного продукту, забезпечуючи участь цього чинника у сфері обігу і споживання.

Землекористування виділяється в надзвичайний блок у системі соціально-економічних відносин через специфіку землі як своєрідної категорії власності й виняткового виду нерухомості. Набуваючи в умовах ринку властивостей товару і беручи участь як нерухомість у різних ринкових операціях, земля вирізняється з-поміж інших груп товарів і категорій нерухомості двома принциповими особливостями. Перша полягає в тому, що цей ресурс не можна фізично вилучити і перемістити в просторі, «переробити» і «розчинити» в іншій просторово мобільній продукції, використовувати й амортизувати без залишку.

Зазначена риса земельної власності дає змогу тримати її в центрі пильної суспільної уваги, контролю й усталених регламентних вимог і обмежень. У цьому разі завжди зберігається вірогідність забезпечити верховенство суспільних інтересів над індивідуальними, за суспільством лишається можливість зміни «правил гри» і змістового наповнення прав землевласників і землекористувачів. Тому права земельного власника об'єктивно більш обмежені ніж власників інших категорій власності, у тому числі й нерухомості. У цьому разі щодо земельної власності вже не діє класична формула римського права «вживати і зловжи-

вати». Здебільшого, стає об'єктивно неминучим для будь-якого соціально-економічного укладу активне й різнобічне втручання органів державного управління у взаємозв'язки і взаємозалежності між людьми, що виникають щодо розподілу, перерозподілу, використання й відновлення земельних ресурсів держави, громадянами якої вони є. Втручання може спиратися як на адміністративно-правову, так і на економічну основу, бути бюрократичним, командним або ліберальним, ринковим. Викладене означає, що суспільство залишається головним консолідованим «власником» земельного ресурсу, тільки делегує конкретним земельним власникам свої розпорядницькі й інші функції у досить вузьких і відкритих для зміни межах земельного права. Звідси система ринкових операцій із землею власністю має певною мірою умовний характер, тому що залишає власникові у володіння і розпорядження не конкретну матеріальну субстанцію, а тільки контрольоване право користування нею.

Друга особливість впливає з першої і полягає в тому, що, здобуваючи товарну форму, залишаючись об'єктом загальних інтересів і «наскрізним» чинником відтворювального процесу, земельний ресурс стає не периферійним, а центральним, базовим об'єктом суспільних відносин. Земельні відносини переміщуються у структурі суспільних відносин у її основу, фундамент, стають регулятором усієї сукупності суспільних зв'язків залежностей, включаючи не тільки економічну, але й соціально-демографічну, політичну, екологічну й іншу сфери та складники суспільного відтворення. Отже, специфіка системи землекористування виявляється, з одного боку, у їх відносній обмеженості щодо володіння й розпорядження земельними ресурсами, а з іншого – у їх багатосуб'єктності, багатомірності, багатофункціональності та соціальній універсальності.

З урахуванням історичного досвіду, сучасного соціально-економічного й екологічного стану в Україні, етнічних і культурних чинників, стратегічною метою земельної реформи було забезпечення найраціональнішого та високо-ефективного використання земель, усебічної охорони й підвищення родючості ґрунтів і створення на цій підставі екологічно безпечного землекористування

Характеристика розподілу земельних ресурсів України за функціональним та дозволеним їх використанням станом на 01.01.2015 р. наведена в таблиці 3.14 і свідчить, що питома вага земельних ресурсів за основними видами угідь та функціональним використанням становить 70,9% земельного фонду України – це

сільськогосподарські угіддя, 5,4% – лісовкриті площі, 16,2% – під водою, а 2,6% – забудовані землі.

Таблиця 3.14

Оцінка тенденцій розподілу земель за функціональним та дозволеним їх використанням у межах території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району станом на 01.01.2015 р.

№ п/п	Види функціонального та дозволеного використання	Загальна площа	
		тис. га	%
1	Сільськогосподарські угіддя	2323,3	70,9
	у т.ч.: рілля	1954,2	59,7
	багаторічні насадження	10,6	0,3
	сінокоси і пасовища	358,5	10,9
2	Під сільськогосподарськими будівлями, дворами, шляхами і прогонами	63,2	1,9
3	Сільськогосподарські землі у стадії меліорації та тимчасової консервації	0,0	0,0
4	Ліси	175,4	5,4
5	Чагарники	23,7	0,7
6	Забудовані землі	85,6	2,6
	у т.ч.: житлова	32,7	1,0
	промислова	0,0	0,0
	відкриті розробки	0,0	0,0
	комерційного використання	0,5	0,0
	громадська та інша	5,8	0,2
	транспортна та технічна	15,20	0,5
	інфраструктура	1,7	0,1
	для відпочинку	29,7	0,9
7	Болота	0,0	0,0
8	Вода	529,6	16,2
9	Невикористовувані землі	73,9	2,3
	Разом земель	3274,7	100,0

Джерело: за даними форми 6-зем Держгеокадастру України

Для оцінки впливу складу угідь на екологічну стабільність землекористування та агроландшафтів запропоновано такі екологічні показники [37]:

- коефіцієнт екологічної стабільності землекористування;
- індекс продуктивності агроландшафтів;
- коефіцієнт антропогенного навантаження.

Оцінка впливу складу угідь на екологічну стабільність території адміністративно-терито-

Розділ 3. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ...

ріальних утворень, стійкість якої залежить від сільськогосподарської освоєності земель, розораності й інтенсивності використання угідь, проведення меліоративних і культуртехнічних робіт, забудови території, характеризується коефіцієнтом екологічної стабільності землекористування до і після освоєння проекту землеустрою.

Значення коефіцієнтів оцінки екологічних властивостей земельних угідь обраховуються з використанням Методичних рекомендацій оцінки екологічної стабільності агроландшафтів і сільськогосподарського землекористу-

вання [37]. Так, екологічна стабільність землекористування території Сокильської сільської належить до стабільно нестійкої ($K_{ек.ст.} = 0,36$) та антропогенної напруженості ($K_{а.н.} = 3,44$) і виявляє середній ступінь антропогенного навантаження (таблиці 3.15 та 3.16).

Наведені дані свідчать, що землекористування на території Сокильської сільської ради, на жаль, не відповідає еколого-економічним вимогам щодо загального стану. Екологічний стан землекористування наблизився до небезпечної межі, за якою можуть відбутися неоправдані екологічні та економічні процеси.

Таблиця 3.15

Розрахунок коефіцієнтів екологічної стабільності в межах території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району

Угіддя	Коефіцієнт екологічної стабільності угіддя (K_1)	Площа угіддя (P)	$K_1 \times P$	Коефіцієнт екологічної стабільності території ($K_{ек.ст.}$)
Забудована територія і дороги	0,00	146,8	0,0	
Рілля	0,14	1887,8	264,29	
Виноградники	0,29	0,0	0,0	
Лісосмуги	0,38	11,1	4,22	
Фруктові сади, чагарники	0,43	34,3	14,75	
Городи	0,50	66,4	33,20	
Сіножаті	0,62	201,0	124,62	
Пасовища, перелоги	0,68	157,5	107,10	
Ставки і болота природного походження	0,79	603,5	476,77	
Ліси природного походження	1,00	166,3	166,30	
Разом		3274,7	1191,24	0,36

Джерело: розраховано за Методичними рекомендаціями оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогосподарського землекористування [37]

Таблиця 3.16

Розрахунок коефіцієнтів антропогенного навантаження в межах території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району

Угіддя	Коефіцієнт антропогенного навантаження	Площа угіддя (P)	$K_1 \times P$	Коефіцієнт антропогенного навантаження території ($K_{а.н.}$)
Забудована територія і дороги	5	146,8	734,0	
Рілля	4	1887,8	7551,2	
Виноградники	4	0,0	0,0	
Лісосмуги	2	11,1	22,2	
Фруктові сади	4	10,6	42,4	
Чагарники	2	23,7	47,4	
Городи	4	66,4	265,6	
Сіножаті	3	201,0	603,0	
Пасовища, перелоги	3	157,5	472,5	
Ставки і болота природного походження	2	603,5	1207,0	
Ліси природного походження	2	166,3	332,6	
Разом		3274,7	11277,9	3,44

Джерело: розраховано за Методичними рекомендаціями оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогосподарського землекористування [37]

Причини такого становища полягають у нерозповсюдженні методів ведення сільськогосподарського виробництва, що зберігають природний потенціал сільськогосподарських угідь і забезпечують високу ефективність їх використання одночасно. Також відсутні спонукальні стимули до збереження та відновлення якості земель та інших природних ресурсів у природокористувачів.

Державна політика, спрямована на охорону земель, не розвинена. Сучасні інстру-

менти охорони біорізноманіття та земель практично не застосовуються.

Згідно з даними Проекту організації території НПП «Подільські Товтри» на території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області розміщені рідкісні види флори, занесені до Червоної книги (табл. 3.17), та регіонального значення (табл. 3.18), а також рідкісні види тварин (табл. 3.19) [29].

Таблиця 3.17

Перелік видів флори на території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в межах території НПП «Подільські Товтри» [29]

№ на плані	Назви рослин	Джерела інформації		Червона книга України	Європейський список	МСОП	Площа, га
		За літератур- ними даними	За гербарними зборами				
Родина Зозулинцеві (Orchidaceae)							
18	Булатка великоквіткова (<i>Cephalanthera damasonium</i> (Mill.) Druce)		+	+			48,1
19	Булатка довголиста (<i>Cephalanthera longifolia</i> (L.) Fritsch.)		+	+			56,2
20	Булатка червона (<i>Cepha-lanthera rubra</i> (L.) Rich.)		+	+			63,6
21	Коральковець тричіна-дрізаний (<i>Corallorhiza trifida</i> Chotel)		+	+			40,6

Таблиця 3.18

Перелік регіонально рідкісних видів Хмельницької області, що охороняються на території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району в межах території НПП «Подільські Товтри» [29]

№ на плані	Назва
4	<i>Andromeda polifolia</i> L.
15	<i>Daphne mezereum</i> L.
43	<i>Antennaria dioica</i> (L.) Gaertn.
50	<i>Phyllitis scolopendrium</i> (L.) Newm.
56	<i>Euphorbia tyrarica</i> Klok. et Artemcz.

Проте території місць поширення видів флори як ключові в межах території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області на регіональній схемі екомережі не вказані, водночас при розробленні проекту організації території НПП «Подільські Товтри» виявлено місця поширення цінних рослинних угруповань (рис. 3.12).

При вирішенні завдання оприроднення певних земель для створення нових діля-

Таблиця 3.19

Види тварин на території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району в межах території НПП «Подільські Товтри», занесені до Червоної книги [29]

№ п/п	Назва виду латинська	Назва виду українська
1	<i>Iphidides podalirius</i>	Подалірій
2	<i>Nyctalus leisleri</i>	Вечірниця мала, вечірниця Лейслера
3	<i>Papilio machaon</i>	Махаон
4	<i>Phinolophus hipposideros</i>	Підковоніс малий
5	<i>Lutra lutra</i>	Видра річкова

нок екомережі постає проблема визначення вимог щодо встановлення просторових параметрів таких ділянок за площею та розташуванням щодо інших природних та техногенних територій.

Оскільки трансформація призначення земельної ділянки з техногенної до природної має відбуватися за процедурами, передбаченими земельним законодавством, просторові параметри майбутньої ділянки екомережі обу-

мовлюються її межами в системі землеустрою. Вибір ділянок для оприроднення суб'єктом формування екомережі відбувається в результаті оцінки потенційно-придатної для цього території та можливості її звільнення (повного чи часткового) від наявного господарського навантаження.

Постає проблема оцінки таких парцел, сформованих відношеннями в господарській сфері, щодо їх цінності та придатності для входження до екомережі. Таке завдання може бути

вирішене шляхом зіставлення просторових параметрів природних територіальних систем й оцінюваної парцели, утвореної в системі землекористування [18, с. 45]. Просторова параметризація природних систем різними науковими дисциплінами розглядається за складом ознак, які в більшості не збігаються. У цій сфері існують різноманітні підходи, оскільки результати структурування території відображають потреби суб'єктів оцінки.

Рис. 3.12. Фрагмент картосхеми розміщення цінних рослинних угруповань на території Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, які не включені в регіональну схему [29]

Так, ландшафтні, геоботанічні та інші підходи до структурування одних і тих самих територій за природними ознаками дають результати, які не збігаються. Водночас для визначення просторового структурування природних територій у правовій сфері необхідне введення більш однозначних ознак для встановлення меж територіальних одиниць, які задовольняють потреби системи прийняття рішень у галузі охорони довкілля.

Формальні ознаки визначення площі природних систем в біогеографії та ландшафтознавстві характеризуються таким [18, с. 45-46]:

1) **екосистемне структурування території** визначає щонайменше такі рівні екохор: топічний (100-1000 м²), хоричний (1000 м² – 100 км²), регіональний 100-1000000 км²), планетарний – понад 1 млн кв. км. Для планування екомережі достатньо обмежитися першими двома локальними рівнями. У практиці встановлення структури екомережі в деяких країнах Європи найбільше застосування має рівень так званої мезоекохори;

2) **у ландшафтознавстві** за рівнями ландшафтною структури території виявлені такі орієнтовні розміри таксономічних одиниць:

Таблиця 3.20

Ценз мінімуму площі за класами місць існування цінної флори в системі Всеєвропейської екомережі [15]

Класи місць існування за ВСЕМ	Екотоп, га	Фация, га
1. Забудовані		
2. Місця вибраного торфу		
3. Культивовані поля і комплекси		
4. Регулярного збору врожаю (агрокультурні)		
5. Вологі луки	100	1–3
6. Кущі	100	4–10
7. Лісові баговиння і болота	100	5–10
8. Культивовані ліси	1000	10–100
9. Інші луки		
10. Широколістяні і змішані ліси на торфах	100 1000	1–10 5–100
11. Широколістяні і змішані ліси на мінеральному ґрунті	1000	10–50
12. Хвойні ліси на мінеральному ґрунті	1000	10–50
13. Гірські змішані ліси	1000	10–100
14. Скелі	1000	20–50
15. Інша рослинність	1000	1–10
16. Рослинність на кам'янистих поверхнях	100	10–20
17. Гірські хвойні ліси	1000	50–100
18. Болота і баговиння	500	20–100
19. Солоні марші і засолені ділянки	500	10–100
20. Внутрішні водні об'єкти	100	10–100

фация – 1 кв. км, підуроцище – 1-10 км², уроцище – 10-100 км², місцевість – 100 км², вид ландшафту – 10000 км²;

3) **у ґрунтознавстві та землеустрої** практикується використання агровиробничого групування ґрунтів як основної форми агрономічної інтерпретації матеріалів крупномасштабних ґрунтових обстежень.

У системі Всеєвропейської екомережі прийнято такі мінімальні площі щодо різних класів місць існування цінної флори (табл. 3.20).

Отже, до ключових територій екомережі за проектом необхідно зарахувати земельні ділянки із цінними видами рослин, що занесені до Червоної книги України, які на регіональній схемі екомережі не зазначені. Усі ці земельні ділянки перебувають у постійному користуванні національного природного парку «Подільський Товтри» (рис. 3.13).

Таким чином, на місцевому рівні проектування меж та режиму землекористування структурних елементів екомережі України повинне здійснюватися проектами землеустрою в масштабі 1:10 000 або 1:5 000 з використанням ґрунтово-землевпорядного методу.

Проект землеустрою щодо організації території структурних елементів екомережі дасть змогу забезпечити дотримання обмеженого режиму господарської діяльності на відповідних територіях.

Розглянемо на прикладі Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, де розміщені земельні ділянки із цінними видами рослин, що занесені до Червоної книги України, етапи проектних рішень і пропозицій щодо меж складників екомережі.

Аналізуючи особливості рельєфу території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області та ґрунтового покриву (ці особливості рельєфу та агровиробничі групи ґрунтів відображені на планах Проекту землеустрою, що забезпечує еколого-економічне обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь), можна виокремити сполучні території й буферні території. До ключових територій прилягають лісовкриті площі та пасовища, їх рекомендовано віднести до сполучних територій, які при об'єднанні забезпечать зв'язки між ключовими територіями та цілісність екомережі та сприятимуть збереженню ландшафтного різноманіття.

Навколо ключових територій на сильнозмітних ґрунтах варто виділити буферні зони, які забезпечать захист цих земель від негативного впливу господарської діяльності.

Від місця розташування рідкісних рослин (ділянка № 18, рис. 3.13) до суміжної терито-

рії з рідкісними рослинами (ділянка № 19, рис. 3.13) на території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області треба включити до сполучних територій екомережі земельні ділянки, зайняті пасовищами та водами, які займатимуть 4,02 га. Також навколо місця розташування рідкісних рослин (ділянка № 18, рис. 3.13) рекомендовано встановити буферну зону, яка забезпечить захист ключового елемента екомережі від негативного антропогенного впливу, оскільки навколо вищезазначеної ділянки земля інтенсивно використовується в сільськогосподарському обробітку. Площа земель, які включені в буферну зону, становить 1,68 га (лісові землі). Відновлювальна територія, на якій необхідно виконати першочергові заходи щодо відновлення первинного природного стану, становитиме 49,86 га. Представлена ця територія ріллею із сильноозмитими та середньоозмитими ґрунтами. Між місцями розташування рідкісних рослин (ділянки № 19 та № 20, рис. 3.13) до сполучної території екомережі рекомендується включити земельні ділянки з незначним рослинним покривом, які займатимуть 12,68 га. Навколо місця розташування рідкісних рослин (ділянка № 19, рис. 3.13) на слабозмитих і середньоозмитих ґрунтах (шифр агрогруп 49е,

50е) необхідно встановити відновлювальну територію, на якій потрібно буде провести заходи з рекультивації та запровадити ґрунтозахисту сівозміну, яка становитиме 47,01 га.

Навколо місця розташування рідкісних рослин (ділянка № 20, рис. 3.13) варто подекуди встановити буферну зону, яка представлена лісовими землями площею 4,43 га. На сильноозмитих і деградованих ґрунтах (шифр агрогруп 50д, 57е), необхідно встановити відновлювальну територію, на якій буде виконано першочергові заходи щодо відновлення первинного природного стану, вони підлягають консервації, їх площа становить 13,91 га. На інших провести заходи з рекультивації, площа цих земель – 25,60 га. Деякі землі відновлювальної території після проведення відповідних заходів (залуження, посадка лісу) можуть бути включені до складу ключової або сполучної території.

Між місцями розташування рідкісних рослин (ділянки № 20 та № 21, рис. 3.13) до сполучної території (екокоридорів) екомережі рекомендується включити земельні ділянки, які займатимуть 15,54 га (лісові землі і землі під водою). Методичний підхід до проектування екологічних коридорів екомережі представлений на рис. 3.14.

Рис. 3.14. Сутність проектування екологічних коридорів екомережі України на різних ієрархічних рівнях

Навколо місця розташування рідкісних рослин (ділянка № 21, рис. 3.13) рекомендовано встановити буферну зону, яка забезпечить захист ключового елемента екомережі від негативного антропогенного впливу і становитиме 3,95 га лісових земель і 2,95 га земель з незначним рослинним покривом. Навколо вищезаз-

наченого місця територія інтенсивно використовується в сільськогосподарському обробітку, тому буферна територія стане перехідною смугою між природними територіями й територіями господарського використання.

Відомо, що екологічно стійкі угіддя (ліси, болота природного походження, природні луки)

Розділ 3. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ...

створюють навколо себе сприятливе екологічне середовище й позитивно впливають на довкілля, його флору і фауну та навпаки. Для встановлення меж впливу буферної території, яка забезпечує захист ключових територій від негативного антропогенного впливу (дії зовнішніх негативних факторів і оптимізації певних форм господарювання), можна визначити граничну віддаль буферної території, а саме ширину сприятливої екологічної зони буферної території ($Ш_{б.м.}$) щодо ключової території. Цю ширину можна вирахувати за формулою:

$$Ш_{б.м.} = \frac{\ln \times P_y}{K_e},$$

де P_y – площа суміжного угіддя, яка при розрахунках визначається 2-х кратним розміром ключової території, га;

K_e – коефіцієнт екологічного впливу угіддя на навколишні землі (табл. 3.21).

Під час землепорядного проектування такі розрахунки необхідно проводити по всіх угіддях буферних зон, нанести на планову основу межі

екологічно стабілізаційних територій. Для екологічно нестабільних територій розробляються додаткові екологічні заходи. Це, насамперед, організаційно-господарські, агротехнічні, лісомеліоративні й гідротехнічні із захисту земель від ерозії; природоохоронні заходи; комплекс робіт з підвищення родючості ґрунтів. Індекс збереженості ключових територій (або їх частини) з урахуванням «регіонального» ефекту (I_n) визначається за формулою:

$$I_n = \frac{\sum I_i \times K_{np}}{3P_a},$$

де K_{np} – коефіцієнт збільшення екологічності угідь унаслідок «регіонального» ефекту, рівний приблизно 0,1–0,3 [31];

P_a – площа ключових територій, га;

$\sum I_i$ – загальна довжина меж екотонів прилеглих до ключових територій.

Розрахунок ширини буферної зони для землекористування ключових територій у межах території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району проведений в

Таблиця 3.21

Коефіцієнт екологічного впливу угіддя на навколишні землі в межах території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району

Види використання земель за їх економічною спрямованістю	Станом на 01.01.2015 р.		Коефіцієнт екологічного впливу угіддя на прилеглі землі, K_e
	тис. га	%	
Забудовані землі	222,7	6,8	1,27
Орні землі	1954,2	59,7	0,87
Багаторічні насадження	10,6	0,3	1,47
Сінокоси і пасовища	358,5	10,9	1,71
Ліси і чагарники	199,1	6,1	2,29
Під водою і болота	529,6	16,2	2,93
У стадії меліоративного освоєння	0,0	0,0	1,27
Разом	3274,7	100,0	

Джерело: розраховано за Методичними рекомендаціями оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогосподарського землекористування [37]

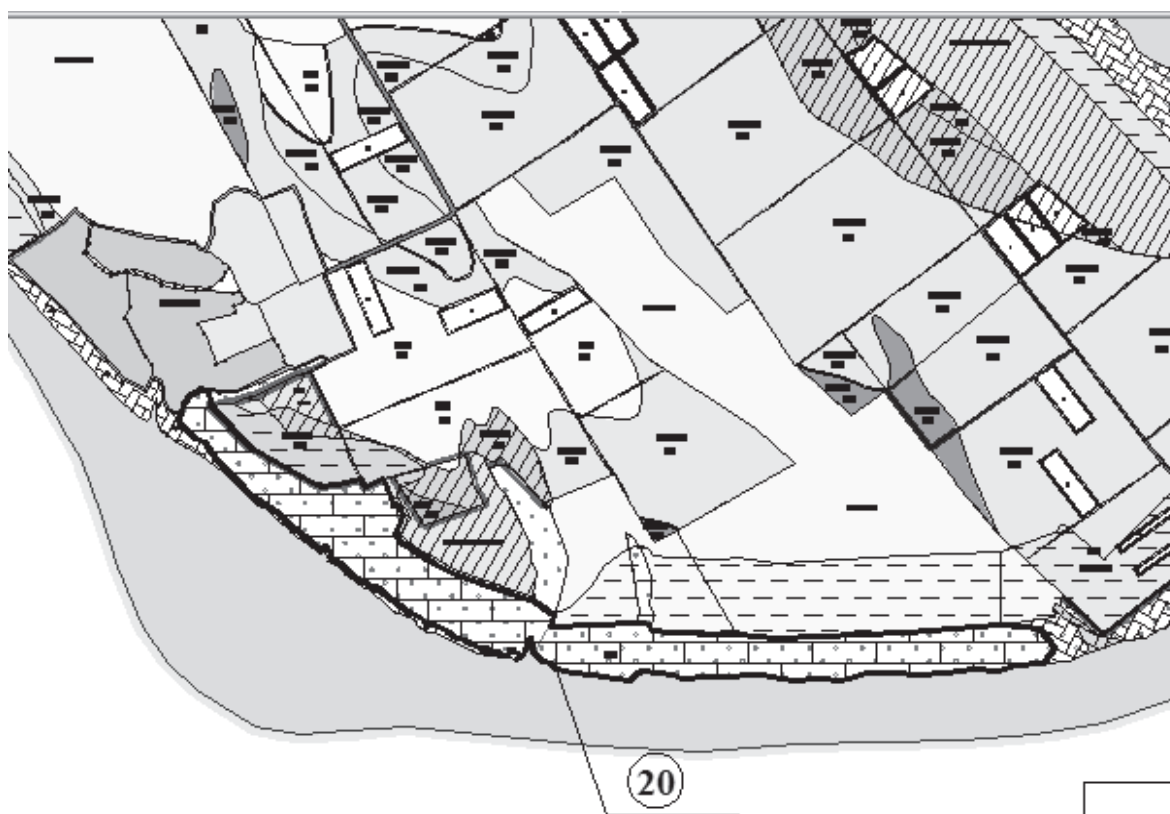
Таблиця 3.22

Розрахунок ширини буферної зони для землекористування ключових територій у межах території Сокильської сільської ради Кам'янець-Подільського району

№ п/п	Ключова територія	Номер ділянки ключової території	Площа ділянки, га	Довжина меж екотонів (I), м	Коефіцієнт збільшення екологічності угідь (K_{np})	Індекс збереженості ключових територій (I_n)	Коефіцієнт екологічного впливу угіддя на навколишні землі K_2	Ширина сприятливої екологічної зони буферної території ($Ш_{б.м.}$)
1	18	18.1	55,49	2268	0,30	8,34	0,87	521,49
2		18.2	5,42	417	0,20	6,18	0,87	63,93
3		18.3	0,03	133	0,20	2,22	0,87	2,41
4		18.4	3,63	1105	0,10	4,60	2,29	32,14
5	19	19.1	5,58	580	0,20	3,95	0,87	88,31
6		19.2	5,22	440	0,30	5,50	0,87	101,13
7		19.3	37,99	1953	0,20	3,39	0,87	299,26

Закінчення таблиці 3.22

8	20	20.1	0,01	56	0,10	3,10	2,29	1,62
9		20.2	10,70	735	0,3	5,25	0,87	154,48
10		20.3	2,00	79	0,15	2,48	1,71	20,16
11		20.4	0,05	108	0,10	1,20	2,29	5,49
12		20.5	44,19	875	0,20	4,16	0,87	286,89
13	21	21.1	0,11	177	0,10	0,26	2,29	5,13
14		21.2	40,90	1613	0,20	4,76	0,87	249,49
15		21.3	3,55	389	0,30	6,48	0,87	89,38
16		21.4	3,59	772	0,15	3,22	1,71	45,19
17	Сполучна територія 19-20		15,54	887	0,20	26,05	0,87	161,69
18	Сполучна територія 20-21	1	49,83	1778	0,20	4,23	0,87	272,28
20		2	21,79	1947	0,15	2,92	1,71	113,69

Умовні позначення:

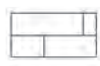
- Ключова територія; № 20 – номер ключової території
- Сполучні території
- Буферні зони
- Відновлювальні території

Рис. 3.15. Фрагмент проекту структурних елементів екомережі в межах території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області

табл. 3.22. Межі буферної території нанесено на план (рис. 3.15).

На деградованих і малопродуктивних землях навколо місця розташування рідкісних рослин (ділянка № 21, рис. 3.13) варто встановити відновлювальну територію, на частині земель здійснити консервацію – 109,34 га, на решті території провести заходи з рекультивації та запровадити ґрунтозахисну сівозміну, яка становитиме 68,99 га.

За результатами проектування складений проектний план (рис. 3.16) та проектна експлікація розподілу земельних угідь у межах тери-

торії Сокільської сільської ради з врахуванням виділених площ структурних елементів екомережі (табл. 3.23).

Площа ключових територій, у межах яких розміщені рідкісні види флори, становить – 208,50 га, сполучні території – 32,24 га, буферні території – 13,01 га, відновлювальні території – 314,71 га.

Запропонована зміна режиму використання земельних угідь обумовила відповідні дії щодо їх трансформації (табл. 3.24).

Зокрема, орні землі на площі 123,25 га передбачено перевести під постійне залуження (консервацію).

Рис. 3.16. Проектний план структурних елементів екомережі в межах території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області

Таблиця 3.23

Характеристика розподілу земельних угідь у межах території Сокільської сільської ради з врахуванням проектування структурних елементів екомережі

№ п/п	Угіддя		в т.ч. структурні елементи екомережі							
	Назва	Площа, га	Ключові території		Сполучні території		Буферні зони		Відновлювальні території	
			га	%	га	%	га	%	га	%
1	Рілля	1954,2	-	-	-	-	280,02	89,98	119,22	54,26
2	Багаторічні насадження	10,6	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Сінокоси	201,0	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Пасовища	157,5	43,70	20,96	-	-	27,38	8,80	100,51	45,74

Закінчення таблиці 3.23

5	Сільськогосподарські угіддя, всього	2323,3	43,70	20,96	-	-	307,40	98,78	219,73	100
6	Під шляхами і прогонами	43,8	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Під господарськими будівлями та дворами	19,4	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Усього сільськогосподарських земель	2386,5	43,70	20,96	-	-	307,40	98,78	219,73	100
9	Ліси та лісовкриті площі	199,1	150,93	72,39	63,63	78,11	3,80	1,22	-	-
9.1	Лісові землі	175,4	150,93	72,39	63,63	78,11	3,80	1,22	-	-
9.2	Із них полезахисні лісосмуги	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Забудовані землі	85,6	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Відкриті із незначним рослинним покривом	73,9	13,87	6,65	12,68	15,57	-	-	-	-
12	Під водою	529,6	-	-	5,15	6,32	-	-	-	-
12.1	У т.ч. штучними водосховищами	529,2	-	-	5,15	-	-	-	-	-
	усього	3274,7	208,50	100	81,46	100	311,20	100	219,73	100

Таблиця 3.24

Експлікація трансформації земельних угідь у межах території Сокільської сільської ради, що обумовлена проектуванням структурних елементів екомережі [29]

№ п/п	Назва угідь	Площа на час розроблення проекту, га	+, – зміни	Площа за проектом, га	Зміни в %
1	Рілля	1954,2	– 123,25	1830,95	– 6,31
2	Багаторічні насадження	10,6	–	10,60	–
3	Сінокоси	201,0	+ 123,25	324,25	+61,32
4	Пасовища	157,5	–	157,5	–
	Сільськогосподарські угіддя, усього	2323,3	–	2323,3	–
5	Під шляхами і прогонами	43,8	–	43,8	–
6	Під господарськими будівлями та дворами	19,4	–	19,4	–
	Усього сільськогосподарських земель	2386,5	–	2386,5	–
7	Ліси та лісовкриті площі	199,1	–	199,1	–
7.1	лісові землі	175,4	–	175,4	–
7.2	із них полезахисні лісосмуги	11,1	–	11,1	–
8	Забудовані землі	85,6	–	85,6	–
9	Відкриті із незначним рослинним покривом	73,9	–	73,9	–
10	Під водою	529,6	–	529,6	–
10.1	у т.ч. штучними водосховищами	529,2	–	529,2	–
	Усього	3274,7	100,0	3274,7	

3.4.2.4. Систематизація наявних режимів використання земель та інших природних ресурсів і розроблення на їх основі територіальних обмежень (обтяжень)

Ураховуючи, що землекористування території Сокільської сільської ради розміщене на території національного природного парку «Подільські Товтри», яка належить до категорії земель природно-заповідного фонду і яка

згідно з функціональним зонуванням поділена на заповідну зону, зони регульованої та стаціонарної рекреації та господарську зону, проектування режиму землекористування структурних елементів екомережі повинно здійснюватися з врахуванням цих факторів.

На території Сокільської сільської ради, відповідно до функціонального зонування НПП «Подільські Товтри», диференційований режим використання земель та інших природних

ресурсів у межах структурних елементів екомережі пропонується здійснювати з врахуванням **заповідної зони, зон регульованої та стаціонарної рекреації і господарської зони**. При цьому враховується, що землекористування заповідної зони парку повністю належить до ключової території екомережі. Водночас на території Сокільської сільської ради наявна цінна рослинність та представники тваринного світу, які занесені до Червоної книги України, а ці ділянки землі не включені в заповідну зону парку. **Відповідно ці земельні ділянки (за номерами 18, 19, 20, 21) мають бути включені до ключової території екомережі.**

Правовий режим земель заповідної зони НПП встановлюється відповідно до статей 20 та 111 Земельного кодексу України [9], статей 7, 16 і 21 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [24], статті 19 Закону України «Про Червону книгу» [27], статті 9 Закону України «Про рослинний світ» [25] та статті 28 Закону України «Про державний земельний кадастр» [16] тільки на підставі рішень відповідних органів і відповідної землевпорядної документації та державної реєстрації. Законодавство передбачає такі обмеження правового режиму земель заповідної зони:

- спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів Червоної книги України з метою отримання прибутку;
- загальне використання природних рослинних ресурсів у разі їх виснаження, різкого зменшення популяційної та ценологічної різноманітності;
- торгівля лікарськими і декоративними видами рослин та їх частинами (корені, стебла, плоди тощо), зібраними в порядку загального використання природних рослинних ресурсів;
- будівництво, введення в експлуатацію підприємств, споруд та інших об'єктів і застосування технологій, що викликають порушення стану та умов місцезростання об'єктів рослинного світу, засмічення, а також забруднення хімічними та іншими токсичними речовинами територій, зайнятих ними, а також випалювання сухої природної рослинності або її залишків без дозволу органів державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища;
- будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах;
- будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори.

У межах структурних елементів екомережі зона регульованої рекреації НПП на терито-

рії Сокільської сільської ради призначена для короткострокового відпочинку та оздоровлення населення. Правовий режим цієї зони виникає відповідно до статей 20 та 111 Земельного кодексу України [9], статей 7 і 21 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [24] та статті 28 Закону України «Про державний земельний кадастр» [16] тільки на підставі рішень відповідних органів і відповідної землевпорядної документації та державної реєстрації. Цінність цих зон у тому, що вони є придатними для відпочинку населення, на них відсутні чинники негативного впливу на здоров'я людини. У цій зоні забороняється:

- будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території;
- діяльність, що негативно впливає або може вплинути на природний стан цих земель;
- влаштування полігонів побутових та промислових відходів і накопичувачів стічних вод для накопичення господарсько-побутових стічних вод обсягом більше 1 кубічного метра на добу;
- у межах пляжної зони прибережних захисних смуг забороняється будівництво будь-яких споруд, крім гідротехнічних, гідрометричних та лінійних.

У межах структурних елементів екомережі у зоні регульованої рекреації НПП дозволяється:

- регульований збір грибів, ягід, плодів дикорослих плодових рослин із дотриманням природоохоронного законодавства;
- обладнання туристичних та екологічних стежок, організація природоохоронної пропаганди, короткотривалі туристські екскурсії й відпочинки населення. Зона стаціонарної рекреації в межах структурних елементів екомережі на території Сокільської сільської ради призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів та інших об'єктів обслуговування відвідувачів НПП «Подільські Товтри».

У межах структурних елементів екомережі господарська зона НПП на території Сокільської сільської ради спрямована на виконання поставлених перед різноманітною господарською діяльністю завдань щодо землевласників і землекористувачів, землі яких включені до його складу, з дотриманням вимог та обмежень, встановлених для зон антропогенних ландшафтів. У межах господарської зони проводиться господарська діяльність, яка не призводить до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності територій, землі інших землевласників та землекористувачів,

які потрапили до екомережі, повинні використовуватися з дотриманням вимог та обмежень, встановлених для зон антропогенних ландшафтів. Власники земельних ділянок та землекористувачі, у тому числі орендарі, зобов'язані здійснювати ґрунтоохоронні заходи з метою запобігання погіршенню їх якісного стану та якісного стану суміжних земельних ділянок і довкілля в цілому. На схилах крутизною від 3 до 7 градусів проектується зерно-трав'яні та ґрунтозахисні сівозміни за винятком розміщення чорного пару, просапних культур та інших ерозійно-нестійких культур. Ураховуючи те, що господарська зона НПП на території Сокільської сільської ради частково потрапляє в прибережну захисну смугу р. Дністер, режим використання цих земель регулюється Водним кодексом України.

На територіях регульованої, стаціонарної рекреації та господарської зон забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території парку.

Біорізноманіття в межах структурних елементів екомережі на території Сокільської сільської ради пов'язане із соціокультурними, економічними чинниками та факторами зовнішнього середовища. Збереження біорізноманіття, у т.ч. фітобіотичного різноманіття сеgetального елемента, є основою функціонування агроєкосистем, підтримання їх рівноваги, які на території сільської ради займають 40% площі. Розподіл земель у межах території Сокільської сільської ради за функціональними зонами НПП «Подільські Товтри» представлено в табл. 3.25.

Таблиця 3.25

Розподіл земель у межах території Сокільської сільської ради за функціональними зонами НПП «Подільські Товтри» [29]

Назва землекористувачів і землевласників	Площа за функціональними зонами				Разом
	Заповідна	Регульованої рекреації	Стаціонарної рекреації	Господарська	
НПП «Подільські Товтри» (постійне користування)	–	181,99	10,46	–	192,45
Сільськогосподарське підприємство				1360,11	1360,11
Інші землекористувачі				27,15	27,15
Громадяни		2,2		978,39	980,59
Землі запасу	0,3	17,7		696,40	714,40
у т.ч. загального користування		12,5		82,60	95,10
Разом	0,3	201,89	10,46	3062,05	3274,70

Проектний розподіл земель у межах структурних елементів екомережі на території Сокільської сільської ради представлений у табл. 3.26. Як показує аналіз даних табл. 3.26, площа земель у межах структурних елементів екомережі відрізняється від площі земель у межах як заповідної зони НПП «Подільські Товтри», так і в цілому по парку. Це обумовлено

як законодавчими колізіями законів України «Про природно-заповідний фонд України» та «Про екологічну мережу України», так і різними методологічними підходами (у Євросоюзі і Україні) до проектування екомережі. Відповідно режим використання земельних та інших природних ресурсів у межах структурних елементів екомережі повинен проектуватися самостійно.

Таблиця 3.26

Проектний розподіл земель у межах структурних елементів екомережі на території Сокільської сільської ради [29]

Структурні елементи екомережі	Площа, га	у т.ч. за рахунок функціональних зон НПП				
		Заповідна	Регульованої рекреації	Стаціонарної рекреації	Господарська	Крім того, додатково запроєктована заповідна
Ключові території	208,50	0,3	13,87	–	43,70	150,63
Сполучні території	81,46	–	81,46	–	-	
Буферні зони	311,20	–	3,80	–	307,40	
Відновлювальні території	219,73	–		–	219,73	
Разом	820,89	0,3	99,13	–	570,83	150,63

Розділ 3. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ...

Необхідно також відмітити, що режим використання орних земель пов'язаний з еродованістю ґрунтового покриву (табл. 3.27).

На еродованих землях запроєктована ґрунтозахисна сівозміна (табл. 3.28) з регульованим режимом використання.

Таблиця 3.27

Розподіл ріллі за середньо- та сильноозмитими групами ґрунтів у межах території Сокильської сільської ради [29]

Шифр агрогрупи	Назва агрогрупи	Площа, га	Бал бонітету
50д VIII-2	Чорноземи реградовані середньозмиті середньо-суглинкові схилів простої форми крутизною 2-3°	10,8	29
50д XIII	Чорноземи опідзолені та реградовані середньозмиті середньосуглинкові схилів простої форми крутизною 5-7°	9,1	29
50е IX	Чорноземи реградовані середньозмиті важкосуглинкові схилів складної форми крутизною 2-3°	5,1	32
50е XI	Чорноземи реградовані середньозмиті важкосуглинкові схилів складної форми крутизною 3-5°	7,0	32
56е VIII-2	Чорноземи глибокі середньозмиті важкосуглинкові схилів простої форми крутизною 2-3°	12,0	38
57е XI	Чорноземи типові сильноозмиті важкосуглинкові схилів крутизною 3-5°	2,2	24
57е XIII	Чорноземи глибокі сильноозмиті важкосуглинкові схилів простої форми крутизною 5-7°	29,7	24
Усього		70,9	

Таблиця 3.28

Характеристика організації орних земель ТОВ СП «Нібулон» за сівозмінами у межах території Сокильської сільської ради [29]

Назва сівозмін	Площа	
	га	%
Польова	1668,4	87
Ґрунтозахисна	118,8	6,2
Ділянки під консервацією	130,4	6,8
Разом	1917,6	100,0

Межі та площі обмежень у використанні земель відображаються на кадастрових планах масштабу 1:10000. Усі намічені проектні рішення стосовно структурних елементів екомережі відображені на проектному плані (рис. 3.16) та відображаються на кресленні «Проектний план організації структурних елементів екомережі».

3.4.2.6. Еколого-економічна оцінка територій (землекористування), які входять у систему екомережі

Введення ґрунтозахисної сівозміни, насамперед, передбачає відновлення фізичних властивостей середньо-і сильноеродованих чорноземів і зернистої структури зокрема, бо несвоєчасний і надмірний обробіток ґрунту при підготовці площі до посіву та догляду за посівами просапних культур у минулому призвів до руйнування структури орного шару, що негативно позначається на водно-фізичних властивостях, повітряному режимі ґрунту, викликає ущільнення поверхневого шару, утворення кірки після дощів. Це спричиняє різке погіршення водопроникності, зменшення продуктивної вологи в ґрунті й виникнення водної ерозії.

3.4.2.5. Складання реєстру територіальних зон та опис регламентів за видами дозволеного використання земель

Реєстр обмежень у використанні земель здійснюється за землекористувачами.

Збереження біорізноманіття або збереження екологічної цілісності – тільки одна з декількох цілей природоохоронного землекористування, яке виконує й інші завдання, що пов'язані із сталим розвитком, подоланням бідності, соціальною справедливістю та ін. Крім того, недостатність даних щодо екологічного та соціального стану, його динаміки унеможливує уніфіковану оцінку ефективності природоохоронного землекористування, складником якого є екологічна мережа.

Отже, об'єктивне оцінювання ефективності як природоохоронного землекористування, так і екологічної мережі, є досить складним завданням.

У зарубіжних дослідженнях щодо оцінювання ефективності природоохоронного землекористування звертають особливу увагу на три питання [41]:

1) наскільки проектування об'єкта прийнятне для тих цінностей, які він підтримуватиме;

2) чи адекватні та чи прийнятні системи і процеси управління для потреб об'єкта;

3) чи ефективний об'єкт або система для підтримання біорізноманіття, зниження рівня загроз і досягнення інших цілей управління?

Ці питання належать до трьох різних сфер оцінювання природоохоронного землекористування, а відповідно, і екологічної мережі: структури, управління та екологічної цілісності.

Перше питання, що стосується **структури**, визначає параметри для оцінювання адекватності структури природоохоронного землекористування або системи екологічної мережі й надає критерії для визначення

тенденцій формування природоохоронного землекористування.

Друге питання стосується **процесів управління** і передбачає оцінювання різних елементів управління. Третє питання стосується **екологічної цілісності**, а саме таких елементів, як екологічні процеси та функціонування екосистеми, а також загрози та тиски, з якими стикається природоохоронне землекористування.

У таблиці 3.29 подано авторські пропозиції щодо структури методології визначення ефективності проектування структурних елементів екологічної мережі як каркаса природоохоронного землекористування на місцевому рівні.

Таблиця 3.29

Структура методології визначення ефективності проектування структурних елементів екологічної мережі на місцевому рівні

Адекватність структури системи природоохоронних територій	Процес управління	Загрози та вплив: екологічна цілісність
1. Екологічна репрезентативність (розораність, лісистість, питома вага екологічно стабілізаційних угідь тощо)	1. Інформаційне забезпечення: 1.1. Державна реєстрація прав на землю та інші природні ресурси; 1.2. Державна реєстрація територіальних обмежень (обтяжень) у використанні землі та інших природних ресурсів; 1.3. Адміністрування (економічне, правове, земельпорядне, фінансове) земле- та природокористування	1. Екологічна стабільність (<i>нестабільність</i>) землекористування
2. Аналіз прогалів поширення видів флори та фауни		2. Антропогенне навантаження на землекористування
3. Антропогенні фактори прогалів		3. Рівень поширення загроз у межах зон структурних елементів екомережі
4. Ефективність мережі природно-заповідного фонду для охорони видів, що перебувають під загрозою зникнення		4. Цілісність природоохоронних територій (<i>незайманість за зміни форм землекористування</i>)
	2. Капіталізація земле- та природокористування: 2.1. Тенденції зміни вартості землекористування. 2.2. Тенденції зміни вартості природокористування	5. Оцінювання розмірів і типів деградації під впливом окремих стресових факторів.
		6. Ландшафтна стабільність лісового покриття.
		7. Стійкість видів у межах зон структурних елементів екомережі

У подальшому розглянемо методичні підходи до оцінки окремих видів ефективності проектування структурних елементів екологічної мережі.

Оцінювання адекватності структури природоохоронного землекористування за визначеними параметрами наведено в табл. 3.30.

Таблиця 3.30

Оцінка екологічної репрезентативності структури земельних угідь у межах території Сокільської сільської ради при проектуванні структурних елементів екологічної мережі

Вид оцінки	На час складання проекту, %	За проектом, %	Зміни +, – в %
Розораність території	59,7	55,9	– 3,8
Лісистість території	6,1	6,1	–
Питома вага екологічно стабілізаційних угідь	40,3	44,1	+ 3,8
Питома вага земель природно-заповідного фонду (заповідна і рекреаційна зони)	6,5		

Розділ 3. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ...

Як показують дані табл. 3.30, у результаті проектних змін у структурі земельних угідь екологічна репрезентативність структури природоохоронного землекористування покращується, що є позитивним аспектом в оцінюванні території.

Оцінка ефективності управління природоохоронним землекористуванням пов'язана із законним створенням (проектуванням) меж територій структурних елементів екомережі, інформацією про права на землю та інші природні ресурси і територіальні обмеження (обтяження) у використанні землі та інших природних ресурсів у їх межах тощо.

У природокористуванні права власності на конкретну земельну ділянку – це не лише юридична, а й економічна та екологічна категорія. Причому останній чинник є визначальним: саме **економічні та екологічні відносини – базисні, юридичні, надбудовні**. Право власності чи користування землею та іншими природними ресурсами з економічної точки зору є складною системою господарських відносин, які існують у будь-якій діяльності, що здійснюється на землі. Ця система включає такі групи:

1) відносини з приводу привласнення під час використання землі, умов виробництва і його результати;

2) відносини з приводу господарського використання землі на праві користування або іншому;

3) економічні форми реалізації відносин власності на землю та прав на земельні ділянки;

4) відносини з приводу використання активів земельного капіталу.

Зазначена особливість земельних, економічних та екологічних відносин обумовлена специфікою землі та інших природних ресурсів, категорій земель та земельних ділянок і тісно пов'язаних з ними інших природних ресурсів, їх правовим режимом і відповідною земельно-правовою документацією, що визначає той чи той режим щодо використання, відновлення та їх охорони і, відповідно, закріплених юридичних процедур, пов'язаних з набуттям прав щодо використання природних ресурсів.

На підтвердження викладеного в табл. 3.31 подано ідентифікацію прав на землю та інші природні ресурси в межах землекористування територій структурних елементів екомережі України, особливо ключових територій екомережі, яка є екологічним каркасом природоохоронного землекористування.

Таблиця 3.31

Ідентифікація прав на землю та інші природні ресурси в межах землекористування територій структурних елементів екомережі

№ п/п	Підтипи землекористування	Земля використовується на праві:				
		власності (самостійно власниками)	оренди землі	постійного користування	сервітуту	ренти
1	Ключові території:					
	заповідна зона НПП «Подільські Товтри»	–	–	+	Відсутнє регламентування	Відсутнє регламентування
	рекреаційна зона НПП «Подільські Товтри»	Відсутнє регламентування	Відсутнє регламентування	+	Відсутнє регламентування	Відсутнє регламентування
	господарська зона НПП «Подільські Товтри»	Відсутнє регламентування	Відсутнє регламентування	+	+	+
2	Сполучні території:					
	рекреаційна зона НПП «Подільські Товтри»	Відсутнє регламентування	Відсутнє регламентування	+	Відсутнє регламентування	Відсутнє регламентування
3	Буферні території:					
	рекреаційна зона НПП «Подільські Товтри»	Відсутнє регламентування	Відсутнє регламентування	+	Відсутнє регламентування	Відсутнє регламентування
	господарська зона НПП «Подільські Товтри»	+	+	+	+	+
4	Відновлювальні території					
	господарська зона НПП «Подільські Товтри»	+	+	+	+	+

Наведена оцінка інформації про права на землю та інші природні ресурси вказує на незадовільне законодавче середовище інституту прав на землю та інші природні ресурси, що безумовно впливає на ефективність управління територіями структурних елементів екомережі. Ураховуючи, що в межах територій структурних елементів екомережі відсутні встановлені територіальні обмеження (обтяження) у використанні землі та інших природних ресурсів, оцінка їх впливу на ефективність управління територіями не подається.

Природоохоронне землекористування дуже часто зазнає різних загроз і тиску, які, зрештою, впливають на їх ефективність у підтриманні екологічної цілісності. У цьому аспекті застосовують два підходи в дослідженні ефективності природоохоронного землекористування.

Перший підхід охоплює дослідження поширеності загроз і тиску, що впливають на земле-

користування як регіонального, так і місцевого рівня. У цьому аспекті пропонується здійснювати оцінку екологічної стабільності (нестабільності) землекористування, антропогенного навантаження тощо.

Другий підхід досліджує різні критерії екологічної цілісності, такі як незайманість щодо зміни форм землекористування, деградація земель та середовищ існування біологічних видів, рівні вилучення земельних та інших природних ресурсів та інші фактори.

У таблиці 3.32 представлена оцінка впливу складу угідь на екологічну стабільність території Сокільської сільської ради за проектною структурою угідь.

Як показують дані табл. 3.32, екологічна стабільність землекористування хоча й покращилася (*коефіцієнт екологічної стабільності зріс із 0,36 до 0,38*), але не суттєво.

Аналогічні зміни відбулися і щодо антропогенного навантаження (табл. 3.33).

Таблиця 3.32

Розрахунок коефіцієнтів екологічної стабільності в межах території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району за проектною структурою угідь

Угіддя	Коефіцієнт екологічної стабільності угіддя (K_1)	Площа угіддя (P)	$K_1 \times P$	Коефіцієнт екологічної стабільності території ($K_{ек.ст.}$)
Забудована територія і дороги	0,00	146,8	0,0	
Рілля	0,14	1831,0	256,3	
Виноградники	0,29	0,0	0,0	
Лісосмуги	0,38	11,1	4,22	
Фруктові сади, чагарники	0,43	34,3	14,8	
Городи	0,50	66,4	33,2	
Сіножаті	0,62	324,2	201,0	
Пасовища, перелоги	0,68	157,5	107,1	
Ставки і болота природного походження	0,79	603,5	476,8	
Ліси природного походження	1,00	166,3	166,3	
Разом		3274,7	1259,6	0,38

Джерело: розраховано за Методичними рекомендаціями оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогосподарського землекористування [37]

Таблиця 3.33

Розрахунок коефіцієнтів антропогенного навантаження в межах території Сокільської сільської ради Кам'янець-Подільського району за проектною структурою угідь

Угіддя	Коефіцієнт антропогенного навантаження	Площа угіддя (P)	$K_1 \times P$	Коефіцієнт антропогенного навантаження території ($K_{ан.}$)
Забудована територія і дороги	5	146,8	734,0	
Рілля	4	1831,0	7324,0	
Виноградники	4	0,0	0,0	
Лісосмуги	2	11,1	22,2	
Фруктові сади	4	10,6	42,4	
Чагарники	2	23,7	47,4	
Городи	4	66,4	265,6	

Закінчення таблиці 3.33

Сіножаті	3	324,2	972,6	
Пасовища, перелоги	3	157,5	472,5	
Ставки і болота природного походження	2	603,5	1207,0	
Ліси природного походження	2	166,3	332,6	
Разом		3274,7	11420,3	3,49

Джерело: розраховано за Методичними рекомендаціями оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогосподарського землекористування [37]

Отже, загрози щодо екологічної нестабільності території залишаються, що вказує на недостатність запроектованої екомережі як природоохоронних заходів. У цьому зв'язку для окремих видів землекористування в межах територій структурних елементів екомережі встановлені відповідні обмеження (обтяження) у використанні земель та інших природних ресурсів.

3.4.2.7. Підготовка інформації для внесення в державний земельний кадастр відомостей про територіальні зони та їх режим

Важливим складником технології виконання робіт із землеустрою в Україні є обов'язковість формування документації в електронному вигляді для наступного її внесення до Державного земельного кадастру.

Електронний документ має містити відомості про результати робіт із землеустрою. Зміст електронного документа формується на основі відомостей, що містяться в паперових документах, складених виконавцями робіт, причому до нього вноситься інформація про:

- результати та виконавців робіт із землеустрою та оцінювання земель, топографо-геодезичних робіт;
- об'єкти Державного земельного кадастру;
- суб'єкти земельних відносин.

Базовими елементами формування електронного документа є геодезичні дані, які забезпечують просторову основу інших відомостей електронного документа і можливість використання їх у Державному земельному кадастрі.

Виконавець робіт заповнює ті елементи електронного документа, щодо яких він розробляє документацію із землеустрою відповідно до укладених договорів.

Електронний документ створюється у вигляді файлу формату XML.

Структура обмінного файлу складається з двох частин: службової та інформаційної.

Службова частина складається з:

- інформації про обмінний файл;

- інформації про осіб, які сформували, здійснили перевірку (коригування) даних обмінного файлу.

Інформаційна частина використовується для обміну інформацією про земельно-кадастрові одиниці, територіальні зони і їх метричні відомості.

Інформаційна частина складається з таких елементів:

- метрична інформація обмінного файлу;
- територіальна зона;
- кадастрова зона.

Метрична інформація обмінного файлу містить: дані про одну із систем геодезичних координат, інформацію про спосіб розрахунку висот, який використовується при геодезичних вимірах, інформацію про одиниці виміру, які використовуються при геодезичних вимірах та складанні планово-картографічних матеріалів (метри, кілометри або інші одиниці виміру), інформацію про координати вузлів полілінії, кадастрової одиниці, перелік вузлів полілінії, які встановлені в натурі (на місцевості).

Територіальна зона включає такі елементи та дані: код адміністративно-територіальної одиниці згідно із Класифікатором об'єктів адміністративно-територіального устрою України (КОАТУУ), код територіальної зони, ідентифікатор визначення територіальної зони, порядковий номер територіальної зони, який визначено за результатами робіт із землеустрою чи кадастрових зйомок, а також зазначаються відомості про зовнішні та внутрішні межі територіальної зони.

Кадастрова зона – це елемент, який використовується для швидкого доступу до інформації про кадастровий квартал. Тут зазначається десятизначний код адміністративно-територіальної одиниці згідно з Класифікатором об'єктів адміністративно-територіального устрою України (КОАТУУ), вказується двозначний номер кадастрової зони, міститься описова інформація про кадастрову зону та відомості про зовнішні та внутрішні межі кадастрової зони.

Що стосується структурних елементів екомережі, то до Державного земельного кадастру вносять такі відомості:

- 1) обліковий номер;

- 2) місцезнаходження;
- 3) опис меж із зазначенням суміжних структурних елементів екомережі;
- 4) площа;
- 5) міри ліній по периметру;
- 6) координати поворотних точок меж;
- 7) дані про прив'язку поворотних точок меж до пунктів державної геодезичної мережі із зазначенням пунктів прив'язки;
- 8) дані про якісний стан земель та бонітування ґрунтів;
- 9) відомості про інші об'єкти Державного земельного кадастру, до яких територіально (повністю або частково) входить структурний елемент екомережі;
- 10) категорія земель на території структурних елементів екомережі;
- 11) склад угідь;
- 12) відомості про обмеження у використанні земельних ділянок на території структурних елементів екомережі;
- 13) нормативна грошова оцінка земельних ділянок на території структурних елементів екомережі:
 - значення нормативної грошової оцінки;
 - дата проведення нормативної грошової оцінки;
- 14) інформація про документацію із землеустрою, на підставі якої встановлено відомості про структурні елементи екомережі:
 - назва та дата розроблення документації із землеустрою, відомості про її розробників;
 - назва, дата та номер рішення про затвердження документації із землеустрою, найменування органу, що його прийняв, електронні копії відповідних документів;

До Державного земельного кадастру вносяться такі відомості про обмеження у використанні земель на території структурних елементів екомережі (табл. 3.34-3.35):

1) назва та код (номер) обмеження (у цілому і за окремими контурами) згідно з додатками 2 і 6 та пунктом 28 Порядку ведення Державного земельного кадастру, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051 [19];

2) контури обмеження з координатами їх поворотних точок та довжиною;

3) площа обмеження (у цілому і за окремими контурами) на території структурних елементів екомережі;

4) перелік заборонених видів діяльності та обов'язків щодо вчинення певних дій з посиланням на нормативно-правові акти, згідно з якими встановлено обмеження, строк дії обмеження;

5) опис режимоутворюючого об'єкта (за його наявності):

- найменування;
- контури меж режимоутворюючого об'єкта з координатами поворотних точок та довжиною;

- площа (у цілому і за окремими контурами);

- характеристики, що обумовлюють встановлення обмеження;

6) інформація про документи, на підставі яких встановлено обмеження (назва, дата та номер рішення про затвердження документації із землеустрою, за якою встановлено обмеження, найменування органу, що його прийняв, дата, з якої діє обмеження), електронні копії таких документів.

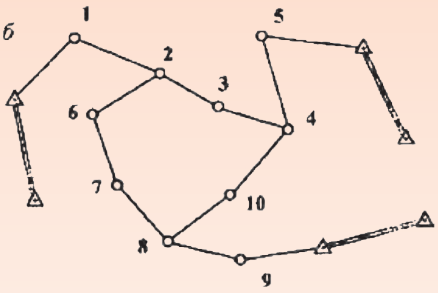
Таблиця 3.34

Інформація про структурні елементи екомережі, які вносяться до Державного земельного кадастру*

Обліковий номер	20
Місце розташування (адміністративно-територіальна одиниця)	біля села Каветчина, Кам'янець-Подільський район, Хмельницька область
Опис меж: від А до Б землі с. Каветчина від Б до В землі НПП «Подільські Товтри», буферна зона від В до Г землі гр. Іванов А.А., буферна зона від Г до Д землі запасу, буферна зона від Д до Е землі НПП «Подільські Товтри», буферна зона від Е до Є землі гр. Петров А.А., буферна зона від Є до Ж землі НПП «Подільські Товтри», сполучна територія від Ж до З р. Дністер від З до А землі запасу, сполучна територія Масштаб 1: 25 000	Умовні позначення:
Площа, гектарів	63,6

Розділ 3. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ...

Закінчення таблиці 3.34

Міри ліній по периметру	7751
Координати поворотних точок	X=52174 Y=34831
Дані про прив'язку поворотних точок меж до пунктів державної геодезичної мережі із зазначенням пунктів прив'язки	
Дані про якісний стан земель та бонітування	відсутні (лісові землі)
Відомості про інші об'єкти Державного земельного кадастру, до яких територіально (повністю або частково) входить структурний елемент екомережі	НПП «Подільські повтри»
Категорія земель	землі природно-заповідного призначення
Склад угідь	Лісові землі
Відомості про обмеження у використанні земельних ділянок	Забороняється: – спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів Червоної книги України з метою отримання прибутку – загальне використання природних рослинних ресурсів у разі їх виснаження, різкого зменшення популяційної та ценотичної різноманітності; – торгівля лікарськими і декоративними видами рослин та їх частинами (корені, стебла, плоди тощо), зібраними в порядку загального використання природних рослинних ресурсів – будівництво, введення в експлуатацію підприємств, споруд та інших об'єктів і застосування технологій, що викликають порушення стану та умов місцезростання об'єктів рослинного світу, засмічення, а також забруднення хімічними та іншими токсичними речовинами територій, зайнятих ними, а також випалювання сухої природної рослинності або її залишків без дозволу органів державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища – будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах – будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори - використання надземних (із використанням гелікоптерів) способів обробітку рослин отрутохімікатами та гербіцидами
Нормативна грошова оцінка, гривень	804 311,04
Інформація про документацію із землеустрою, на підставі якої встановлено відомості	Проект землеустрою щодо організації території структурних елементів екомережі, ДП «Хмельницький науково-дослідний та проектний інститут землеустрою», 2015 Розпорядження про затвердження № 3256 від 17.06.2015
Відомості прийняв	Управління Держгеокадастру у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області найменування його територіального органу

* приведено тільки для ключових територій

Відомості про обмеження у використанні земель
на території структурних елементів екомережі

Назва та код (номер) обмеження	Ключова територія екомережі; 016
Контури обмеження з координатами їх поворотних точок та довжиною	
Площа земельної ділянки (її частини), на яку поширюється дія обмеження	63,6 га
Заборонені види діяльності	Забороняється: – спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів Червоної книги України з метою отримання прибутку – загальне використання природних рослинних ресурсів у разі їх виснаження, різкого зменшення популяційної та ценовальної різноманітності; – торгівля лікарськими і декоративними видами рослин та їх частинами (корені, стебла, плоди тощо), зібраними в порядку загального використання природних рослинних ресурсів – будівництво, введення в експлуатацію підприємств, споруд та інших об'єктів і застосування технологій, що викликають порушення стану та умов місцезростання об'єктів рослинного світу, засмічення, а також забруднення хімічними та іншими токсичними речовинами територій, зайнятих ними, а також випалювання сухої природної рослинності або її залишків без дозволу органів державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища – будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах – будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори - використання надземних (із використанням гелікоптерів) способів обробки рослин отрутохімікатами та гербіцидами
Підстава для виникнення обмеження у використанні	Закон України «Про Червону книгу», Закон України «Про рослинний світ», Закон України «Про природно-заповідний фонд України»
Орган, що здійснив державну реєстрацію обмеження	Управління Держгеокадастру у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області найменування його територіального органу
Дата державної реєстрації обмеження	23.06.2015

* приведено тільки для ключових територій

3.5. ЗЕМЛЕВПОРЯДНА ОРГАНІЗАЦІЯ
ТЕРИТОРІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
ПІДПРИЄМСТВ З УРАХУВАННЯМ
ЛАНДШАФТНИХ
І АГРОЕКОЛОГІЧНИХ УМОВ

3.5.1. Наукові принципи побудови природоохоронних систем землеробства з еколого-ландшафтним облаштуванням території землекористування

При реаліях сьогодення постає необхідність у розробленні нової концепції розвитку землеробства, яка визначає принципово нові шляхи раціонального землекористування – розв'язання проблеми захисту ґрунтів від деградаційних процесів, підвищення родючості і продуктивності землі, раціонального викорис-

тання енергоресурсів та охорону навколишнього середовища.

У пошуках шляхів раціонального землекористування необхідно взяти за основу комплексний ландшафтно-екологічний підхід при територіальній організації сільськогосподарського виробництва, максимальне використання потенційних можливостей самої природи.

Ландшафтна система землеробства дає змогу віднайти оптимальне розв'язання головного завдання для землекористувача, яке об'єднує дві антагоністичні мети: перша – забезпечити підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь, що пов'язано з інтенсифікацією виробництва і негативною дією на навколишнє середовище; друга – зменшення негативної дії на природу через скорочення антропогенного навантаження на земельні

ресурси і збільшення впливу на ґрунтовий покрив природних біологічних факторів регулювання системи.

Узагальнювальним напрямом теорії сучасного землеробства є природоохоронна система землеробства з ландшафтно-екологічними підходами до системи землекористування. Така система землеробства за своєю суттю є інтенсивно-адаптивною, оскільки ґрунтується на максимальному використанні природних чинників, а засоби інтенсифікації застосовуються тільки такі і на тій частині агроландшафту, де вони гарантують найбільшу віддачу і найменшу шкоду для ґрунтового покриву та навколишнього природного середовища.

Такий принцип землекористування дає можливість перейти від концепції тотальної інтенсифікації використання земельних ресурсів, наслідком якої є деградація навколишнього середовища загалом, до природоохоронних систем землеробства й екологічної стабільності сільськогосподарського виробництва зокрема.

При таких підходах найповніше поєднуються засоби інтенсифікації й оптимальні критерії екологічно збалансованих агроєкосистем.

Ландшафтне землеробство має в комплексі гарантувати підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь в еколого-економічних межах природного (здорового) ландшафту; гармонійне єднання із законами розвитку і трансформації ландшафтів; надійний захист ґрунтового покриву від деградації і, насамперед, від ерозійних процесів; гарантувати необхідні умови (адаптацію) для інтенсивного розвитку землеробства й екологічну рівновагу в агроландшафтах.

Нова концепція землекористування максимально враховує природні й інші соціально економічні чинники, узгоджується з місцевими умовами і являє собою раціональну взаємопов'язану систему протиерозійних і ґрунтополіпшувальних заходів на підставі контурної (контурно-паралельної) організації території, вписаної до структури ландшафтів, що склалися, яка забезпечує високу продуктивність сільськогосподарських угідь та охорону довкілля.

Освоєні виробництвом традиційні системи землеробства не здатні забезпечити розширене відтворення родючості ґрунту та надійний його захист від ерозії, ефективне використання енергетичних і матеріально-технічних засобів, підвищення продуктивності землі.

У таких системах землеробства не вирішується питання екологічної обґрунтованої структури земельних угідь й інших компонентів

навколишнього середовища, вони не узгоджуються із законами розвитку та функціонування агроландшафтів, унаслідок чого активно розвиваються деградаційні процеси в ґрунтовому покриві.

Запобігти такій ситуації можливо тільки завдяки формуванню оптимальних сільськогосподарських ландшафтів, при цьому необхідно дотримуватися таких основних принципів:

- адекватність антропогенних компонентів в агроландшафтах природним закономірностям функціонування навколишнього середовища;
- оптимальність структури агроландшафту (оптимальне співвідношення ріллі і природних угідь);
- відповідність штучного фітоценозу місцю знаходження;
- просторова і видова різноманітність середовища;
- урахування мікроекологічних природних умов;
- оптимальне співвідношення економічних та екологічних заходів.

Агроєкосистеми – це “одомашнені екологічні системи”, яким у багатьох випадках належить проміжне положення між природними екосистемами (луки, ліси) і штучними (міста, селища, рілля).

Будь-яка агроєкосистема існує в ландшафті і нерозривно з ним пов'язана, і тому її економіку необхідно оцінювати, зважаючи на весь ландшафт, у цьому разі самі ландшафти також істотно змінюються, являючи собою штучні ланки біосфери, тобто сукупність штучних і природних агроєкосистем. Коли в таких системах порушується рівновага між екологією й економікою, то це призводить до негативних наслідків, насамперед, коли пріоритет надається економічним проблемам.

Вияткове значення, для зменшення рівня екологічної кризи, що охопила майже всю територію України, зменшення антропогенних навантажень на навколишнє середовище (і насамперед – земельні водні, лісові ресурси) має розроблення практичних заходів щодо подолання негативних явищ на підставі сучасної організації виробництва в національному АПК.

Перехід до стратегії збалансованого розвитку сільського господарства змушує докорінно переглянути не лише методику планування використання земель, а й його методологію.

Основою наукових досліджень з оптимізації використання земельних ресурсів в агроландшафтах є основні критерії і принципи, які реалізуються через взаємопов'язані системні методи.

Перший принцип – принципи природоохоронного землеробства, який базується на агроландшафтній основі й реалізується за допомогою врахування всього комплексу природних особливостей регіону, а також накопичений вітчизняний та зарубіжний досвід ведення господарства.

Наукова концепція реалізації цього принципу розпочинається з проведення агроландшафтного районування сільськогосподарських територій з подальшим аналізом природно-господарських показників, які містять агрокліматичне обґрунтування умов вирощування сільськогосподарських культур, детальне обстеження та опис земельних ресурсів з агрохімічною характеристикою ґрунтів конкретного господарства, вивчення рельєфу землекористування, включаючи інфраструктуру (дороги, лінії електропередач, лісосмуги та ін.) неугіддя, господарські двори.

Одним з результатів цієї роботи має бути примірний екологічний паспорт приватного, чи приватно-орендного господарства. Створення такого паспорта буде закінчено після реалізації основних землепорядних заходів на території сільськогосподарського підприємства.

Наступний принцип – принцип раціонального використання земельних ресурсів або принцип екологічного підходу до проблем землекористування.

Інтенсивне використання земельних ресурсів в умовах різкої їх деградації внаслідок водної ерозії та дефляції, порушення водного і сольового режиму, дегуміфікації, втрати поживних речовин (насамперед NPK), радіоактивного забруднення та забруднення ґрунтів важкими металами можливе тільки на підставі запропонованої моделі, у якій враховуються всі вищевведені чинники як єдине ціле.

Шляхи реалізації другого принципу базуються на повному використанні основних положень першого принципу і є базою для впровадження подальших принципових підходів оптимізації моделей раціонального використання земельних ресурсів.

Третім принципом є принцип раціонального господарсько-технологічного забезпечення проведення різного роду робіт та технологічних операцій із організації та охорони земель і інших природних ресурсів, а також оптимізації процесів управління ними. Основні положення цього тезису реалізуються за умови виконання робіт за першими двома пунктами.

Четвертий принцип – економічної доцільності, який здійснюється на підставі ув'язування довгострокової екологічної програми з кон'юктурою економічної ситуації, яка

враховує загальну економічну ситуацію, стан ринку, спеціалізацію господарства, близькість господарства від місць збуту продукції, елеватора, доріг, експортної ситуації та ін.

Один з основних сучасних способів наукових спостережень – принцип агроекологічного моніторингу. У сьогоднішній господарсько-економічній ситуації більшість сільськогосподарських земель перебуває у критичному стані, ресурс ґрунтової родючості обмежений, і його відновлення майже не проводиться або відбувається на ненауковій основі. Майже 75% ґрунтів України зазнали різного виду забруднення та активного прояву ерозійних процесів. Унаслідок активного забруднення водних об'єктів як поверхневих, так і ґрунтових, фактично знищуються деякі елементи генофонду. Тому з метою реалізації принципу агроекологічного моніторингу обирають декілька репрезентативних господарств за різними ґрунтово-кліматичними зонами, на території землекористування яких здійснюються контрольні заміри вмісту гумусу, рухомих форм NPK, забруднення ґрунтів, підземних і поверхневих вод, розвитку водно-ерозійних процесів та дефляції ґрунтів. Усі дані опрацьовуються за спеціальною програмою з метою підготовки практичних рекомендацій для господарників.

Як свідчить проведений аналіз, розроблені на сьогодні прогностичні моделі оптимізації землекористування не повною мірою реалізують ландшафтно-адаптивний підхід до обґрунтування складу рослинних угруповань, їх розміщення на території землекористування залежно від ґрунтово-кліматичних умов і рельєфу місцевості, не сприяють активізації природного механізму регулювання агроecosистем, не забезпечують достатньою мірою повноту висвітлення проблеми й обґрунтування альтернативних варіантів щодо надходження оптимального співвідношення між економічними завданнями й дотриманням екологічних нормативів в умовах багатокладності економіки та переходу до ринку в сільському господарстві.

Тому проведення наукових досліджень у напрямі створення моделі раціонального використання земельних ресурсів в агроландшафтах та практичних заходів з їх реалізації в реформованих сільськогосподарських підприємствах є актуальними як для сільськогосподарської науки, так і для різних категорій виробників та землевласників.

Розвиток наукових основ екологічної оптимізації агроландшафтів нерозривно пов'язується з відповідними системами землеробства. Системи землеробства мають бути невід'ємним елементом агроландшафту, а не його додатком.

Тільки такі вимоги до формування оптимальних агроландшафтів і систем землеробства забезпечать не тільки мінімальні затрати матеріально-технічних засобів і високу продуктивність земельних ресурсів, а й збереження ґрунтового покриву й екологічну рівновагу в агроландшафтах.

З тим, як небажані тенденції стають очевидними, зростає зацікавленість до природоохоронних заходів. Нові засади ведення сільськогосподарського виробництва мають сприяти більш ефективному й раціональному використанню енергії, скороченню втрат ґрунту і води при ерозійних процесах, підвищенню ефективності поживних речовин і зниженню непродуктивних витрат добрив, використанню рослинних решток для мульчування ґрунту, збільшенню різноманітності культур і сівозмін, зниженню небажаної залежності від пестицидів широкого спектра дії, переходу до мінімального обробітку ґрунту.

Усі природоохоронні агротехнічні заходи наближають агроєкосистеми до природних систем і перетворюють їх на гармонійні складники загального ландшафту.

Важливої уваги заслуговує управління агроєкосистемами, яке здійснюється здебільшого іззовні. У цьому і полягає їх відмінність від природних екосистем, у яких важливе значення має внутрішня саморегуляція. У цьому разі управління субсистемами зсередини відбувається швидше, ніж зовнішні регулятори реагують на внутрішній зворотний зв'язок або зовнішній вплив. Більш доцільно створювати агроєкосистеми так, щоб їх внутрішні регулятивні механізми – ті, що наявні в природних екосистемах, – сприяли збільшенню їх ефективності і стабільності.

Результати досліджень наукових установ дають змогу зробити висновок, що оптимальний антропогенний вплив на навколишнє середовище й максимальне використання природних чинників у землеробстві сприятиме створенню симбіотичних субсистем, які будуть спроможні гарантувати довгострокове збільшення родючості ґрунту і стабільність агроєкосистем.

Отже, запропонована система землекористування максимально враховує кліматичні, ґрунтові та рельєфні умови, можливості культур щодо формування врожаю і захисту ґрунтів від ерозії. На підставі цих заходів створюється ерозійно стійкий, екологічно збалансований культурний агроландшафт.

Перехід сільськогосподарського виробництва України на природоохоронне землеробство з еколого-ландшафтним облаштуванням території землекористування зумовлено

такими обставинами: наявним соціально-економічним ставленням; значною розчленованістю території землекористування; інтенсивним розвитком процесів водної і вітрової ерозії; неефективністю в питаннях продуктивності і збереження навколишнього середовища наявних систем; необхідністю раціонально використовувати енергоресурси.

Нова система землекористування, насамперед, передбачає поступове зниження освоєності земельних ресурсів, про що вже йшлося. У системі еколого-ландшафтного землекористування для зменшення ерозійних процесів і збереження ґрунтового покриву в умовах ринкових відносин важливого значення набуває структура посівних площ. До сьогодні в Україні необґрунтовано широкого поширення набули посіви просапних культур, насамперед цукрових буряків, соняшнику, що призвело до потреби розміщувати їх посіви на ерозійно небезпечних землях. Це обумовлює інтенсивний розвиток ерозійних процесів, призводить до погіршення екологічної ситуації в агроландшафтах. У зв'язку з цим пропонується скорочення площ просапних культур без зменшення валового збору цих культур за рахунок підвищення культури землеробства. Наприклад, є реальна можливість завдяки збільшенню врожайності на 15 – 20 % скоротити посіви цукрових буряків на 20 – 25 %, що дасть можливість на звільнених площах розширити посіви кормових культур, таких як люцерна, озимий рапс, соя, і значною мірою поліпшити кормову базу тваринництва. Унаслідок цього в кормовій групі площа багаторічних трав збільшиться з 37 до 50 %, сої і рапсу – у три рази.

3.5.2. Методологічні основи формування еколого-ландшафтної організації території

Останніми роками при обліку природних властивостей території (клімату, ґрунтів, рельєфу місцевості, умов зволоження й ін.) для потреб сільського господарства і землевпорядження було обґрунтовано два підходи: еколого-ландшафтний та агроєкологічний.

Еколого-ландшафтний метод землеустрою враховує ландшафтну диференціацію території з виділенням еколого-ландшафтних зон (типів, підтипів, видів) і формує устрій території за визначеними частинами агроландшафту (місцевостями, урочищами, підурочищами, фаціями).

Землевпорядне проектування на ландшафтній основі починають з еколого-ландшафтного мікрозонування території сільської ради,

де розміщене землекористування сільськогосподарського підприємства, що проводиться під час підготовчих робіт до складання проекту землеустрою, і закінчують формуванням екологічно однорідних ділянок, до яких прив'язують систему господарства, землеробства, природоохоронні заходи (рис. 3.17). Додатково проектують організаційно-територіальні заходи, що підвищують екологічну стійкість (стабільність) території: мікрозаповідники, міграційні коридори, зони рекреації, ландшафтно-екологічні ніші та ін.

Мікрозаповідники – проектовані при землевпорядженні на території господарства ділянки, що призначені для повної консервації частини ландшафту, тобто відновлення з природного режиму.

Проектований радіус дій мікрозаповідника – 2 км.

Міграційні коридори створюють смуги сіяних косовиць, розташованих найкоротшими шляхами міграції тварин з мікрозаповідників до найближчих, наближених до природних аероландшафтних угідь (системи залужених балкових знижень, лісовим масивам та ін.).

Міграційні коридори створюють замкнутий простір для існування різних видів тварин. Межі міграційних коридорів сполучають з лісосмугами, буферними насадженнями, кулісами й ін. Ширина коридорів залежить від їхньої довжини, видів тварин, що мешкають у конкретній місцевості, і становить від 40 до 500м.

Зони рекреації виокремлюють для задоволення фізіологічних потреб людини, поліп-

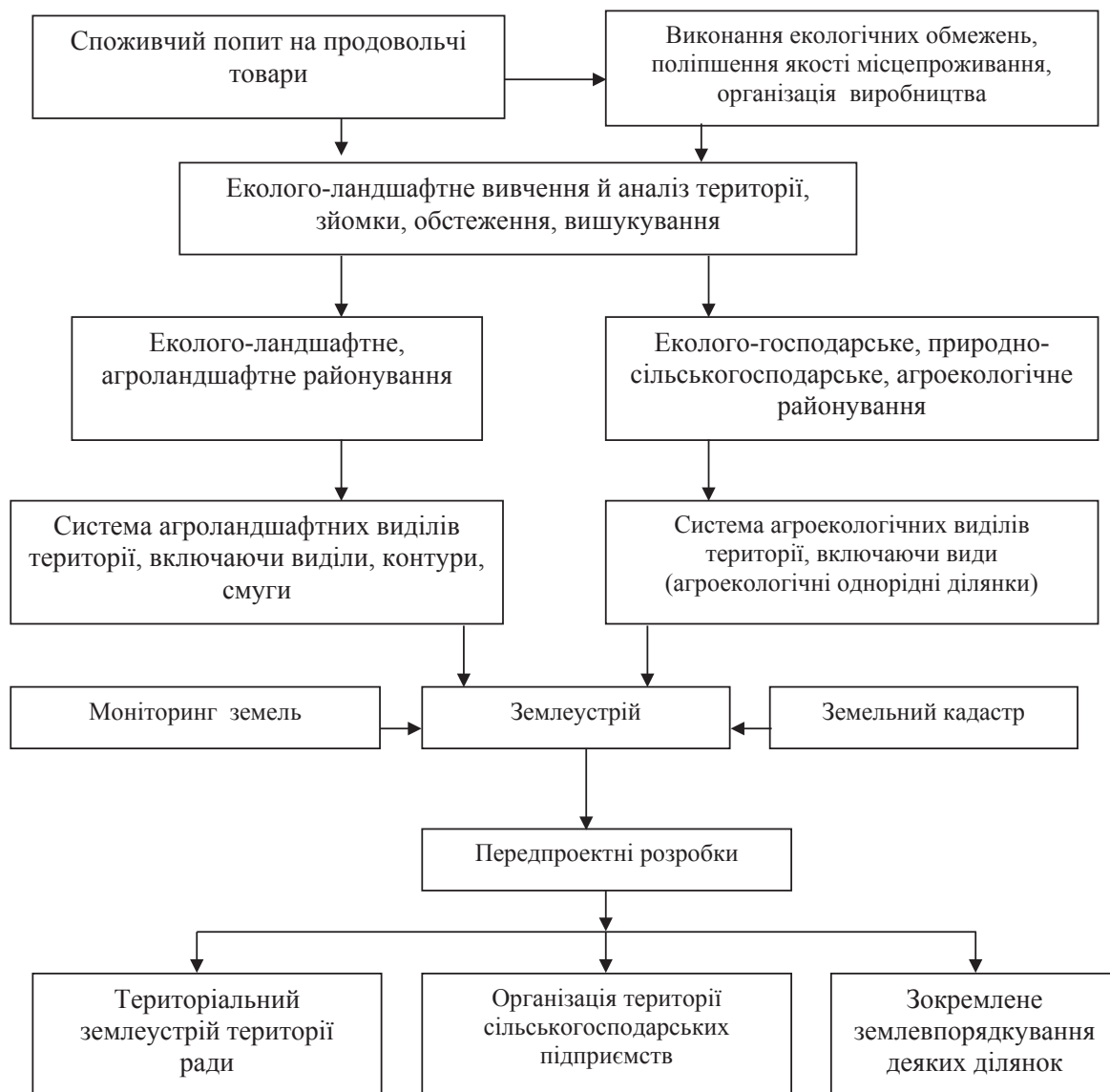

Рис. 3.17. Логічно-змістова схема організації території сільськогосподарських підприємств у межах сільських рад за методом еколого-ландшафтного землеустрою [32]

шення мікроклімату. Їх доцільно розташовувати поблизу водойм.

Рекреація – відновлення здоров'я і працездатності людей завдяки відпочинку поза житлом – на лоні природи або час туристичної поїздки, пов'язаної з відвідуванням цікавих для огляду місць, у тому числі національних парків, архітектурних та історичних пам'яток, музеїв і т.д.

Ландшафтно-екологічні ніші створюють у проектах землепорядження, крім мікрозаповідників, для гніздування птахів, укриття тварин, охорони флори і фауни. Ландшафтно-екологічні ніші складаються з розширених ділянок водоохоронних зон, прибережних смуг, ділянок заплав, торфовищ, боліт з прилеглими масивами, природних водойм, ділянок лісу, де обмежується або виключається господарське використання і намічається система заходів з метою охорони флори і фауни на території сільськогосподарських підприємств. Здебільшого, ці ділянки найменш порушені антропогенним впливом і перебувають у природному стані.

Агроекологічний підхід передбачає вивчення агроекологічних особливостей території (агроекологічних чинників і режимів) щодо деяких видів або груп сільськогосподарських рослин виділення агроекологічно однотонних територій (типів, класів, комплексів, видів) як базис для конструювання агроценозів, тобто з метою здійснення землеустрою.

Підсумком землепорядного проектування у цьому разі є виділення первинних агроекологічно однорідних ділянок (агроекотонів) як фізичної основи, організаційно-територіального каркаса для прив'язки системи ведення господарства, встановлення складу, площ і трансформації угідь, розміщення сівозмін, їх полів, робочих ділянок, устрою території садів, виноградників, косовиць пасовищ та ін.

Потреба використання еколого-ландшафтного й агроекологічного підходів при проведенні землепорядного проектування продиктована тим, що традиційний розподіл земель на категорії за ознаками цільового (галузевого) призначення і супутнього йому правового режиму, а також за придатністю не може гарантувати одержання правильних землепорядних рішень у конкретних господарствах і на конкретних ділянках землі.

Землі сільськогосподарського призначення за придатністю розподіляють на продуктивні сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, косовиці, пасовища) і несільськогосподарські угіддя (під забудовою, шляхами, лісосмугами тощо).

Тільки в проекті землеустрою агроекологічний і ландшафтний підходи з абстрактних

перетворюються на реальні і виражаються у формі науково обґрунтованої організації території, тому що в проектах землеустрою можна одночасно пов'язати проблеми розселення, економіки, організації й технології виробництва, устрою території щодо місцевих природних умов, продуктивних і територіальних властивостей землі, з її агроекономічним потенціалом.

Організація території сільськогосподарських підприємств на еколого-ландшафтній підставі має свої специфічні особливості. Експериментальні проекти землеустрою показують, що еколого-ландшафтний підхід варто застосовувати водночас з агроекологічним. У цьому разі еколого-ландшафтний підхід обумовлює загальну конструкцію агроландшафту (його кістяк), а агроекологічний – наповнює його внутрішнім змістом. Пов'язування цих підходів у проекті землеустрою дасть змогу вирішити поряд з екологічними соціально-економічні, правові, технічні, організаційно-господарські, технологічні й інші завдання.

Послідовність (стадійність) проектних робіт на еколого-ландшафтній підставі застосовується традиційна: схеми землеустрою районів, проекти землеустрою території сільських рад та формування землекористування сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств, проекти внутрішньогосподарського землеустрою, робочі проекти.

В усіх випадках при землепорядному проектуванні на будь-якому рівні територіального розподілу необхідно вивчати природні, економічні, екологічні умови ландшафтних одиниць у цілому (басейни великих і малих річок, ландшафтні округи, провінції, райони, урочища), незалежно від того, чи збігаються їх межі з адміністративними межами об'єктів проектування чи ні, тому що багато чинників, які впливають на прийняття проектних рішень (гідрологічні гідрографічні умови та ін.), формуються або перебувають за межами об'єктів проектування. Головна мета – визначення оптимальних співвідношень між діяльністю людини і природним середовищем на території, яка землепорядковується.

У цьому разі відбувається функціональне зонування з урахуванням еколого-господарського стану території й перспектив розвитку різних галузей господарського комплексу, тобто перспективний розподіл земельного фонду за придатністю земель і аналіз розміщення меж землеволодінь і землекористувань щодо їх суміщення з межами ландшафтного зонування різного рівня.

При землепорядкуванні приймають варіант, коли межі підприємств збігаються з меж-

ами ландшафтних одиниць. Це необхідно, щоб у межах одного землекористування можна було запроектувати повний комплекс природоохоронних заходів на всій території виділеної ландшафтно-територіальної одиниці.

Метою землевпорядної організації території сільськогосподарських підприємств має бути практична реалізація проектних рішень на території конкретних агроландшафтів з урахуванням їх особливостей.

Землі сільськогосподарського призначення за придатністю поділяються на продуктивні сільськогосподарські угіддя (ріллю, багаторічні насадження, сінокоси, пасовища) і сільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісосмуги та інші захисні насадження, землі під господарськими дворами і будівлями, землі тимчасової консервації тощо). Тільки адаптивний підхід, реалізований через проекти землеустрою, може забезпечити правильний облік природних властивостей території і прив'язати систему ведення сільськогосподарського виробництва до землі. Це пояснюється тим, що він враховує весь комплекс агроекологічних умов, чинників і режимів, необхідних для організації раціонального використання й охорони землі і росту ефективності сільськогосподарського виробництва.

Визначаючи стратегію адаптивної інтенсифікації сільського господарства, академік А.А. Жученко пише: «Міжгосподарське і внутрішньогосподарське землевпорядження, а також схеми сівозмін є найважливішими засобами диференційованого використання місцевих природних ресурсів, особливостей адаптивного потенціалу видів (сортів) рослин, які культивуються, і техногенних факторів: сільськогосподарської техніки, добрив, пестицидів, зрошення й ін.» [4].

Досвід проведеного авторського експериментального землевпорядного проектування свідчить, що обґрунтованих землевпорядних результатів можна домогтися тільки на підставі синтезованого методу, що враховує вимоги адаптивних ландшафтних систем землеробства, агроекологічного підходу і спеціальні землевпорядні норми та правила.

Це пояснюється тим, що тільки в проектах землеустрою можна одночасно ув'язати питання економіки, організації й технології виробництва, устрою території щодо місцевих природних умов з продуктивними і територіальними властивостями землі, її агроекологічним потенціалом. Тільки у проекті землеустрою еколого-ландшафтний підхід з абстрактного перетворюється на реальний і виражається у формі науково обґрунтованої організації території.

Еколого-ландшафтний підхід застосовується при розробленні проектів територіального землеустрою та організації території сільськогосподарських підприємств і природно-заповідного фонду, а агроекологічний – тільки при розробленні проектів землеустрою щодо організації території сільськогосподарських підприємств. В основу методики розроблення проектів територіального землеустрою та організації території сільськогосподарських підприємств покладено метод еколого-ландшафтного районування (зонування) і еколого-економічної класифікації земель.

Водночас організація території сільськогосподарських підприємств потребує здійснення агроекологічної типізації земель. Основна мета комплексної агроекологічної оцінки земель полягає у виділенні агроекологічно однорідних територій (типів, класів, комплексів, видів) і встановленні на цій базі їх придатності для сільськогосподарських рослин, які мають близький діапазон життєвих потреб і вимагають аналогічних подібних вимог до чинників зовнішнього середовища.

Недооцінка суті методу еколого-ландшафтного землеустрою залишається дуже істотною, його призначення не можна обмежувати реалізацією земельної політики, припиняючи значення землевпорядкування у вирішенні основного завдання землекористування – підвищення стійкості ландшафту, продуктивності й родючості земель, подолання продовольчого дефіциту.

Теоретично питання еколого-ландшафтного обґрунтування організації території сільськогосподарських підприємств розроблені більш глибоко щодо практичного застосування результатів наукових досліджень. Від загальних пропозицій еколого-ландшафтного характеру здійснюється перехід до ретельного врахування вимог рослин до середовища їх проростання. Великі сподівання пов'язуються з удосконаленням теоретичних основ землевпорядного проектування.

Постановка досліджень за тематикою еколого-ландшафтного обґрунтування землевпорядкування не означає, що чинна ієрархічна структура організації території не враховує екологічних властивостей землі. Вона формувалася протягом тривалого періоду і з неминучістю змушена була спиратися (свідомо чи стихійно) на різний ландшафт, зональні й місцеві умови, придатність землі. У табл. 3.36 наведено чинники, що впливають на структурну диференціацію земельних ресурсів.

Категорії земель виділяються на підставі схем і проектів територіального землеустрою

Таблиця 3.36

Розподіл земельних ресурсів на складники й елементи за ознакою придатності [32]

Структурні частини і елементи земельних ресурсів	Екологічні критерії їх формування	Вид проекту
Категорії земель (с.-г. призначення, промисловості і транспорту, лісового і водного фондів тощо)	Галузева придатність	Проект територіального землеустрою території ради
Агроландшафти, поєднання угідь (рілля, сінокоси, пасовища, ліси і т. д.) та сівозмін	Внутрішньогалузева придатність	Проект організації території сільськогосподарського підприємства
Агроекосистеми, поєднання сівозмін, полів і робочих ділянок	Видова придатність	Проект землеустрою щодо еколого-економічного обґрунтування сівозмін, робочий проект

при надійному еколого-ландшафтному обґрунтуванні, що свідчить про галузеву придатність земель. При внутрішньогосподарському землеустрої широко використовуються агроландшафтні показники, які визначають, насамперед, склад і співвідношення угідь та сівозмін у сільськогосподарських підприємствах. При землепорядкуванні території сівозмін, полів і робочих ділянок на підставі внутрішньогосподарських і робочих проектів пріоритетне значення належить агроекологічним характеристикам, які необхідно враховувати з погляду придатності земель для деяких видів сільськогосподарських культур.

Переваги еколого-ландшафтного землеустрою, порівняно із звичайними методами землепорядкування території, полягають у кращій відповідності організації території вимогам розвитку економіки і природокористування, до яких належать єдність, цілісність, комплексність задач і заходів щодо організації використання й охорони земель, забезпечення узгодженості інтересів через балансові відносини природних і економічних ресурсів, довгострокове збереження системоутворювальних елементів територіального устрою, багатоваріантність моделей, конструкцій і проектних рішень і т.д.

Еколого-ландшафтний землеустрій та землепорядкування, орієнтуючись на стратегічні напрями реконструкції українського землекористування, «вбудовування» соціоекономічної сфери у природну систему саморегуляції біосфери, вирішує одночасно невідкладне практичне завдання розвитку й розміщення сільськогосподарського виробництва, безпосередньо впливаючи на врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність угідь, економію виробничих витрат, скорочення капітальних вкладень, пов'язаних із земельною облаштуванням, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів. Воно за своєю суттю покликано сприяти зменшенню залежності величини, якості врожаю і затрат сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних і погод-

них умов. Відомо, що продуктивність землеробської праці тісно пов'язана з раціональним використанням нерівномірно розподілених (у часі і просторі) природних ресурсів, що, як і праця, є джерелом споживчих вартостей. Як предмет і продукт праці використовуються рослини, ріст і відтворення яких підпорядковані біологічним законам. Господарювання «у згоді з природою» припускає розміщення сільськогосподарських угідь і культур у місцях із кращими для них агроландшафтними властивостями. До того, пошук цих місць має відбуватися не методом «проб і помилок», а на підставі еколого-ландшафтної, агроекологічної оцінки земель. Диференційований підхід до устрою території дає змогу реалізувати біологічні можливості рослин і їхніх поєднань у сівозмінах і на кормових угіддях, а тим самим ефективніше використовувати родючість ґрунтів, потенціал оброблюваних сільськогосподарських культур, засобів інтенсифікації виробництва: добрива, техніку і т.д. Зменшуються коливання рівня і якості врожаю, насамперед, у несприятливих за погодними умовами роки, а також вплив на землю природних і техногенних процесів.

Еколого-ландшафтна обґрунтованість територіальної організації сільськогосподарського виробництва має в нашій країні давні традиції. Пристосованість структури сільськогосподарських угідь і посівів до місцевих умов була в минулому значно вище, ніж зараз. Сталося скорочення площі кормових угідь у зонах високородючих ґрунтів, а також посівів зернових, цукрових буряків, льону у традиційних районах їхнього вирощування, а ґрунтополіпшувальних бобових культур – повсюди. Різко знизилась окупність витрат. Відновлення і розвиток еколого-ландшафтних принципів в організації сільськогосподарського виробництва також є неабияким завданням сучасного землеустрою. Під еколого-ландшафтным обґрунтуванням землеустрою розуміється досягнення високої погодженості між способами використання земель, формами устрою землекористування, з одного боку,

і деякими елементами природного комплексу та процесами, що перебігають у ньому – з іншого. Відповідно механізм еколого-ландшафтного обґрунтування землеустрою містить: еколого-ландшафтне вивчення й аналіз території, еколого-ландшафтне районування і класифікацію земель, способи застосування еколого-ландшафтних показників при розробленні складників та елементів проекту землеустрою.

Землеустрій – це дуже різноманітні заходи (технічні, соціальні, екологічні, економічні й

ін.), тому для їхнього еколого-ландшафтного обґрунтування необхідні показники відповідного призначення. У табл. 3.37 наведена пріоритетність різної інформації і її джерел при прийнятті рішень за деякими складниками й елементами проекту еколого-ландшафтного землеустрою. Для складників та елементів проекту землеустрою, що визначають екологічну, соціальну і виробничу інфраструктуру території, пріоритетні еколого-ландшафтні й агроландшафтні.

Таблиця 3.37

Обґрунтування складників та елементів проектів еколого-ландшафтного землеустрою [32]

№ п/п	Складники	Елементи і питання, які вирішуються	Пріоритетні	
			показники обґрунтування	види районування, зонування
1	Зонування земель за категоріями і типами землекористування	1. Визначення типів землекористування	Еколого-ландшафтні	Еколого-ландшафтне
	Організація землеволодінь та землекористувань на території рад	2. Встановлення складу, кількості і розміру землеволодінь та землекористувань	Агроекологічні, Агроландшафтні	Агроекологічне Агроландшафтне
2	Розміщення шляхів, водогосподарських та інших інженерних споруд і об'єктів загальногосподарського призначення на території ради	1. Розміщення додаткових польових шляхів	Еколого-ландшафтні	Еколого-ландшафтне
		2. Розміщення водогосподарських й інших інженерних споруд та об'єктів загальногосподарського призначення	Еколого-ландшафтні	Еколого-ландшафтне
3	Організація угідь у межах типів земле-користування	1. Встановлення складу і співвідношення угідь	Агроекологічні, агроландшафтні	Агроекологічне, агроландшафтне
		2. Встановлення територіальних природо- і землеохоронних обмежень, режиму та умов використання земель		
4	Організація угідь та сівозмін у межах землеволодінь та землекористувань	1. Оптимізація і розміщення угідь 2. Організація системи сівозмін 3. Уточнення режиму та умов землекористування	Агроекологічні	Агроекологічне
5	Облаштування території сівозмін	1. Розміщення полів сівозмін і робочих ділянок, полезахисних смуг, польових шляхів та ін. 2. Уточнення режиму та умов землекористування	Агроекологічні	Агроекологічне
6	Облаштування території плодово-ягідних насаджень	1. Розміщення порід, сортів, кварталів та ін. 2. Уточнення режиму та умов землекористування	Агроекологічні, агроландшафтні	Агроекологічне, агроландшафтне
7	Облаштування території пасовищ	1. Організація пасовищезмін, розміщення гуртових ділянок, загонів та ін. 2. Уточнення режиму та умов землекористування	Агроекологічні	Агроекологічне
8	Облаштування території сінокосів	1. Організація сінокосів та ін. 2. Уточнення режиму та умов землекористування	Агроекологічні	Агроекологічне
9	Встановлення обмежень у використанні земель	Формування переліку та змісту обмежень у використанні земель для їх державної реєстрації у державному земельному кадастрі		

Проектні рішення з питань організації угідь і сівозмін, устрою їхньої території ґрунтуються на переважному застосуванні агроекологічної інформації про придатність земель для поодиноких рослин і їхніх співтовариств. У створенні еколого-ландшафтного каркаса організації території на території ради чимале значення має землеустрій щодо зонування земель та встановлення територіальних природоохоронних обмежень у використанні земель.

Під час землеустрою відбувається формування агроландшафтів й агроекосистем (польових, садових, кормових) та відповідних їм типів землекористування. Інформаційну основу становлять різноманітні матеріали вивчення земельних ресурсів.

Еколого-ландшафтне обґрунтування організації угідь і устрою території сівозмін здійснюється за принципом від розміщення агроекологічно однорідних робочих ділянок до формування полів, однакових за родючістю. Кількість і площі робочих ділянок залежать від рівня інтенсифікації рослинницької галузі, адаптивного потенціалу вирощуваної культури, технологій виконання польових робіт й інших умов. Межі робочих ділянок можуть бути постійними й тимчасовими залежно від особливостей території та розташовуваних посівів.

3.5.3. Агроекологічне зонування та ландшафтна типізація земель

Головним призначенням еколого-ландшафтного землеустрою є конструювання і формування агроландшафтів та агроекосистем.

Науково-інформаційною основою проектування адаптивних агроекосистем і агроландшафтів є спеціальні класифікації й районування землевпорядкуваної території, що синтезують покомпонентні дослідження й вишукування (геоморфологічні, ґрунтові, гідрологічні, мікрокліматичні й інші). Вони найчастіше проводяться як самостійні дії для багатоцільового використання, а також у складі землевпорядного проектування.

Первинними виділами території при еколого-ландшафтних класифікаціях і районуваннях є однорідні території, ділянки і їхні групи (класи) придатності земель. Вони діагностуються за особливостями накресленого виробництва і розбіжністю адаптивних реакцій рослин і тварин на умови середовища проживання. Відповідно до агроекологічних властивостей землі і вимог рослин обираються технічні засоби й технології оброблення ґрунтів сільськогосподарських культур з урахуванням

форм і інтенсивності прояву чинників, що лімітують (ерозії, перезволоження, забруднення і т.д.).

З метою землевпорядкування застосовуються практично всі відомі види районування, оскільки вони мають єдину просторову визначеність – територію країни, регіонів, суб'єктів федерації, адміністративних районів. З метою розподілу земель на господарському рівні застосовуються класифікаційні схеми.

Під час районування відбувається поділ території на таксони за критеріями: рівноякісних територіальних елементів, взаємозв'язку й одноманітності, що насичують виділи. При приватному районуванні (у географії – у покомпонентному, у соціально-економічній сфері – галузевому) враховуються деякі елементи території. Відбувається загальне районування: у географії – комплексне, за соціально-економічною тематикою й інтегральне.

Результат районування – мережа (сітка) районів, що відбиває об'єктивну ієрархічність просторових систем. Вони мають задовольняти заздалегідь задані типологічні і класифікаційні характеристики.

Різні види районування чи запозичаються, чи спеціально розробляються для обґрунтування землевпорядкування відповідно до розв'язуваних завдань і територіальних рівнів: верхній – країна, регіони, суб'єкти федерації; середній – частини території суб'єктів федерації, адміністративні райони; нижній – території сільських адміністрацій, землеволодіння (землекористування) суб'єктів, що халяють, масиви угідь. У табл. 3.38 наведено узагальнені результати про застосованість матеріалів районування при землевпорядкуванні.

З метою природно-наукового обґрунтування організації території створення (упорядкування) землекористування сільськогосподарських підприємств найбільшого застосування набувають матеріали природно-сільськогосподарського, еколого-ландшафтного, еколого-господарського, агроландшафтного й агроекологічного районування. З їхньою допомогою виробляється еколого-ландшафтне обґрунтування передпроектних і проектних землевпорядних рішень. Таксономія агроекологічного районування поширюється на всі територіальні рівні: від земельного масиву до території країни (мікро-, мезо-, макрорівні).

У складі таксономічних одиниць природно-сільськогосподарського районування виділяються: пояси за показниками теплозабезпеченості, типами ґрунтів, рослинності, сільськогосподарського виробництва; зони (основні одиниці розподілу) за балан-

ЕКОЛОГІЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

сом тепла і вологи, особливостями ґрунтоутворення і споживання мінеральних речовин, співвідношенням між ріллею, кормовими й лісовими угіддями; гірські області; провінції,

округи і, нарешті, райони і підрайони із добре вираженими геоморфологічними та гідрологічними особливостями, що мають перевагу над ґрунтами, мезокліматом.

Таблиця 3.38

Рекомендовані напрями застосування матеріалів районування та зонування в землевпорядному проектуванні

Види районування та зонування	Рівні і дії землеустрою
Фізико-географічне	З навчальною метою
Кліматичне, агрокліматичне	Верхній, розроблення схем використання й охорони земельних ресурсів на національному та регіональному рівнях
Соціально-економічне	
Геоморфологічне, ґрунтове, ґрунтово-ерозійне	Верхній, середній, розроблення схем використання й охорони земельних ресурсів на національному та регіональному рівнях, схем землеустрою землеохоронних заходів у басейнах річок та групи територій рад
Природно-сільськогосподарське	
Ландшафтно-екологічне	
Зонування земель за їх категоріями і типами землекористування	Середній, розроблення схем землеустрою адміністративних районів або групи територій рад, проектів територіального землеустрою територій деяких рад
Еколого-ландшафтне зонування	Середній, нижній, використовується при розміщенні ряду елементів проектів територіального землеустрою територій рад та організації території сільськогосподарських підприємств
Агроекологічне зонування	Переважно нижній, розроблення проектів землеустрою щодо організації території сільськогосподарських підприємств та еколого-економічного обґрунтування сівозмін

3.6. ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГО-БЕЗПЕЧНИХ ТА ІНВЕСТИЦІЙНО ПРИВАБЛИВИХ ПІДТИПІВ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Підсумком агроекологічного зонування, ландшафтної типізації земель й еколого-економічної класифікації придатності орних земель є опрацювання пропозиції щодо зонування земель за типами землекористування на території ради. Типи землекористування – це різновид використання земель відповідно до певної типологічної ознаки: суспільних та соціально-економічних потреб, еколого-еко-

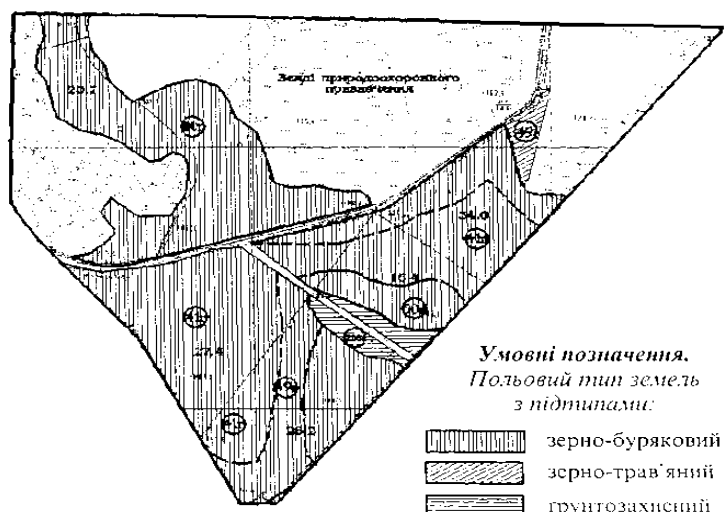
номічної придатності, основного виду використання земель.

Типи землекористування, наведені в табл. 3.39, визначено з урахуванням картограми типізації земель та еколого-економічної класифікації орних земель, а також оптимальних меж інтенсивного, активного, консервативного і природного або близького до природного ландшафту використання. Використовуючи класифікацію завдяки накладанню меж зон, визначаються масиви підтипів сільськогосподарського землекористування відповідно до їх класифікації (рис. 3.5).

Таблиця 3.39

Експлікація земель за інвестиційно-привабливими типами землекористування

№	С/г підприємства	Типи	Підтипи	Площа, га					
				Усього	у тому числі за класами придатності				
					I	II	III	IV	V
1	А	Польовий	Зерново-буряковий	43,6	27,3	16,3	-	-	-
			Зерново-трав'яний	8,8	-	-	8,8	-	-
			Ґрунтозахисний	30,1	-	-	-	30,1	-
		Пасовище-сіножатний	Сіножатний	47,0	-	-	-	-	47,0
2	Б	Польовий	Зерново-буряковий	125,6	77,4	48,2	-	-	-
			Ґрунтозахисний	9,2	-	-	-	9,2	-
		Пасовище-сіножатний	Сіножатний	12,1	-	-	-	-	12,1
3	В	Польовий	Зерново-буряковий	907,1	511,9	395,2	-	-	-
			Зерново-трав'яний	107,5	-	-	107,5	-	-
			Ґрунтозахисний	195,9	-	-	-	195,9	-
		Пасовище-сіножатний	Сіножатний	496,7	-	-	-	-	496,7

користування, земельних угідь; обґрунтування оптимальних розмірів землекористувань; розвиток необхідної мережі поселень і транспортної інфраструктури; забезпечення вихідних даних для встановлення обґрунтованого податку на землю, визначення стартової ціни на землю й орендну плату і т.д.

Екологічні: забезпечення оптимального життєвого середовища людини; ресурсозбереження (охорона ґрунтів і водних джерел); встановлення оптимального співвідношення типів і підтипів землекористування, земельних угідь; поліпшення земель; проведення рекультивациі порушених земель і консервації деградованих земель; встановлення природоохоронних обмежень у господарському використанні землі і т.д.

Естетичні: формування культурних ландшафтів; встановлення рекреаційних й оздоровчих зон і т.д.

Сучасний землеустрій, реалізуючи на практиці зазначені вище функції, дає змогу системно розв'язувати такі проблеми життєзабезпечення країни і її громадян: досягнення комплексності розвитку території як сукупності складних природних й антропогенних екосистем; створення юридичних, територіальних й еколого-економічних умов реалізації громадянами прав на землю; забезпечення цільового використання земель і рівних умов розвитку різних форм землекористування; суворе дотримання земельного законодавства і нормативних актів щодо режиму землекористування; максимальне врахування природно-економічних і матеріальних умов, у взаємозв'язку з екологічними вимогами, пріоритету охорони навколишнього природного середовища, постійного підвищення родючості ґрунтів; недопущення відведення для несільськогосподарських потреб особливо цінних і продуктивних земель, що мають надзвичайний статус охорони; забезпечення створення нових естетичних ландшафтів; дотримання принципу платності землекористування, економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель та ін.

На жаль, цей могутній інструмент не був достатньою мірою задіяний при проведенні земельної реформи у 90-і роки. Зокрема, одночасно з розробленням пропозицій щодо організації використання й охорони земель, упорядкування землеволодінь і землекористувань у межах територій рад враховуються і встановлюються обмеження у використанні земель, які є еколого-правовим інструментом регулювання землекористування і без яких важко або неможливо поєднати інтереси власників землі, землекористувачів із суспільними та інтересами територіальних громад.

Головна мета встановлення обмежень та обтяжень у використанні земель – це реалізація права людини на сприятливе для її здоров'я і добробуту довкілля через забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку, збереження якості довкілля й невиснажливе використання земельних ресурсів. У цьому разі йдеться про формування напрямів забезпечення сталого землекористування. Теоретичне осмислення функціональних властивостей обмежень землекористування й суспільного значення землі як поліфункціонального соціоприродного ресурсу має вирішальне значення для методологічних і методичних основ сталого розвитку в контексті сталого землекористування. Необхідність обмежень права земельної власності конституційним і спеціальним законодавством у зарубіжних країнах обґрунтовується, насамперед, з позиції розуміння тих функцій, що виконує земельна власність у сучасних умовах. Тенденція обмеження волі власників з урахуванням вимог соціальної функції земельної власності, спроби втручання держави у сферу земельних відносин характеризує також конституційне, цивільне, аграрне законодавство країн з розвинутою ринковою економікою, що вже давно відмовилися від поняття земельної власності як необмеженого права власника розпоряджатися майном за своєю волею (*ius utendi et abutendi*).

Водночас сутність обмежень та обтяжень у використанні земель полягає в узгодженні земельних інтересів та земельних потреб, які виникають під час регулювання земельних відносин на різних ієрархічних рівнях. Тому при формуванні обмежень та обтяжень у використанні земель варто дотримуватися сформульованих принципів: гарантування безпеки держави; поєднання державних і місцевих інтересів; обґрунтованості; досягнення збалансованого співвідношення економічних та екологічних інтересів суспільства, забезпечення раціонального використання та охорони земель. Об'єктивність земельних інтересів зумовлена загальною взаємодією людини або колективного утворення з природним середовищем.

Поряд з правами, визначеними Земельним кодексом України з використання та розпорядження земельними ділянками, їх власники, землекористувачі й орендарі зобов'язані відповідно до цільового призначення додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля, уживати заходів з охорони земель, не допускати забруднення, деградації та погіршення родючості ґрунтів.

Водночас права власників землі та землекористувачів відповідно до статей 99, 103, 106,

111, 112, 113, 114, 115 можуть бути обмежені у зв'язку з обтяженням земельних ділянок певними умовами й зобов'язаннями. Обмеження прав на землю підлягають державній реєстрації і зберігаються при переході земельної ділянки до іншої особи. Обмеження прав у використанні земельних угідь встановлюється з метою дотримання прав та інтересів природокористувачів, екологічних вимог, збереження природних ландшафтів і особливої охорони територій, пам'яток історії та культури, гарантування безпеки населення, нормального функціонування інших режимоутворюючих об'єктів.

Виділення територіальних зон з особливим режимом використання земель пов'язано з необхідністю забезпечення оптимального функціонування природних чи техногенних об'єктів, які потребують захисту від негативного впливу. Водночас існує велика кількість техногенних об'єктів, які самі негативно впливають на довкілля і мають відокремлюватися санітарно-захисними зонами. Визначення територіальних зон з особливим режимом використання земель необхідне для встановлення однорідних обмежень господарської та іншої діяльності для всіх земельних ділянок, які розміщені в їхніх межах. Звісно, ці обмеження мають бути диференційованими залежно від ландшафтних умов і напрямів господарювання на конкретних обтяжених земельних ділянках [30, с.184]. Положеннями Закону України «Про державний земельний кадастр» встановлено, що інформація щодо територіальних зон має міститися в матеріалах Державного земельного кадастру, але практично системного інформаційного реєстру з питань територіальних зон у державному земельному кадастрі не створено. Це означає, що місцеві органи земельних ресурсів не можуть надавати зацікавленим суб'єктам кваліфіковані рекомендації щодо режиму використання земель, де є такі зони, а також забезпечувати належний контроль за дотриманням встановленого режиму землекористування. Підставами для встановлення територіальних зон з особливим режимом використання земель є Земельний кодекс України, відповідні закони України, постанови КМ України, а також численні відомчі нормативні документи та будівельні норми і правила. Визначений ними режим використання земель обмежує господарську та іншу діяльність суб'єктів права на землю в межах цих зон. Здебільшого такі обмеження не «прив'язуються» до конкретних територій, не диференціюються залежно від видів господарського та іншого використання земель у межах відповідних земельних ділянок.

У зв'язку з цим виникає необхідність в установленні зон з надзвичайним правовим режимом використання земель, для яких визначена сфера дії обмежень та обтяжень, а саме: природоохоронних територій, охоронних, санітарно-захисних, заборонних зон тощо. У межах цих територій та зон для власників землі та землекористувачів за необхідністю встановлюються визначені обмеження у використанні земель. Обмеження прав у використанні земельних угідь можуть бути встановлені й на інших підставах правового та господарського характеру, наприклад, у зв'язку з орендою землі і т.п.; у зв'язку з необхідністю регулювання інтенсивності використання земель, що зазнали чи потенційно небезпечні до процесів деградації особливо цінних земель, рівня забруднення ґрунтів, допустимих навантажень і т.п.

Для зручності використання обмеження у використанні земель класифікуються за відповідними типами [1; 3; 35; 36]: правові, екологічні, агротехнічні та спеціальні природоохоронні.

Обмеження у використанні земель встановлюються на підставі землепорядної документації з організації та планування використання земель або розміщення режимоутворюючих об'єктів. Склад і значення обмежень у використанні земель встановлюються поза залежністю від виду прав на земельну ділянку. Склад обмежень у використанні земель та їх межі (зони територій, на яких вони встановлюються) перебувають у прямій залежності від категорії земель, цільового призначення і дозволеного використання земельної ділянки, призначення режимоутворюючого об'єкта, його параметрів, конструкції і ступеня впливу на навколишнє середовище перспективного використання території та інших чинників. Особливий режим використання земель у зонах режимоутворюючих об'єктів задається системою заборон та обмежень тих видів діяльності, які несумісні з цілями встановлення зон. Широкий спектр видів обмежень у використанні земель, їх пріоритетність при формуванні під час землеустрою вимагає розроблення відповідної методології. Базуючись на нормах чинного земельного, природоохоронного та містобудівного законодавства, принципах формування обмежень у використанні земель автори пропонують удосконалену класифікацію обмежень у використанні земель та із застосуванням класифікації обмежень у використанні земель Й.М. Дороша на рис. 3.19 наводять логічно-змістову модель методологічного процесу землепорядних дій щодо формування територіальних природоохоронних обмежень та обтяжень у використанні земель [2].

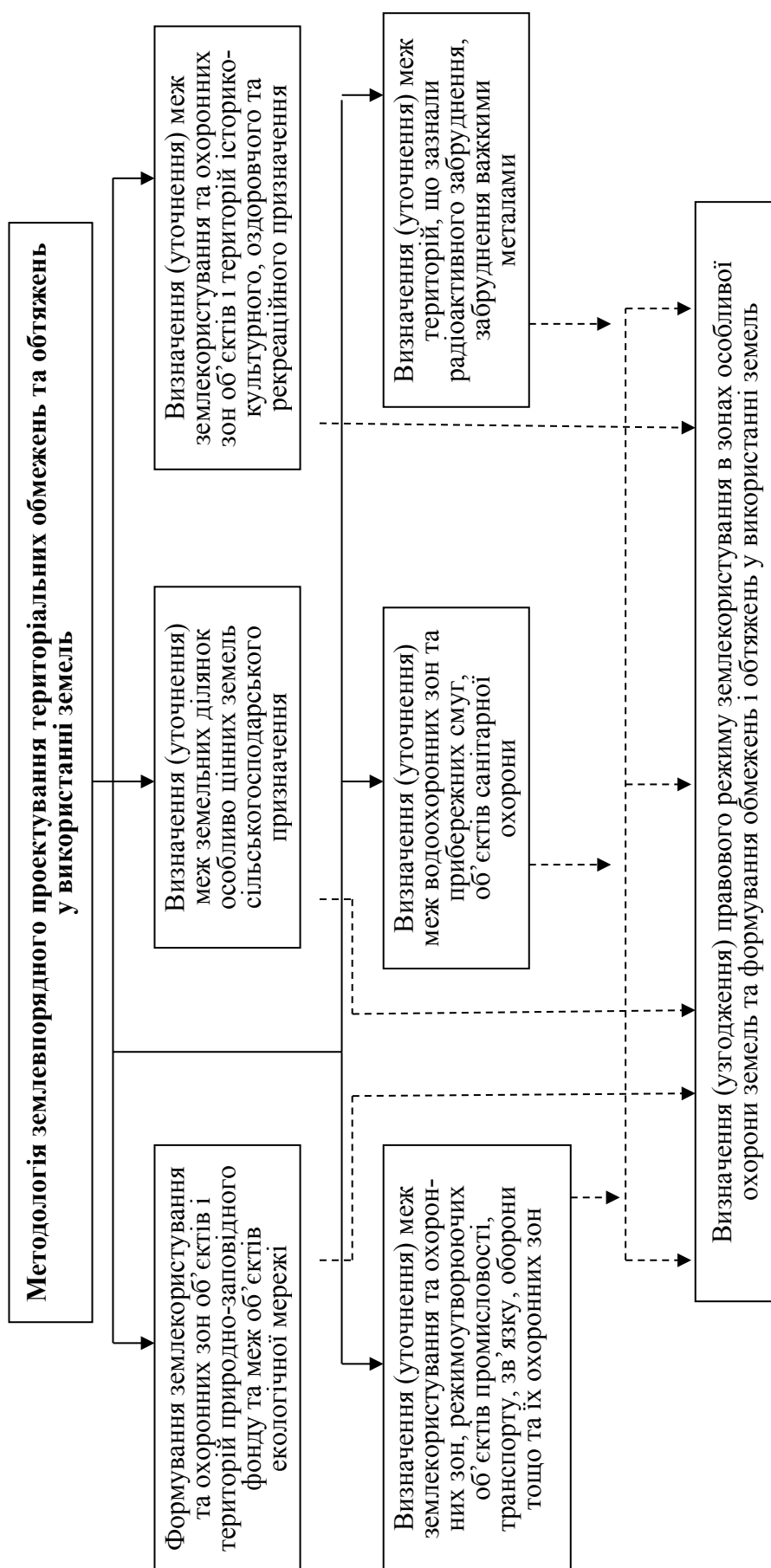

Рис. 3.19. Структура логічної моделі методологічного процесу землепорядного проектування територіальних обмежень та обтяжень у використанні земель

Розділ 3. ЗОНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ...

Інформація про обмеження у використанні земель відображається в Державному земельному кадастрі за допомогою: 1) графічного відображення режимоутворюючих об'єктів і зон з особливим режимом використання земель; 2) реєстрації режимоутворюючих об'єктів і зон з особливим режимом використання земель; 3) визначення площ складу угідь, введених у зони з особливим режимом використання земель, у їх межах; 4) переліку режимів використання земель з кожного виду режимоутворюючих об'єктів; 5) переліку обмежень у використанні земель.

У зв'язку з викладеним виділяються такі типи режимів використання: абсолютно заповідний, напівзаповідний, дбайливе використання (з додержанням певних екологічних вимог), звичайного (ґрунтозахисного) використання та тимчасового інтенсивного використання, за умов якого необхідне проведення обов'язкового екологічного контролю.

Крім прав, визначених Земельним кодексом України з використання і розпорядження земельними ділянками, власники земель-

них ділянок, землекористувачі й орендарі зобов'язані, відповідно до цільового призначення, додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля, здійснювати заходи з охорони земель, не допускати забруднення, деградації й погіршення родючості ґрунтів.

Водночас права власників землі і землекористувачів можуть бути обмежені через обтяження земельних ділянок певними умовами й зобов'язаннями. Обмеження прав на землю підлягають державній реєстрації у розділі 5 Поземельної книги і зберігаються в разі переходу земельної ділянки до іншої особи. Згідно з додатком Б Порядку ведення державного земельного кадастру можуть бути встановлені такі обмеження на використання земельної ділянки (табл. 3.41).

Для прикладу на рис. 3.20 наведено фрагмент територіальних обмежень щодо використання земель сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, землі яких розміщені в охоронній зоні території природно-заповідного фонду, та їх правовий режим, визначений проектом землеустрою.

Таблиця 3.41

Обмеження щодо використання земельних ділянок згідно з додатком Б Порядку ведення Державного земельного кадастру

Код	Назва
01	Охоронні зони
01.01	Охоронна зона навколо об'єкта природно-заповідного фонду
01.02	Охоронна зона навколо об'єкта культурної спадщини
01.03	Охоронна зона навколо (вздовж) об'єкта транспорту
01.04	Охоронна зона навколо (вздовж) об'єкта зв'язку
01.05	Охоронна зона навколо (вздовж) об'єкта енергетичної системи
01.06	Охоронна зона навколо об'єкта гідрометеорологічної діяльності
01.07	Охоронна зона навколо геодезичного пункту
01.08	Охоронна зона навколо інженерних комунікацій
01.09	Охоронна зона навколо промислового об'єкта
02	Зони санітарної охорони
02.01	Зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання
02.01.1	Перший пояс зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання (суворого режиму)
02.01.2	Другий пояс зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання (обмеження)
02.01.3	Третій пояс зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання (спостереження)
02.02	Округи санітарної охорони курортів
02.02.1	Перша зона округу санітарної охорони курорту (зона суворого режиму)
02.02.2	Друга зона округу санітарної охорони курорту (зона обмежень)
02.02.3	Третя зона округу санітарної охорони курорту (зона спостережень)
03	Санітарно-захисна зона навколо об'єкта
04	Зони особливого режиму використання земель
04.01	Прикордонна смуга
04.02	Зона особливого режиму використання земель навколо військової частини, інших військових формувань
04.03	Зона особливого режиму використання земель навколо військових об'єктів

05	Водоохоронні обмеження
05.01	Водоохоронна зона
05.02	Прибережні захисні смуги вздовж річок, навколо водойм та на островах
05.03	Прибережні захисні смуги вздовж морів, морських заток і лиманів та на островах у внутрішніх морських водах
05.04	Берегова смуга водних шляхів
05.05	Смуга відведення
06	Інше обмеження
06.01	Зона особливого режиму забудови
06.02	Зона радіоактивно забрудненої території
06.03	Зона надзвичайної екологічної ситуації
07	Земельні сервітути
07.01	Право проходу та проїзду на велосипеді
07.02	Право проїзду на транспортному засобі наявним шляхом
07.03	Право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій
07.04	Право прокладати на свою земельну ділянку водогін із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку
07.05	Право відводу води зі своєї земельної ділянки на або через сусідню земельну ділянку
07.06	Право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми
07.07	Право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми
07.08	Право прогону худоби наявним шляхом
07.09	Право встановлення будівельних розташувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд
07.10	Інші земельні сервітути
08	Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій)
09	Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)

Рис. 3.20. Фрагмент територіальних обмежень щодо використання земель і в охоронній зоні території природно-заповідного фонду

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте методичний підхід агроекологічного зонування сільськогосподарських земель за їх придатністю методом ФАО.
2. Охарактеризуйте методичний підхід зонування земель за типами (підтипами) землекористування як інструмент екологізації землекористування.
3. Охарактеризуйте логічно-змістову методологічну схему формування правового режиму методом встановлення землевпорядних регламентів землекористування під час зонування земель за їх категоріями.
4. Охарактеризуйте методичний підхід агроеколандшафтного зонування земель України.
5. Опишіть форми організації земельної території в системі еколого-ландшафтного землевпорядкування.
6. Охарактеризуйте законодавчо-нормативні вимоги до проектування землекористування складників екомережі.
7. Охарактеризуйте основні етапи та стадії проектування землекористування структурних елементів екомережі на території сільської ради.
8. Охарактеризуйте наукові критерії визначення меж територій для включення до структурних елементів екомережі.
9. Охарактеризуйте основні підходи до проектування землекористування структурних елементів місцевої екомережі.
10. Охарактеризуйте сутність формування еколого-ландшафтної організації території сільськогосподарських підприємств.
11. Що таке ландшафтна типізація земель?
12. Охарактеризуйте сутність формування інвестиційно-привабливих типів сільськогосподарського землекористування.
13. Охарактеризуйте особливості організації території сільськогосподарських підприємств з урахуванням ландшафтних умов.
14. Охарактеризуйте особливості організації території сільськогосподарських підприємств з урахуванням агроекологічних умов?
15. Охарактеризуйте основні вимоги до проектування землекористування структурних елементів екомережі.
16. Охарактеризуйте основні етапи проектування місцевої екомережі.
17. Які основні стадії проектування екомережі?
18. Якими критеріями користуються при визначенні територій для включення до структурних елементів екомережі?
19. Дайте характеристики основним підходам до проектування землекористування структурних елементів місцевої екомережі.
20. Які обмеження правового режиму земель заповідної зони передбачені законодавством і як вони проектуються?
21. Які відомості про структурі елементи екомережі вносять до Державного земельного кадастру?
22. Назвіть особливості державної реєстрації територіальних обмежень у використанні земель та інших природних ресурсів.+
23. Охарактеризуйте наявні режими використання земель та інших природних ресурсів і розроблення на їх основі територіальних обмежень (обтяжень).
24. Опишіть вимоги складання реєстру територіальних зон та опису регламентів за видами дозволеного використання земель.
25. Охарактеризуйте методичний підхід еколого-економічної оцінки територій (землекористування), які входять у систему екомережі.
26. Опишіть процедуру підготовки інформації для внесення в Державний земельний кадастр відомостей про територіальні зони та їх режим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабміндра Д.І. Методичні засади формування обмежень (обтяжень) у зонах особливого режиму використання земель / Д.І. Бабміндра // Землевпорд. вісн. – 2003. – №4. – С. 53–57.
2. Дорош Й.М. Еколого-економічні основи формування інституту обмежень та обтяжень при використанні земель. – Київ: ТОВ «ЦЗРУ», 2007. – 236 с.

3. Дорош Й.М. Формування та облік обмежень у використанні земельних ділянок / Й.М. Дорош // Землевпорядний вісник. – 2006. – № 2. – С. 61–63.
4. Жученко А.А. Стратегия адаптивной интенсификации сельского хозяйства (концепция) / А.А. Жученко. – Пушино, 1994. – С. 73.
5. Закон України Про охорону земель. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
6. Звіт про НДР «Обґрунтування просторових параметрів елементів національної екологічної мережі та розробка регіональних схем її формування (типова технологія, прототипи)» (заключний). ІЗ УААН, 2002. – 263 с., с. 48.
7. Земельне законодавство України: зб. нормат.-прав. актів. – К.: Істина, 2006. – 336 с.
8. Земельний кодекс України від 18 грудня 1990 року № 561-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 10. – 5 березня. – С. 238.
9. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07>.
10. Коваль Я.В. Прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил України до 2015 року / Коваль Я.В., Бондар В.С., Антонечко І.Я. та ін. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – 370 с.
11. Коваль Я.В. Регіональна економіка: навчальний посібник / Я. В. Коваль, І.Я. Антонечко. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 272 с.
12. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року №132/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – 6 вересня. – С. 340.
13. Конвенція з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер: міжнародний документ від 17 березня 1992 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_273.
14. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права: міжнародний документ від 10 грудня 1982 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_057.
15. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: міжнародний документ від 16 листопада 1972 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_089.
16. Про державний земельний кадастр: закон України від 7 липня 2011 року № 3613-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 8. – 24 лютого. – С. 348.
17. Про екологічну мережу України: закон України від 24 червня 2004 року № 1864-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – 5 листопада. – С. 1841.
18. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розроблення регіональних та місцевих схем екомережі: наказ Мінприроди України від 13 листопада 2009 року № 604. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/6029>.
19. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 року № 1051 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 89. – 30 листопада. – С. 183.
20. Про затвердження Порядку здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 року № 681 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/681-2004-%D0%BF>.
21. Про землеустрій: закон України від 22 травня 2003 року № 858-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – 5 вересня. – С. 282.
22. Про охорону земель: закон України від 19 червня 2003 року № 962-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – 26 вересня. – С. 1180–1196.
23. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>.
24. Про природно-заповідний фонд України: закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – 25 серпня. – С. 502.
25. Про рослинний світ: закон України від 9 квітня 1999 року № 591-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 18. – 21 травня. – С. 23.
26. Про тваринний світ: закон України від 13 грудня 2001 року № 2894-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – 25 січня. – С. 40.
27. Про Червону книгу України: закон України від 7 лютого 2002 року № 3055-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – 22 березня. – С. 135.
28. Про Червону книгу України: постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 року № 2750-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 52. – 29 грудня. – С. 686.

29. Проект організації території національного природного парку «Подільські Товтри» охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів. – К.: ДЗ ДЕА. – 2012, в 4-х томах. – 480 с.
30. Сучасна земельна політика України / [Юрченко А.Д., Греков Л.Д., Мірошніченко А.М., Кузьмін А.В.]. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 260 с.
31. Третяк А.М. Екологія землекористування: теоретико-методологічні основи формування та адміністрування: Монографія. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2012. – 438 с.
32. Третяк А.М. Еколого-ландшафтний землеустрій сільськогосподарських підприємств : навчальний посіб. / [Третяк А.М., Другак В.М., Третяк Р.А., Гунько Л.А.]. – К.: ТОВ ЦЗРУ, 2005. – 85 с.
33. Третяк А.М. Землеустрій в Україні: теорія, методологія: [монографія] / А.М. Третяк. – К.: Грінь Д.С., 2013. – 648 с.
34. Третяк А.М. Землеустрій в Україні: теорія, методологія: [монографія] / А.М. Третяк. – К.: Грінь Д.С., 2013. – 648 с.
35. Третяк А.М. Класифікатор обмежень прав при використанні земельних ділянок. – К., 2001. – Ч. 4. – 91 с.
36. Третяк А.М. Класифікація земель за категоріями, типами землекористування, цільовим призначенням та дозволене використання земель / А.М. Третяк, Й.М. Дорош // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 5. – С. 20–31.
37. Третяк А.М. Методичні рекомендації оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогосподарського землекористування / А.М. Третяк, Р.А. Третяк, М.І. Шквар. – К.: Інститут землеустрою УААН, 2001. – 15 с.
38. Третяк А.М., Третяк В.М., Гунько Л.А., Лобуцько Ю.В., Організація землекористування структурних елементів екомережі України на місцевому рівні. Монографія / Третяк А.М., Третяк В.М., Гунько Л.А., Лобуцько Ю.В. // К.: ДП «Компринт», К.: 2016. – 183 с.
39. FAO. Organic Agriculture. 15th Session of the Committee on Agriculture, Rome 25-29 January 1999.
40. FAO/WHO 1999. Codex Alimentarius Commission Guidelines for the Production, Processing, Labelling and Marketing of organically produced foods-1999.
41. Statistics Central and Eastern Europe. IFOAM, 2000

РОЗДІЛ 4

ЕКОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

4.1. СУТНІСТЬ ТА ВИДИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Основним економічним критерієм вироблення рекомендацій щодо найприйнятнішого проектного рішення (або прийняття управлінських рішень) про розвиток системи еколого-безпечного землекористування є економічна оцінка наслідків впливу на земельні ресурси, навколишнє природне середовище та зміни цільового використання земель, а також оцінка еколого-економічної ефективності проектів землеустрою щодо впорядкування території адміністративно-територіальних утворень, землеволодінь та землекористувань, співвіднесених з одержуваними вигодами. Уперше такий підхід був запропонований американським ученим Джоном Діксоном й одержав підтримку Всесвітнього Банку [16].

Підхід полягає у введенні в традиційний управлінський та проектний аналіз (оцінка ефективності інвестиційних проектів) екологічних і соціальних втрат, які можуть виникати внаслідок прийняття управлінських рішень або реалізації інвестиційних проектів. Оцінка ефективності управлінських рішень або інвестиційних проектів визначається, зважаючи на співвідношення можливих доходів не тільки інвесторів і власників землі, але й з урахуванням втрат і витрат територіальних громад унаслідок втрати позитивних ефектів від недооцінюваних екологічних благ. До втрат належить збиток, викликаний втратою природних благ і природних об'єктів, долучаючи й соціальні аспекти (зниження вартості природних ресурсів, збільшення витрат на лікування населення й т.д.). Якщо це співвідношення є позитивною величиною, то таке управлінське рішення або інвестиційний проект може вважатися виправданим.

Оцінка ефективності управлінських рішень або інвестиційних проектів з урахуванням екологічного складника, по суті, є економічним інструментом знаходження балансу інтересів різних груп при використанні однієї й тієї самої земельної території. На жаль, у нашій країні цей підхід офіційно не застосовується, що при-

зводить до виникнення серйозних конфліктних ситуацій при створенні землекористування природно-заповідних територій, розміщенні промислових, комерційних чи житлових об'єктів у межах самих територій або їх буферних зон через неврахування екологічних чинників і відсутність кількісних критеріїв, які дають змогу виражено оцінити майбутні вигоди й втрати різних груп населення.

Оцінка еколого-економічної ефективності проектів землеустрою щодо впорядкування території адміністративно-територіальних утворень, землеволодінь та землекористувань здійснюється з метою визначення допустимості реалізації проектних рішень або проектів у цілому щодо попередження можливих несприятливих впливів цієї діяльності на земельні та інші природні ресурси і визначення пов'язаних з ними соціальних, економічних й інших наслідків.

Для визначення еколого-економічної ефективності пропонується методика **економічної оцінки** землекористування, яка являє собою вираження у грошах максимально можливого ефекту від їх комплексного використання (відповідних земельних угідь) з урахуванням соціальних й екологічних функцій. Показником економічної оцінки землекористування є його вартість, яка обумовлена цінністю для суспільства людей та виражена показником загальної економічної цінності або іншими показниками, що формують загальну економічну цінність.

До таких показників належать [6, с. 6]:

- вартість використання;
- вартість невикористання;
- вартість відкладеної альтернативи;
- вартість існування та успадкування.

Вартість землекористування зумовлена корисністю для конкретної людини, виражається за допомогою окремих показників ринкової й неринкової вартості відповідних земельних угідь та території водного простору, неприєднаних до суші. Одночасно необхідно зауважити, що певне землекористування, наприклад території і об'єктів природно-заповідного фонду, може мати і негативну вартість унаслідок:

➤ негативних екологічних впливів, що призводять до втрати корисних властивостей земельної ділянки, наприклад, у випадку хімічного або радіоактивного забруднення, деградації ґрунтового шару та ін.;

➤ виникнення ситуації, коли витрати, пов'язані з використанням земель, перевищують доходи, наприклад, у випадках, коли встановлені платежі за землю перевищують принесений нею дохід або земельна рента відсутня.

Згідно з Європейськими стандартами оцінки виділяються такі випадки виникнення негативної вартості земель [7]:

➤ земельні ділянки обтяжені зобов'язаннями з відновлення нормального стану навколишнього середовища, що перевищують за витратами вартість майна після виконання цих робіт;

➤ орендна плата, що підлягає виплаті, перевищує ринкову вартість оренди;

➤ власник зобов'язаний здійснити витрати на меліорацію (поліпшення якості земельних угідь) або виконання інших встановлених законом вимог у розмірах, що перевищують вартість майна, вільного від таких зобов'язань.

Зниження вартості внаслідок впливу екологічних чинників або виконання вимог законодавства із санації землекористування й охорони навколишнього середовища називається екологічним старінням. Земельні ресурси стають виснажливими, тобто активом, що втрачає свою вартість у випадку вичерпування корисних властивостей настільки, що вони більше не можуть приносити доходи за наявного використання (до виснажливих активів можна зарахувати смітники, полігони відходів, цвинтарі, кар'єри тощо). У сфері оцінки вартості природних ресурсів також застосовуються соціальні норми часового переважання у процедурі дисконтування щодо визначення величини коефіцієнта капіталізації і ставок дисконтування через високу невизначеність і суб'єктивність обраних параметрів та заниження вартості об'єкта оцінки.

Для відображення явища заниження вартості внаслідок дисконтування уведено термін «диктатура дисконтування», який означає безпідставне зменшення вартості або знецінювання природного ресурсу через використання певної техніки математичного розрахунку. Зокрема, вартість земельної ділянки лісового фонду після вирубування лісу набуває нульового значення, оскільки термін одержання наступного доходу від вирубки в середньому становить 50–100 років, а вартість майбутнього лісу знецінюється через застосування високих ставок дисконтування.

Для дисконтування при оцінці вартості землекористування територій і об'єктів природо-заповідного фонду застосовуються такі прийоми:

➤ проведення більш повного врахування економічної цінності благ, що продукуються цими об'єктами;

➤ проведення більш повного врахування екологічних збитків;

➤ встановлення соціальних норм сучасної переваги (більш низькі ставки дисконтування порівняно з ринковим сектором);

➤ збільшення періоду капіталізації доходів і видатків, а саме період аналізу потоку грошових засобів продовжується за межі нормального періоду життя проекту на додаткове число років.

Як соціальну норму часової переваги використовують ставки дисконтування у 2–4% та нижчі [6, с. 63]. Застосування в розрахунках вартості соціальних норм часової переваги здійснюється при оцінці сільськогосподарських угідь, коли застосовується період капіталізації в 33 роки, що узгоджується зі ставкою дисконтування у 3% ($1/33 \cdot 100\% = 3\%$).

Коефіцієнт капіталізації при оцінці землекористування територій і об'єктів природо-заповідного фонду обчислюється як величина, обернена періоду природного або штучного відновлення природної екосистеми. Зокрема, термін відновлення лісу (лісової екосистеми) становить 70 років. Відповідно коефіцієнт капіталізації дорівнює: $1/70 = 0,014$. У цьому випадку коефіцієнт капіталізації являє норму повернення «біологічного капіталу».

Визначити такі періоди можна також через визначення відношення заміни біомаси екосистеми (вуглецю) до її річного приросту, у зваженому за основними структурними елементами екосистеми [4; 5]:

$$T_{\text{ве}} = B / \Pi_e,$$

де $T_{\text{ве}}$ – період умовного відновлення екосистеми, що дорівнює періоду максимального накопичення вуглецю;

B – запас біомаси (вуглецю);

Π_e – продуктивність екосистеми (річний приріст біомаси).

У цьому випадку коефіцієнт капіталізації визначається як величина, обернена періоду накопичення вуглецю в екосистемі:

$$K_x = 1 / T_{\text{ве}},$$

де K_x – коефіцієнт капіталізації, що застосовується при оцінюванні природних екосистем;

$T_{\text{ве}}$ – період максимального накопичення вуглецю або умовного відновлення екосистеми.

Співвідношення між запасом біомаси і її річним приростом є константою для основних типів природних екосистем, тому для практичного обчислення пропонуємо використовувати періоди відновлення й коефіцієнти капіталізації, наведені для основних природних зон України в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Періоди накопичення вуглецю та коефіцієнти капіталізації для основних типів природних екосистем

Природні зони	Період накопичення вуглецю, років ($T_{вс}$)	Коефіцієнт капіталізації, K_k
Карпатська природна область	93,75	0,011
Лісостеп та Полісся	93,75	0,011
Степ	123,40	0,008

В основу оцінки еколого-економічної ефективності проектів землеустрою щодо впорядкування землеволодінь та землекористувань рекомендується покласти рентний дохід від цільового і функціонального використання земельних угідь та здійснених їх поліпшень [6; 14; 15].

Оцінка еколого-економічної ефективності проектів землеустрою щодо впорядкування землеволодінь та землекористувань може бути визначена за формулою:

$$B = \sum B_{bi} + \sum B_{nbi}$$

де B – економічна цінність (вартість) одиниці площі (m^2 , га) землекористування, грн;

B_{bi} – вартість використання одиниці площі (m^2 , га) i -тих земельних угідь за функціональним використанням, грн;

B_{nbi} – вартість невикористання одиниці площі (m^2 , га) i -тих земельних угідь за функціональним використанням, грн.

Вартість використання може бути визначена як:

$$B_b = B_{пв} + B_{нпв} + B_a$$

де $B_{пв}$ – вартість прямого використання одиниці площі (m^2 , га) земельних угідь за функціональним використанням, грн;

$B_{нпв}$ – вартість непрямого використання одиниці площі (m^2 , га) земельних угідь за функціональним використанням, грн;

B_a – вартість відкладеної альтернативи одиниці площі (m^2 , га) земельних угідь за функціональним використанням, грн.

Вартість невикористання визначається як сума вартості існування (B_i) і вартості успадкування (B_c). Якщо вартість успадкування не визначається, то тоді вартість невикористання прирівнюється до вартості існування:

$$B_{нв} = B_i$$

Методологічну структуру формування показника вартості економічної цінності природних благ землекористування можна відобразити у вигляді логічно-змістової моделі (рис. 4.1) [12].

Рис. 4.1. Логічно-змістова модель оцінки вартості землекористування [12]

Вартість прямого використання являє собою ринкову оцінку, наприклад, сільськогосподарської продукції, заготівлі деревини, рекреації, постійного полювання, рибальства й ін.

Вартість непрямого використання являє собою оцінку нематеріальних цінностей і непрямих вигод, які продукуються природними об'єктами, наприклад, таких як поглинання вуглекислого газу, збереження біологічної різноманітності, підтримання водного режиму, запобігання ерозії ґрунтів та ін.

Вартість відкладеної альтернативи (умовно можливої вартості) являє собою оцінку вигод, які можна одержати в майбутньому за умови, що цей природний об'єкт збережеться.

Вартість спадкування являє собою оцінку готовності людей платити за збереження певних природних благ й об'єктів для майбутніх поколінь.

Вартість існування являє собою оцінку готовності людей платити за існування конкретних природних територій або об'єктів. При цьому передбачається, що людина, яка здійснює оцінку, може ніколи не використати можливість відвідати це місце.

Методичний підхід оцінки еколого-економічної ефективності проектів землеустрою щодо впорядкування землеволодінь та землекористувань полягає в економічній оцінці вартості їх землекористування та може застосовуватися:

- при економічній оцінці впливу проектних рішень або проектів землеустрою в цілому чи господарської та іншої діяльності на земельні ресурси і навколишнє середовище;
- при розробленні варіантів передпроектної, у тому числі передінвестиційної, і проектної документації, що обґрунтовує заплановану господарську й іншу діяльність;
- при оцінці суспільної ефективності інвестиційних проектів щодо врахування екологічних і пов'язаних з ними соціальних ефектів;
- при еколого-економічній оцінці системи державної екологічної експертизи та ефективності її проведення;
- у деяких випадках, пов'язаних з економічним аналізом впливу на земельні ресурси і навколишнє середовище та з економічною оцінкою соціальних, економічних й інших наслідків цього впливу.

Оцінка екологічної ефективності землекористування здійснюється за напрямками:

еколого-економічна ефективність проектних рішень екологізації землекористування як показник, що характеризує співвідношення загальних економічних вигід і втрат від проектних рішень, долучаючи зовнішні екологічні ефекти й пов'язані з ними соціальні й еко-

номічні наслідки, що непокоять сьогоdnішнього і майбутніх поколінь унаслідок їх реалізації;

оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВНС) як показник врахування прямих, непрямих й інших наслідків впливу на земельні ресурси та інші природні ресурси під час господарської та іншої діяльності з метою ухвалення рішення про можливість або неможливість її здійснення;

екологічні витрати (втрати) і вигоди як зовнішні й внутрішні екологічні ефекти, яких виявляються в ненавмисних негативних або позитивних наслідках реалізації проектних рішень щодо організації використання земель та інших природних ресурсів. До екологічних витрат належать зовнішні ефекти (економічні й позаекономічні наслідки, що виникають у зовнішньому середовищі під час землекористування, але не відображені у ринкових його цінах). До екологічних витрат також можуть належати витрати на здійснення земле- та природоохоронних заходів. До екологічних вигод належать суспільні та земельні блага, збільшення продуктивності земельних та інших природних ресурсів, зниження забруднення й ін.;

загальна економічна цінність земельних та інших природних ресурсів як їх вартісна, що враховує у вартісному вираженні цінність земельних та інших природних благ, ринкова вартість яких у цей період часу відсутня або не розвинена.

Отже, з метою еколого-економічної ефективності екологізації землекористування пропонується методика еколого-економічної оцінки землекористування, яка являє собою вираження в грошах максимально можливого ефекту від їх комплексного використання (відповідних земельних угідь) з урахуванням соціальних та екологічних функцій. Показником економічної оцінки землекористування є його вартість, яка зумовлена цінністю для суспільства людей та виражена показником загальної економічної цінності або іншими показниками, що формують загальну економічну цінність. До таких показників належать: вартість використання земельних та інших природних ресурсів, вартість невикористання, вартість відкладеної альтернативи, вартість існування та успадкування.

4.2. КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ОЦІНКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Специфічні природні умови будь-якої території викликають необхідність більш уважного вивчення питань екологізації землекористування. Вирішення завдань ефек-

тивної екологізації землекористування вимагає сьогодні організації врахування та оцінки специфічних природних, правових та інших умов організації використання як земельних, так і інших природних ресурсів. Відомо, що і в межах однієї територіальної громади, і в межах району та регіону є землі та інші природні ресурси, які значно відрізняються за природною та економічною продуктивністю, що впливає на еколого-економічний стан. Звідси виникає потреба формування системи критеріїв та показників оцінки ефективності землекористування.

Розрізняють соціально-економічну (супільну), економічну (господарську), екологічну,

соціальну та іншу ефективність використання земельних та інших природних ресурсів, що перебувають у будь-якій формі власності. На основі викладеного запропоновано комплексне бачення ефективності (ефекту) системи землекористування через систему критеріїв та показників оцінки ефективності (рис. 4.2).

Коротко зупинимося на окремих критеріях та показниках системи оцінки ефективності екологізації землекористування, урахувавши, що одним із завдань екологізації сільськогосподарського та природоохоронного землекористування є вдосконалення структури й розміщення земельних угідь, посівних площ, системи сівозміни, сінокосо- і пасовищезміни.

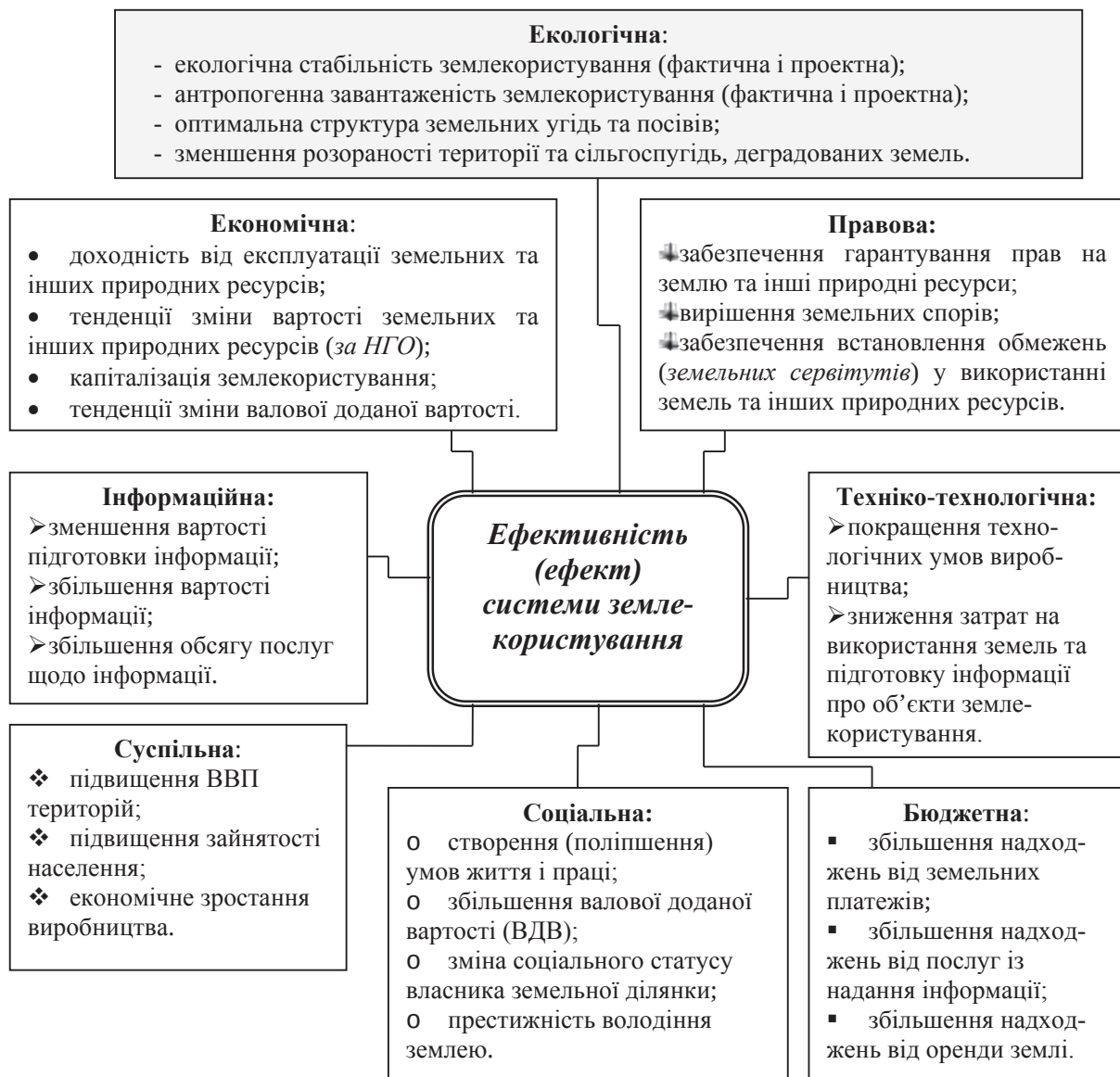

Рис. 4.2. Логічно-змістова схема системи критеріїв та показників оцінки ефективності землекористування

Джерело: авторські пропозиції на основі досліджень [2]

За площею та біопродуктивним потенціалом земельного фонду Кіровоградська область є однією з провідних областей України, проте розораність її території, тобто відношення площі орних земель до загальної площі, становить 71,7 %, що на 17,3% перевищує рівень розораності по Україні. До речі, розораність території в Україні є однією з найбільших у світі. Так, у Європі найвищі рівні розораності мають Данія (53%), Угорщина (49%) і Польща (44,5%), що відповідно менше, ніж у нашій країні [11].

Вважається оптимальним, коли відношення чинників, що посилюють негативні дес-

табілізаційні процеси в ґрунті (рілля, багаторічні насадження), до чинників, які зменшують їх, тобто стабілізують позитивні процеси (природні кормові угіддя, багаторічні насадження, ліси і лісосмуги), становить менше одиниці. До цього розрахунку не входять урбанізовані й техногенно змінені території. Зважаючи на це, розораність ґрунтового покриття всієї території не повинна перевищувати 40%, у тому числі земель сільськогосподарського призначення 50% [1].

У представленій класифікації схематично зображено взаємозв'язок між видами ефективності (рис. 4.3).

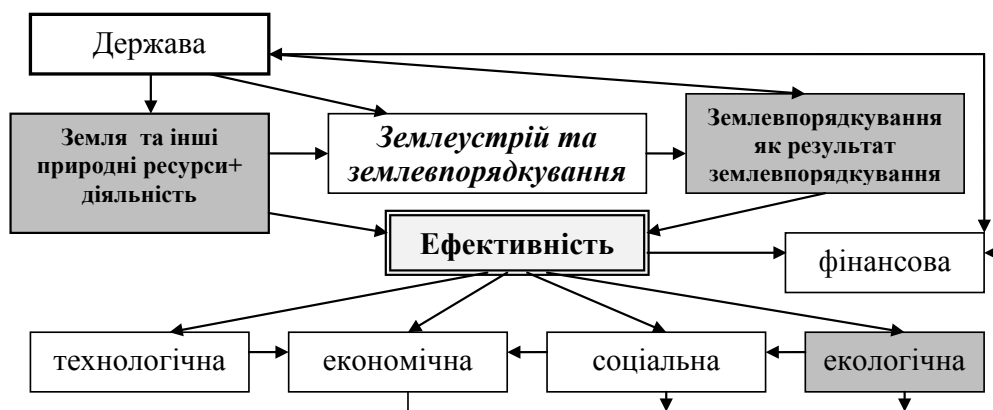

Рис. 4.3. Формування ефективності землекористування і взаємозв'язок між її видами

Джерело: авторські пропозиції на основі досліджень [2]

У поданій схемі унаочнено вплив держави та її інституціональних інструментів на формування ефективності землекористування (через *землевпорядні заходи та дії*), на земельні відносини та організацію використання й охорони земель та інших природних ресурсів на результати землекористування (через *землевпорядні проектні рішення, запроєктовані заходи із охорони земель, проектування екологічної мережі, територій природно-заповідного фонду, заходів стимулювання використання й охорони земель*). При цьому технологічна ефективність визначає рівень економічної, а остання – усіх інших видів ефективності.

Виокремлення екологічної ефективності землекористування на територіальному рівні в самостійну форму зумовлене щонайменше двома причинами:

➤ необхідність створення екологічно безпечного для людей і тваринного та рослинного світу довкілля, за якого зберігається біологічна рівновага і водний баланс території, поліпшується кругообіг органічних речовин, забезпечується розширене відтворення економічної

родючості ґрунту, супроводжуване підвищенням умісту гумусу, здійснюється виробництво екологічно чистої аграрної продукції і не допускається забруднення навколишнього середовища хімічними засобами сільськогосподарського призначення;

➤ потреба в існуванні індикатора для визначення сталого розвитку території і землекористування.

Із сукупності показників екологічної ефективності, які пропонуються в системі екологізації землекористування, використаємо такі, що є важливими для оцінки ефективності землекористування на територіальному рівні [2, с. 120-121]:

➤ удосконалення структури земельних угідь і типів (*підтипів*) землекористування, що орієнтується на питому вагу певних видів земельних угідь до її загальної площі та площ типів (*підтипів*) землекористування до загальної площі;

➤ якісний стан техногенно-забруднених і деградованих та малопродуктивних земель, комплексний показник, що комбіновано демонструє економічну та природну родючість;

- заліснення деградованих і малопродуктивних земель;
- рекультивация порушених земель;
- консервація малопродуктивних та деградованих земель;
- розміщення сівозмін на екологічно придатних землях, показник, що демонструє частку сівозміни або сівозмін на певній площі, розміщених на екологічно-придатних землях;
- меліоративний стан земель відображає наслідки впливу комплексу чинників, що характеризують специфіку земельного фонду;
- стабільність ландшафту та землекористування демонструє сталість параметрів землекористування протягом невизначено довгого часу;
- екологічна активність на селі демонструє ступінь інтенсивності діяльності, спрямованої на гармонізацію взаємодії людини й навколишнього середовища (як *середнє між оцінкою рівня екологічної стабільності та рівнем розораності території*);
- частка земель природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, історико-культурного, рекреаційного призначення, а також земель лісового та водного фондів у загальній площі;
- питома вага площі еродованих земель у структурі сільгоспугідь демонструє динаміку змін агрегованої (геологічної та антропогенної) ерозії ґрунтів;

- частка багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, а також земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах;
- коефіцієнт антропогенної навантаженості як агрегований показник, що характеризує навантаження на земельні ресурси сільськогосподарського та несільськогосподарського характеру.

Експертним способом серед представлених показників обрано 13 (вагомістю 0,15–0,4) за трьома критеріями (вагомістю 0,3–0,4) – антропогенне навантаження, відтворення корисних властивостей земельних та інших природних ресурсів, гармонізація (*збалансованість*) землекористування. При цьому екологічна ефективність землекористування на територіальному рівні являє собою забезпечення раціонального землекористування як складника навколишнього середовища.

Ураховуючи вищезазначене та зважаючи на авторські міркування й експертну оцінку, на рисунку 4.4 представлено систему критеріїв оцінки рівня екологічної ефективності землеустрою та землевпорядкування на територіальному рівні.

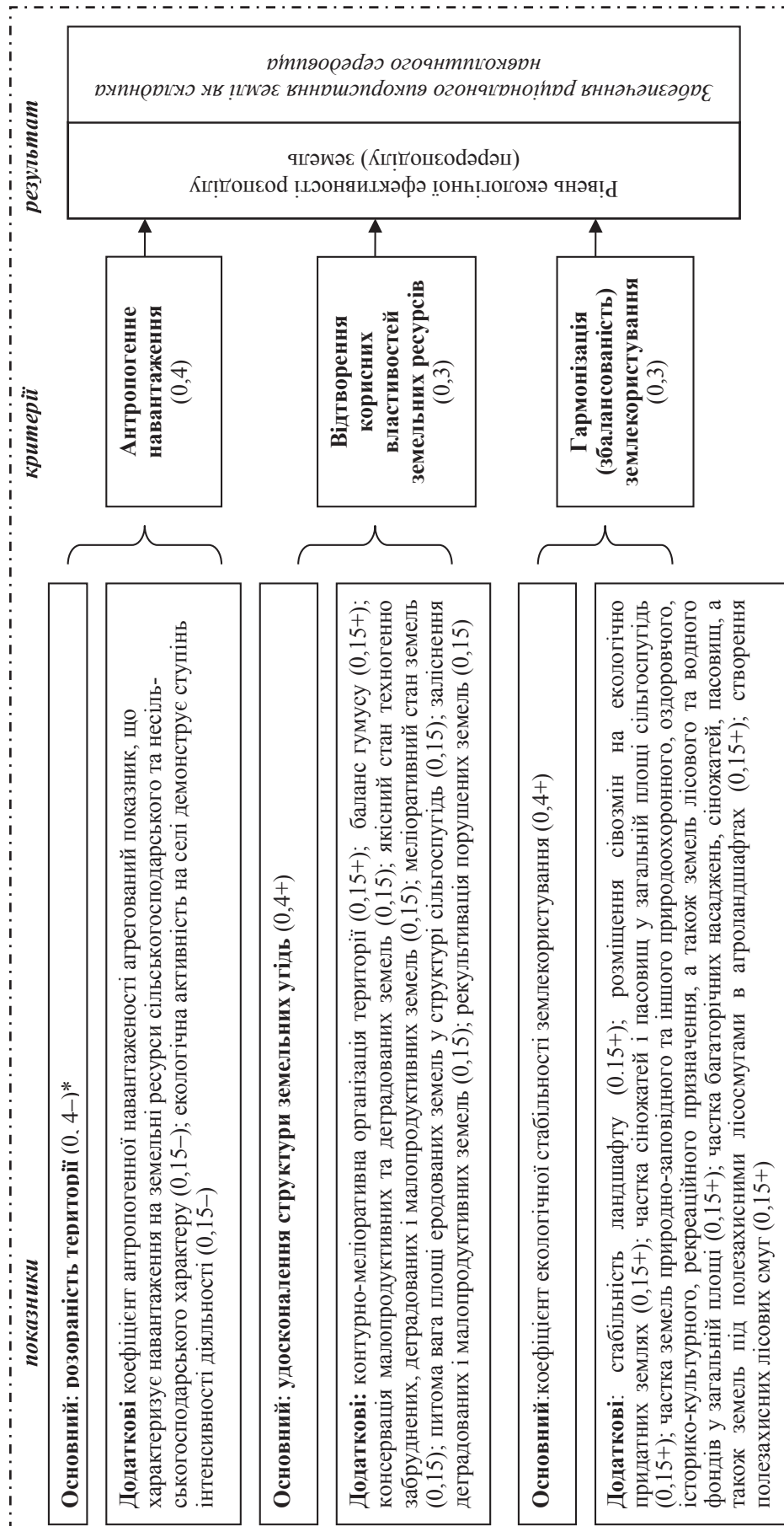
Для прикладу в табл. 4.2 наведені показники оцінки екологічної ефективності в сільськогосподарському землекористуванні Хмельницької області, які характеризується в основному негативними тенденціями.

Таблиця 4.2

Оцінка рівня екологічної ефективності розподілу (перерозподілу) земель у Хмельницькій області

№ п/п	Показники	Одиниця виміру	Станом на		+, - 2015 до 2010 р.
			2010 р.	2015 р.	
1	розораність території	%	60,81	60,72	-0,09
2	антропогенна навантаженість території	бал	3,56	3,56	0,00
Середнє антропогенне навантаження, індекс (Ia)					
3	співвідношення вдосконалення структури земельних угідь (екологічно стабільних угідь до урбанізованих)	%	36:64	36:64	0:0
4	співвідношення вдосконалення структури посівних площ (сосяшнику, зернових, кормових)	%	3:57:14	4:47:10	1:10:4
5	питома вага площі еродованих земель у структурі сільгоспугідь	%	31,3	31,31	+0,01
Середня ефективність відтворення корисних властивостей земель, індекс (Iвкз)					
7	коефіцієнт екологічної стабільності землекористування	бал	0,36	0,36	0,00
8	частка сіножатей і пасовищ у загальній площі сільгоспугідь	частка	0,17	0,17	0,00
9	частка земель природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, історико-культурного, рекреаційного призначення в загальній площі	частка	0,14	0,14	0,00
10	частка земель лісового та водного фондів у загальній площі	частка	0,16	0,16	0,00
11	частка багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, а також земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах від земель сільськогосподарських угідь		0,20	0,20	0,00

Джерело: розраховано за даними Держгеокадастру України та Держстатистики України [9]

*0,40+ означає, що показник має вагомість, 0,40, стимулятор.

Рис. 4.4. Система критеріїв і показників оцінки рівня екологічної ефективності землекористування на територіальному рівні

Зокрема, розораність території становить 60,7% і зменшилася з 2010 по 2015 рік тільки на 0,09%, антропогенна навантаженість території за цей період не змінилася і становить 3,56 бала, що характеризується значним ступенем антропогенного навантаження, співвідношення вдосконалення структури земельних угідь (екологічно стабільних угідь до урбанізованих) не змінилося і становить 36:64 при нормативі 40:60, співвідношення вдосконалення структури посівних площ (соняшнику, зернових, кормових) змінилося із 3:57:14 до 4:47:10, питома вага площі еродованих земель у структурі сільгоспугідь становить 31,31% і зросла на 0,01%. Коефіцієнт екологічної стабільності землекористування не змінився та становить 0,36 і землекористування належить до екологічно стабільно нестійкої.

Частка сіножатей і пасовищ у загальній площі сільгоспугідь не змінилася і становить 0,17 при нормативі 0,30 [8], частка земель природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, історико-культурного, рекреаційного призначення в загальній площі теж не змінилася і становить 0,14 при нормативі 0,35 [8], частка земель лісового та водного фондів у загальній площі не змінилася і становить 0,16, частка багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, а також земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах від земель сільськогосподарських угідь не змінилася і становить 0,20 при нормативі 0,40 [8].

4.3. МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗБИТКІВ УНАСЛІДОК ПОГІРШЕННЯ ЯКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ПРИ ТИМЧАСОВОМУ ЇХ ЗАХОПЛЕННІ ДЛЯ НЕСІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПОТРЕБ

Основними інструментами еколого-економічного регулювання землекористування, що забезпечує збереження та відновлення природного та ґрунтового потенціалу, є економічні і правові інструменти, які заохочують землекористувачів відновлювати порушені та деградовані землі й ґрунтову родючість, тому для їх застосування необхідне відповідне методичне забезпечення. Для усунення упущень у методичному забезпеченні розрахунку величини збитків, заподіяних ґрунтам і землям, доцільним є використовувати:

а) положення економічної теорії, які стосуються вартісної оцінки заподіяної шкоди земельним та іншим природним ресурсам і навколишньому середовищу та його компонентам;

б) норми, закладені в земельному, цивільному і природоохоронному законодавстві;

в) найкращі міжнародні апробовані практики;

г) вітчизняні розробки у цій сфері.

З огляду на вітчизняне законодавство, а також наявну міжнародну практику, розмір шкоди доцільно визначати сумою таких складників:

а) витрати на оцінку розміру заподіяної шкоди – проведення досліджень, геодезична зйомка земельної ділянки, відбір проб, проведення аналізів, збір економічних даних і виконання розрахунків;

б) витрати на ліквідацію негативних наслідків – рекультивуацію та реабілітацію земельних ресурсів, усунення забруднення ґрунту;

в) вартість втрачених або пошкоджених природних об'єктів – ґрунти тощо;

г) вартість втрати екосистемних послуг (природоохоронних і середовищеутворювальних функцій), виконуваних ґрунтовими екосистемами.

У системі показників природокористування економічним збиткам від погіршення якості земельних угідь належить особливе значення. Цей показник відображає екологічні наслідки антропогенної діяльності, а також концентрує всі негативні економічні наслідки порушення земель при будівництві об'єктів несільськогосподарського призначення.

Порівняння умов використання земельних угідь до відведення їх під будівництво і після повернення в сільськогосподарське виробництво дає змогу зробити висновок про те, що зміни якості земельних угідь супроводжуються зниженням продуктивності, а також додатковим вкладенням коштів.

Головним критерієм визначення економічних збитків є зміни якості угідь внаслідок антропогенної діяльності. Відповідно при такому підході більш ємним стає поняття забруднення чи зниження екологічного стану ґрунтів. Економічні збитки як параметр, який відображає взаємодію виробництва (використання земель) і середовища (якість ґрунтового покриву), може бути розрахований щодо об'єктів господарської діяльності й елементів довкілля, що передбачає наявність системи показників.

Структура показників, які дають змогу оцінити натуральні збитки від погіршення якості земельних угідь, досить різноманітна, і формування її у кожному конкретному випадку прямо залежить від обґрунтованої номенклатури одиничних натуральних збитків, що підлягають оцінці. Ураховуючи, що кожний показник має самостійне значення, він може розглядатися

як проста арифметична сума попередніх. При визначенні економічних збитків у конкретному випадку потрібен індивідуальний підхід.

Для інтегрування й застосування в економічних розрахунках натуральним одиничним збиткам пропонується надати вигляду, який дає змогу їх порівнювати, тобто пропонується проводити вартісну оцінку натуральних збитків (втрат).

Вартісні показники, з одного боку, узгоджуються з натуральними збитками, з іншого – дають змогу розрізняти їх за фактичними, можливими (потенційними) та відвернутими збитками.

Економічні збитки від погіршення якості угідь як комплексний показник в економічному механізмі раціоналізації землекористування виконує такі функції:

1. **Облікову** – яка виявляється у тому, що збитки є мірою оцінки впливу антропогенної діяльності на середовище, тобто на якісний стан ґрунтового покриву.

2. **Інвестиційну** – яка зважає на те, що як би не оцінювалися економічні збитки, вони завжди визначаються розмірами додаткових вкладень.

3. **Обмежувальну** – яка виявляється в тому, що об'єкти зниження (погіршення) якості земельних угідь відчувають наслідки своєї діяльності. Це відповідно потребує вдосконалення технологій будівництва та ін.

4. **Стимулюючу** – яка тісно пов'язана з попередньою функцією. Відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва на підставі економічних збитків стимулює скорочення площ земельних угідь та забруднення (погіршення їх якості).

Водночас збитки дають змогу приймати обґрунтовані з економіко-екологічного погляду, оптимальні землепорядні та землеохоронні рішення.

У методичному плані для визначення економічних збитків пропонується використати із запропонованими змінами методику оцінки відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва.

Відповідно до п. 3 ст. 207 Земельного кодексу України втрати, які завдані обмеженням прав власників землі й землекористувачів або погіршенням якості угідь унаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю юридичних осіб, громадян, держави чи органів місцевого самоврядування, підлягають відшкодуванню.

Втрати, спричинені обмеженням використання або погіршенням якості сільськогосподарських угідь під впливом діяльності підприємств, установ, організацій, визначаються

відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 17.11.1997 року № 1279 «Про розмір та порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню» у відсотках від нормативу вартості освоєння нових земель пропорційно зниженню якості сільськогосподарських угідь за даними нормативної грошової оцінки земель [10].

Для визначення розміру втрат використовуються планово-картографічні матеріали, показники ґрунтових обстежень, земельного кадастру й моніторингу земель.

Виявлення негативних наслідків будівництва й експлуатації несільськогосподарського об'єкта для якості сільськогосподарських угідь та сільськогосподарського виробництва – одне з найскладніших питань при землеустрої.

Насамперед, це пов'язано з розмаїттям типів несільськогосподарського землекористування, для яких здійснюється відведення. Землі у власність, користування або оренду можуть надаватися для розміщення різних об'єктів і технологічних ділянок – промислових майданчиків, свердловин різного призначення, лінійних споруд (електромереж, трубопроводів, автодоріг, залізниць і тощо), об'єктів водного транспорту, аеродромів і злітно-посадкових смуг, об'єктів видобувної промисловості, шлаконакопичувачів і золотовідвалів, смітників і поховань, атомних і теплових електростанцій, водоймищ і т.д. Наведені об'єкти можуть розміщуватися в різних регіонах і зонах зі специфічними природними умовами і напрямками сільськогосподарського виробництва.

Крім того, будь-яке відведення земель для несільськогосподарських потреб варто розглядати як вплив на агроландшафт, що постійно змінюється у просторі і часі, зауважуючи, що масштаби техногенних порушень можуть у десятки разів перевищувати площі відведень, а сам процес може розтягуватися на багато років і перебігати з різним ступенем інтенсивності.

Так, відведення земель під водоймище фактично завершується його наповненням до нормального підпірного рівня, а процеси зміни берегів, підтоплення і засолення земель із цього часу лише починаються і поступово підсилюються. Забруднення ґрунтового покриву промисловими викидами в атмосферу має своїм початком термін введення в експлуатацію несільськогосподарського об'єкта, а потім може тривати з різним ступенем інтенсивності протягом усього терміну дії, експлуатації об'єкта або припинитися після впровадження безвідходних технологій. Сьогодні такий комплексний підхід практично відсутній, хоч проблема ця вже давно є актуальною.

Можливі методичні підходи до оцінки економічних збитків, які завдаються погіршенням якості сільськогосподарських угідь, розглянемо на прикладі прокладання нафтопроводів по землях сільськогосподарських підприємств.

Економічні збитки як прямі витрати можуть бути завдані безпосередньо й опосередковано внаслідок зміни умов функціонування сільськогосподарського землекористування як наслідок деградації якості земельних угідь. При цьому зміни виробничо-економічних та екологічних властивостей, які визначають збитки, можуть бути тимчасовими та безповоротними, такими, що завдаються безпосередньо земельним ресурсам та побічно через умови їхнього існування.

Дослідження схеми формування економічних збитків від погіршення якості земельних угідь, складність системи показників, які застосовуються для оцінки збитків, потребують обґрунтування необхідності й можливості

застосування різних методів визначення цього показника з метою регулювання функціонування сталого землекористування.

У табл. 4.3 наведено можливі методи визначення економічних збитків від погіршення якості земельних угідь [3].

Головна особливість збитків – це те, що вони завдаються землекористувачам безпосередньо, але для суб'єкта погіршення якості земельних угідь є зовнішнім ефектом, що потребує спеціальних регуляторів для запобігання його прояву у зв'язку з тим, що як сільськогосподарський землекористувач, так і суспільство в цілому не зацікавлені у формуванні економічних збитків. До таких регуляторів належать платежі за погіршення якості сільськогосподарських угідь, землепорядні заходи щодо зменшення площі як забудови, так і технологічної, яка використовується при будівництві, скорочення негативних наслідків зміни якості земельних угідь.

Таблиця 4.3

Методи визначення економічних збитків від погіршення (забруднення) якості земельних угідь [12]

Методи	Види економічних збитків	Примітка
1. Прямого розрахунку	1. Фактичний	Трудомісткість, оперативність, тривалість
2. Порівняння ділянок	1. Фактичний	Потребує наявності еталонних ділянок
2.1. За територією	2. Потенційний	
2.2. За часом	3. Відвернений	
3. Компенсаційних витрат		Використовується через механізм відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва
3.1. Відновлення якості земельних угідь		
3.2. Освоєння нових земель		
4. Метод укрупнених розрахунків	1. Потенційний 2. Відвернений	Потребує наявності нормативної бази і може застосовуватися при розробленні проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок

Оцінка втрат передбачає два етапи:

1) визначення втрат якості ґрунтів при будівництві;

2) визначення втрат сільськогосподарського виробництва внаслідок погіршення якості ґрунтів сільськогосподарських угідь.

Наприклад, нафтопровід «НПК «Південний» – Західна Україна» у межах Перемишлянського району проходить по території Черницької, Наквашинської, Паликорівської, Підкаміньської сільських рад. Загальна площа відведення земель із землекористувань Перемишлянського району становить 61,58 га, у тому числі рілля – 57,18 га, сіножаття – 0,60 га і пасовища 3,80 га.

В основі визначення величин зниження якості земель унаслідок прокладання нафтопроводу є бонітетна оцінка ґрунтів. Під час досліджень зва-

жали на зменшення бала бонітету ґрунтів, яке пов'язане з будівництвом нафтопроводу, через погіршення їх морфологічних і фізико-хімічних властивостей, що в кінцевому підсумку призвело до погіршення їх агрогосподарських характеристик. Під час проведення польових робіт визначалися кількісні параметри морфологічних властивостей ґрунтів, які використовуються при їх бонітетній оцінці. Це потужність гумусового горизонту, оглеєність та скелетність.

Бонітетна оцінка ґрунтів у межах траси нафтопроводу та на прилеглій території проводилася згідно з «Методикою бонітировки почв України», затвердженою Мінсільгоспом України в 1992 р., за якою проведено бонітування ґрунтів на всій території України.

Використовуючи дані обстежень та результати бонітетної оцінки земель Дрогобицького

природно-сільськогосподарського району, проведених спеціалістами Львівського філіалу Інституту землеустрою УААН, обчислено бали порушених земель у межах траси нафтопроводу. Порівнянням балів бонітету ґрунтів агрогруп природно-сільськогосподарського району з балами бонітету порушених ґрунтів траси нафтопроводу визначено величини погіршення якості земель на трасі нафтопроводу (у 3-метровій смузі траншеї нафтопроводу) і у 30-метровій смузі по обидві сторони траншеї (по 15 м з кожного).

Для визначення балів бонітету використовувалися результати аналітичних робіт Інституту землеустрою щодо вмісту гумусу та фізичної глини, одержані на 396 змішаних зразках. Потужність гумусового горизонту в непорушених ґрунтах бралася середньою, у межах смуги відведення – із 6 визначень і на траншеї нафтопроводу – із 3 визначень.

Для об'єктивного визначення величин змін якості земель під час будівництва нафтопроводу бонітетна оцінка ґрунтів проведена не лише на окремих агрогрупах, а й розраховано бали бонітету окремих ділянок цих агровиробничих груп, тобто на окремих ґрунтових виділах. Це проведено з метою одержання більш достовірної бальної оцінки порушених земель, бо нерідко навіть у межах одного ґрунтового виділу спостерігаються різні види порушень, про що йтиметься нижче. Кількість таких виділів на трасі нафтопроводу становить 50. Крім того, бонітетна оцінка проведена окремо як для траси нафтопроводу, так і в межах 30-метрової смуги відведення. Знаючи площу кожного ґрунтового виділу і зміну балів бонітету в його межах, нескладно за формулами, наведеними у Постанові Кабінету Міністрів України № 1279 від 17 листопада 1997 р., провести розрахунок розміру втрат сільськогосподарського виробництва, зумовлених будівництвом нафтопроводу.

Як свідчать дані ґрунтових обстежень, у межах траншеї нафтопроводу і у 15-метрових смугах обабіч неї ґрунтовий покрив зазнав таких докорінних змін, що здебільшого він за морфологічною будовою та фізико-хімічними властивостями докорінно відрізняється від непорушених ґрунтів, що прилягають до траси нафтопроводу. Найбільших негативних змін під час будівництва нафтопроводу зазнав гумусовий горизонт. На поодиноких ділянках навіть після рекультивації він повністю відсутній, а на інших – перемішаний з ґрунтотворною породою на 50–70 %.

Рекультивація низької якості в межах траси нафтопроводу зумовила різке зменшення

вмісту гумусу, який у 2 рази, а інколи і більше, нижчий, ніж на непорушених землях. Такий якісний стан угідь зумовлений:

- недиференційованим зняттям гумусового горизонту на різних генетичних типах ґрунтів;
- перемішуванням гумусового горизонту з породою як при знятті верхнього шару ґрунту – гумусового горизонту, так і при рекультивації;
- проведенням будівельних рекультиваційних робіт при зволоженому ґрунті до величини повної вологоємності, що зумовило перемішування генетичних горизонтів ґрунту ходовими частинами будівельної і транспортної техніки.

Примітивна рекультивація не лише значно погіршила якість порушених земель, але й спричинила інтенсивний розвиток процесів лінійної глобальної ерозії з формуванням промоїн. Це перші передвісники майбутніх ярів та інтенсивного площинного розмиву в межах траси нафтопроводу.

Негативно вплинуло будівництво нафтопроводу в межах траси і на агрофізичні властивості ґрунтів. Практично повністю зруйнована агрохімічно-цінна структура гумусових горизонтів у межах траси, а замість неї сформувалася грубобрилувата, цінність якої мізерна. Це зумовило різке зниження водопроникності та фільтраційної здатності ґрунтів, що є одним із головних чинників росту ерозійних процесів на схилах. На вирівняних ділянках різке зниження фільтраційної здатності ґрунтів у межах траси нафтопроводу зумовило формування замкнених безстрічних понижень, у яких застоюються дощові води. Унаслідок цього почали виникати явища вторинного гігроморфізму ґрунтів та вимокання посівів.

Отже, будівництво траси нафтопроводу, погіршуючи якість ґрунтів, різко знизило їх родючість.

Під час дослідження зниження якості ґрунтів унаслідок будівництва нафтопроводу «Південний – Західна Україна» зважали на зменшення балів бонітету ґрунтів у межах траси через погіршення їх морфологічних і фізичних властивостей. Але при дослідженні факту зниження якості ґрунтів виникли деякі проблеми, які потребують розв'язання, а саме:

- 1) методика, яка застосовується для визначення коефіцієнта зниження продуктивності сільськогосподарських угідь після біологічної рекультивації за допомогою визначення балів бонітету, без фактичних замірів врожайності є неповною та недостатньо об'єктивною, оскільки впродовж одного сільськогосподарського сезону коефіцієнт зниження продук-

тивності можна визначити лише в першому наближенні;

2) лабораторії, які проводять ґрунтові дослідження, мають бути ліцензовані;

3) для таких досліджень повинні бути розроблені стандарти, норми і правила.

Розрахунок втрат сільськогосподарського виробництва проведено відповідно до «Порядку визначення втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, що підлягають відшкодуванню», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 року № 1279, за формулою:

$$P_v = H_v \times \frac{B_d}{B_o} \times K_{int}$$

де P_v – розмір втрат сільськогосподарського виробництва, тис. грн/га;

H_v – норматив втрат сільськогосподарського виробництва, для Львівської області становить: для ріллі – 109,55 тис. грн, сіножатей – 45,90 тис. грн, пасовищ – 42,40 тис. грн;

B_d – середньозважений бал бонітету угідь уздовж траси нафтопроводу до початку його будівництва, у межах Перемишлянського природно-сільськогосподарського району становить: для ріллі – 27,381; сіножатей – 19,026; пасовищ – 16,382;

B_o – середньозважений бал бонітету сільськогосподарських угідь за шкалою бонітування, в області становить: для ріллі – 29, кормових угідь – 21;

K_{int} – коефіцієнт інтенсивності використання сільськогосподарських угідь, за матеріалами економічної оцінки земель у Перемишлянському природно-сільськогосподарському районі дорівнює 0,874.

Отже, при вилученні сільгоспугідь у постійне користування втрати сільськогосподарського виробництва вздовж траси нафтопроводу становили б відповідно за один гектар:

а) ріллі $P_v = 109,55 \times 27,381 / 29 \times 0,874 = 90,385$ тис. грн/га;

б) сіножатей $P_v = 45,90 \times 19,026 / 21 \times 0,874 = 36,346$ тис. грн/га;

в) пасовищ $P_v = 42,40 \times 16,382 / 21 \times 0,874 = 28,905$ тис. грн/га.

Оскільки сільськогосподарські угіддя були передані в тимчасове користування і повернені землекористувачам у рекультивованому стані з певним погіршенням їх якості, що зумовлено технологією будівництва нафтопроводу, то втрати сільськогосподарського виробництва визначалися згідно з «Порядку...» за формулою:

$$P_{v1} = (1 - \kappa) \times P_v \times P_d$$

де P_{v1} – розмір втрат сільськогосподарського виробництва (економічних збитків) за погіршення якості сільськогосподарських угідь, тис. грн;

K – коефіцієнт зниження продуктивності угідь (співвідношення середньозважених балів бонітету порушених ґрунтів (B_d') відповідних угідь до середньозважених балів бонітету непорушених ґрунтів (B_d) цих угідь у межах траси нафтопроводу, за формулою $K = B_d' / B_d$ дорівнює:

K рілля = $23,152 : 27,381 = 0,845$;

K сіножатей = $16,10 : 19,026 = 0,841$;

K пасовищ = $14,243 : 16,382 = 0,869$;

P_v – розрахунковий розмір втрат сільськогосподарського виробництва за 1 га відповідного вгіддя (за формулою 1);

P_d – площа відповідного сільськогосподарського угіддя вздовж траси збудованого нафтопроводу.

Отже, економічні збитки (втрати сільськогосподарського виробництва) від зниження якості повернутих землекористувачам сільськогосподарських угідь у межах траси будівництва нафтопроводу становлять:

на ріллі $P_{v1} = (1 - 0,845) \times 90,385 \times 57,18 = 801,073$ тис. грн;

на сіножатях $P_{v1} = (1 - 0,841) \times 36,346 \times 0,60 = 3,467$ тис. грн;

на пасовищах $P_{v1} = (1 - 0,869) \times 28,905 \times 3,80 = 14,389$ тис. грн;

Зважаючи на це, загальна сума економічних збитків від погіршення якості сільськогосподарських угідь уздовж траси збудованого нафтопроводу «Південний – Західна Україна» у межах Перемишлянського району становить: усього 818,929 тис. грн, у т. ч.: на ріллі 801,073 тис. грн; на сіножатях 3,467 тис. грн.; на пасовищах 14,389 тис. грн.

Відповідно до офіційної методики в розрахунках застосовується коефіцієнт інтенсивності використання сільськогосподарських угідь, який характеризується відношенням показника диференціального доходу економічної оцінки ріллі землеоціночного району, у якому відводиться земельна ділянка, до аналогічного показника в цілому по області.

Інтенсивність використання земель – це сумарна кількість корисної продукції з одиниці земельної площі, яка визначена за грошовими, матеріальними й іншими вкладеннями. Інтенсивність використання земель пов'язана із змінами технологій виробництва та якості угідь. При незмінній площі земельної ділянки їх оцінна вартість зростає в міру збільшення об'єму ресурсів, які вкладаються в сільське господарство [13].

Ураховуючи, що економічна оцінка проводилася на основі економічних показників за результатами господарської діяльності сільськогосподарських підприємств у 1986–1989 роках, вона не відображає фактичної інтенсивності використання земель. Тому пропонується застосовувати показники нормативної грошової оцінки земель, які більш об'єктивно відображають зміни в інтенсивності використання земель [3; 12]. Наприклад, урожайність зернових без кукурудзи за 1986–1989 рр. (дані, які брали для оцінки земель) у Львівській області становила 44 ц/га та у 2002–2005 рр. – 27 ц/га. Це, звичайно, вплинуло на зменшення показника диференціального доходу, а, відповідно, і на коефіцієнт інтенсивності використання земель. Крім того, економічна оцінка земель не оновлювалася понад 10 років, і її показники не можуть об'єктивно відбивати рівень інтенсивності використання земель.

Ураховуючи, що нарощування інтенсивності впливу на використання землі впливає на її цінність [13], тобто на нормативну грошову оцінку, з цією метою можуть бути використані її показники. Цей підхід застосований у наших розрахунках. Наприклад, коефіцієнт інтенсивності сільськогосподарських угідь, розрахований за даними нормативної грошової оцінки земель для Перемишлянського району, становитиме 0,726 (5862:8064), де 5862 грн – нормативна грошова оцінка в районі станом на 01.01.2006 р., а 8064 грн – нормативна грошова оцінка ріллі в цілому по області.

Тоді при вилученні сільськогосподарських угідь у постійне користування втрати сільськогосподарського виробництва вздовж траси нафтопроводу будуть становити на один гектар:

а) на ріллі $P_v = 109,55 \times 27,381/29 \times 0,726 = 75,079$ тис. грн;

б) на сіножатях $P_v = 45,90 \times 19,026/21 \times 0,726 = 30,191$ тис. грн;

в) на пасовищах $P_v = 42,40 \times 16,382/21 \times 0,726 = 24,010$ тис. грн.

Відповідно економічні збитки від зниження якості повернутих землекористувачам сільськогосподарських угідь у межах траси будівництва нафтопроводу будуть дорівнювати:

на ріллі $P_{BI} = (1-0,845) \times 75,079 \times 57,18 = 665,418$ тис. грн;

на сіножатях $P_{BI} = (1-0,841) \times 30,191 \times 0,60 = 2,880$ тис. грн;

на пасовищах $P_{BI} = (1-0,869) \times 24,010 \times 3,80 = 11,952$ тис. грн.

Отже, загальну суму економічних збитків сільськогосподарського виробництва від погіршення якості сільськогосподарських угідь уздовж траси нафтопроводу «Південний –

Західна Україна» у межах Перемишлянського району становитиме: усього 680,250 тис. грн, у тому числі: на ріллі – 665,418 тис. грн; на сіножатях – 2,880 тис. грн; на пасовищах – 11,952 тис. грн.

Отже, з урахуванням змін в інтенсивності використання земель економічні збитки будуть на 138,679 тис. грн, або на 1 га – на 2,252 тис. грн менші, або на 17%. Якщо враховувати, що урожайність зернових з періоду збору даних для економічної оцінки щодо досліджуваного періоду знизилася на 45% (з 44 ц/га до 24 ц/га), то поясненням є різниця суми економічних збитків, визначених відповідно до запропонованої методики.

Такий методичний підхід дає змогу одержати дані точніші й більш наближені до дійсності, він рекомендується для застосування як метод оцінки збитків, заподіяних земельним ресурсам і ґрунтам.

Одним з основних інструментів еколого-економічного адміністрування (регулювання) землекористування, що забезпечує збереження та відновлення природного та ґрунтового потенціалу, є економічні і правові інструменти, які спонукають землекористувачів відновлювати порушені та деградовані землі і ґрунтову родючість. Методологічною основою визначення економічних збитків унаслідок погіршення якості сільськогосподарських угідь при тимчасовому їх захопленні для несільськогосподарських потреб є порівняння умов використання земельних угідь до відведення їх під будівництво і після повернення в сільськогосподарське виробництво, що дає змогу зауважити, які зміни якості земельних угідь супроводжуються зниженням продуктивності, а також додатковим вкладенням коштів. Головним критерієм визначення економічних збитків є зміни якості угідь унаслідок антропогенної діяльності. Відповідно при такому підході більш ємним стає поняття забруднення чи зниження екологічного стану ґрунтів. Економічні збитки як параметр, який відображає взаємодію виробництва (використання земель) і середовища (якість ґрунтового покриву), може бути розрахований щодо об'єктів господарської діяльності й елементів довкілля, що передбачає наявність системи показників. Запропонований методичний підхід визначення економічних збитків унаслідок погіршення якості сільськогосподарських угідь при тимчасовому їх захопленні для несільськогосподарських потреб базується на даних фактичної ґрунтової родючості, нормативної грошової оцінки земель з урахуванням коефіцієнта інтенсивності використання земель.

4.4. ЗАБРУДНЕННЯ ҐРУНТУ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ СТУПЕНЯ ЗАБРУДНЕННЯ ҐРУНТУ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Друга половина XX століття ознаменувалася революційним проривом у багатьох галузях науки в зарубіжних країнах. До них по праву належать хімізація землеробства. Цей період характеризується розширенням застосуванням у землеробстві Європи та Північної Америки мінеральних добрив, пестицидів, упровадженням нових сортів і сучасних засобів механізації. Були розроблені й широко використовувалися в практиці фермерських господарств сучасні інтенсивні технології вирощування всіх сільськогосподарських культур. Освоєння інтенсивних технологій у розвинутих країнах супроводжувалося застосуванням високих норм мінеральних добрив, а часто і їх чималим перевищенням, що призвело до негативних наслідків впливу на навколишнє середовище – перш за все, на ґрунти, і, як наслідок, на рослини (одержувану продукцію), поверхневі та ґрунтові води, річки, водоймища.

Використання концентрованих мінеральних добрив спричинило те, що ґрунти виявилися не в змозі засвоїти й переробити всі поживні елементи, які надходять із добрив, вони накопичуються у ґрунтах та надходять у водні джерела, забруднюючи їх. Із збільшенням обсягів виробництва мінеральних добрив гостро постає проблема накопичення нітратів у рослинницькій продукції, які значно перевищують гранично допустимі норми. Це являє велику небезпеку для здоров'я людини і тварин.

Ще більшу небезпеку, ніж нітрати, для людини та навколишнього середовища мають важкі метали, радіонукліди та інші токсичні речовини. До важких належать метали з атомною масою понад 40. До цієї групи належать мікроелементи мідь (Cu), цинк (Zn), марганець (Mn) та інші, негативне значення яких виявляється лише при високих концентраціях у ґрунтах, а також елементи, позитивне значення яких для організмів тварин поки що не встановлено, але підвищений вміст їх особливо небезпечний для здоров'я. До таких елементів належать кадмій (Cd), ртуть (Hg), свинець (Pb). Важкі метали, накопичуючись у ґрунтах, долучаються до хімічних та біохімічних процесів, негативно впливають на мікрофлору, склад та властивості ґрунтів. Було встановлено, що 25–35% випадків забруднення сільськогосподарських угідь важкими металами пов'язано із внесенням добрив. Концентрація шкідливих речовин у мінеральних добривах залежить від вихідної сировини. Фосфорні добрива характе-

ризуються більш високим вмістом важких металів, ніж азотні та калійні.

Критерії оцінки забруднення ґрунтів та принципи їх визначення у різних країнах часто не збігаються. У Японії, наприклад, сільськогосподарські ґрунти вважаються забрудненими при вмісті в них міді 125 млн, миш'яку 15 млн чи концентрація кадмію в рисі, вирощеного на цьому ґрунті, 1 млн та більше. У Канаді (провінція Онтаріо) концентрація міді в сільськогосподарських ґрунтах не повинна перевищувати 100, миш'яку – 14 млн, у США (штат Нью-Джерсі) – 170 і 20 млн відповідно.

На думку Нельсона Байера (Дослідний центр дикої природи, штат Мериленд, США) та багатьох інших спеціалістів, зручна система оцінки ступеня забруднення ґрунту та мотивації необхідності її очистки прийнята в Голландії.

Система передбачає 3 градації ступеня забруднення: А – фонові концентрації забруднювачів у ґрунті; В – середній ступінь забруднення (перш ніж прийняти рішення про очистку ґрунту), необхідні додаткові дослідження; С – сильний ступінь забруднення (необхідна термінова очистка).

У таблиці 4.4 наведені значення за цими 3 критеріями для деяких шкідливих речовин.

Таблиця 4.4

Критерії для оцінки ступеня забруднення ґрунтів (млн), які прийняті у Голландії

Забруднювачі	Критерії, млн ⁻¹		
	А	В	С
Важкі метали			
As	20	30	50
Cd	1	5	20
Cu	50	100	500
Pb	50	150	600
Hg	0,5	2	10
Ni	50	100	500
Zn	200	500	3000
Мінеральні забруднювачі			
Фтор	200	400	2000
Сірка	2	20	200
Пестициди			
Хлорорганічні (кожен окремо)	0,1	0,5	5
Хлорорганічні (загальна кількість)	0,1	1	10
Пестициди (загальна кількість)	0,1	2	20

Тут показано, що ґрунти підлягають очистці при концентрації, наприклад, хоча б одного хлорорганічного пестициду 5 млн, усіх пестицидів – 20 млн, критичні значення для Cd і

Розділ 4. ЕКОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Pb по A, B і C становлять відповідно: 1, 5, 20 і 50, 150, 600 млн. У Канаді (провінція Онтаріо) також використовують таку систему, критичні значення за деякими забруднювачами відрізняються від голландських: Cd- 1,5, 5, 20 млн-1, Pb – 50, 200, 600 млн.

У провінції Онтаріо розроблені критерії оцінки забруднення ґрунтів залежно від їх функціонального призначення (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Критерії для оцінки вмісту шкідливих речовин у ґрунтах (млн), які введені Міністерством охорони навколишнього середовища провінції Онтаріо (Канада)

Забруднювачі	Призначення земель		
	сільськогосподарські	під житловими будинками і паркові	під промисловими підприємствами
As	14	25	50
Cd	1-6	4	8
Cu	100	300	300
Pb	60	500	1000
Hg	0,5	1	2
Ni	32	200	200
Zn	220	800	800

Як видно з таблиці, концентрація важких металів, яка допустима для сільськогосподарських земель, набагато нижча, ніж для земель під житловою і промисловою забудовою.

Так, вміст свинцю в сільськогосподарських ґрунтах не повинен перевищувати 60 млн, для житлових і промислових – 500 і 1000 млн відповідно, кадмію – 1-6,8 млн.

На відміну від Голландії та Канади, у США ступінь забруднення ґрунтів (слабкий, середній і сильний) урахують, передусім, у зв'язку з можливістю забруднення ґрунтових вод. Тому при визначенні концентрацій шкідливих речовин у ґрунтах завжди досліджують їх «потенціал вимивання» забруднювачів у ґрунтові води. У штаті Каліфорнія, наприклад, для кожного локального місця визначений потенціал вимивання (високий, середній і низький) на підставі таких властивостей, як глибина залягання ґрунтових вод, середня кількість атмосферних опадів, наявність елементів структури, які можуть збільшити потік речовин через ґрунт. Наприклад, ґрунти з низьким потенціалом вимивання підлягають очистці, якщо: концентрація бензину досягає 1 млн, толуану, ксиляну і етилбензину – 50 млн, ґрунти із середнім потенціалом – при концентрації цих речовин

0,3, 0,3, 1,1 млн відповідно. Для ґрунтів з високим потенціалом вимивання встановлені критичні концентрації ще в 10 разів нижчі. Схожий принцип оцінки забруднення застосовують у Великій Британії.

Паралельно з визначенням концентрацій забруднювачів у ґрунтах та ґрунтових водах у США завжди проводять контроль води в питних джерелах. Навіть якщо всі показники тут не перевищують норми, рішення про необхідність очищення ґрунтів неодмінно приймається на підставі концентрацій забруднювачів у ґрунтах та ґрунтових водах.

Поряд з вищенаведеними основними критеріями для оцінки ступеня забруднення ґрунтів застосовуються й інші, наприклад, – за донними відкладами водоймищ, за дією забруднювачів на дощових черв'яків, за вмістом забруднювачів у крові дітей та ін.

У США розроблені критерії оцінки ступеня забруднення ґрунтів на підставі вмісту забруднювачів у донних відкладах Великих Озер (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Критерії для оцінки забруднення ґрунтів за концентрацією забруднювачів у донних відкладах Великих Озер США (млн)

Забруднювачі	Не забруднено (фон)	Середній ступінь забруднення	Сильний ступінь забруднення
As	3	3-8	> 8
Cd	Не встановлено	Не встановлено	> 75
Cu	< 25	25-50	> 50
Hg	< 1	1	> 1
Ni	< 20	20-50	> 150
Zn	< 90	90-200	> 1200

Американські дослідники дійшли висновку, що збільшення фонових концентрацій забруднювача в донних відкладах озер є сигналом про неблагополуччя навколишніх земель. Ступінь забруднення ґрунтів можна визначити також за станом біологічних індикаторів. Таким досить чутливим індикатором є людина, передусім, діти. Медичними службами США проведені дослідження залежності вмісту свинцю у крові дітей від його концентрації у ґрунтах. Показано, що на кожні 1,0 млн свинцю у ґрунтах та повітрі його вміст у крові дітей збільшується на 5 мкг/дн. Зони, де концентрація свинцю в ґрунтах перевищує 500 млн, мають бути очищені терміново, оскільки існує великий ризик для

дітей, а проведення сільськогосподарських робіт на таких землях неприпустиме.

Отже, критерії оцінки забруднення ґрунтів пестицидами, важкими металами, нітратами, радіонуклідами, відходами нафтопереробки та ін., які розроблені в розвинутих зарубіжних країнах, дають змогу визначити: можливість вирощування сільськогосподарських культур, необхідність очищення забруднених ґрунтів, проведення житлової забудови, ступінь ризику для здоров'я людини та навколишнього середовища тощо.

У більшості країн як критерій прийняті гранично допустимі концентрації шкідливих речовин. Еталоном вважається система градацій ступеня забруднення ґрунтів, прийнята в Голландії, з ГДК якої порівнюють прийняті в інших країнах. Граничні концентрації забруднювачів можуть бути різними залежно від призначення земель (Канада), можуть прийматися залежно від впливу на інші природні середовища (США). У деяких країнах, оцінюючи сту-

пінь забруднення, користуються біоіндикаторами (дощові черв'яки та ін.) чи досліджують вплив безпосередньо на людину.

При виборі критеріїв необхідно зважати на характерні умови й можливості конкретної місцевості і водночас урахувати національні та міжнародні норми. Своєчасно проведена оцінка ступеня забруднення ґрунтів дасть змогу попередити глобальне забруднення ґрунтів та ґрунтових вод, на сільськогосподарських землях – вчасно обмежити використання пестицидів і стічних вод, обрати оптимальний спосіб очищення та зекономити значні засоби.

Для обґрунтування рішень про проведення заходів з очистки ґрунтів необхідно спиратися на порогові концентрації токсичних хімічних речовин у ґрунті, перевищення яких небезпечне для здоров'я людини. За винятком граничних концентрацій для деяких шкідливих речовин, такі нормативи поки що не розроблені ні у розвинутих зарубіжних країнах, ні в країнах колишнього СРСР.

Питання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте наукові принципи побудови природоохоронних систем землеробства з еколого-ландшафтним облаштуванням території землекористування сільськогосподарських підприємств з урахуванням ландшафтних й агроекологічних умов.
2. Охарактеризуйте методологічні основи формування еколого-ландшафтної організації території сільськогосподарських підприємств з урахуванням ландшафтних й агроекологічних умов.
3. Охарактеризуйте логічно-змістову схему організації території сільськогосподарських підприємств у межах сільських рад методом еколого-ландшафтного землеустрою.
4. Наведіть обґрунтування складників та елементів проектів еколого-ландшафтного землеустрою.
5. Охарактеризуйте методичний підхід агроекологічного зонування та ландшафтної типізації сільськогосподарських земель.
6. Охарактеризуйте рекомендовані напрями застосування матеріалів районування та зонування в землепорядному проектуванні.
7. Охарактеризуйте методичний підхід формування еколого-безпечних та інвестиційно-привабливих підтипів землекористування.
8. Охарактеризуйте процедуру формування природоохоронних обмежень у використанні земель та інших природних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихід продукції з балогектару. Окупність добрив врожаєм. Баланс поживних речовин і гумусу за XII п'ятиріччю // Щорічний аналітичний збірник. – Кіровоград. – 2012. – 17 с.
2. Зось-Кіор М.В. Управління земельними ресурсами аграрного сектора економіки України в контексті глобалізації: дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.06 / М.В. Зось-Кіор. – Запоріжжя. – 2016. – 530 с.
3. Курильців Р.М. Механізм формування раціонального використання і охорони земель на регіональному рівні [монографія] / Курильців Р.М. – Львів: Каменяр, 2007. – 155 с.
4. Лакида П.И. Динамика запасов углерода в лесах Украины / П.И. Лакида // Сб. науч. тр.: Проблемы лесоведения и лесоводства. – Гомель, 2001. – Вып. 56. – С. 86–90.
5. Лакида П.И. Фітомаса лісів України: [монографія] / П.И. Лакида. – Тернопіль: Збруч, 2002. – 256 с.

Розділ 4. ЕКОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

6. Медведева О.Е. Методические рекомендации по оценке стоимости земли. Торгово-промышленная палата Российской Федерации. АНО «Союзэкспертиза» / О.Е. Медведева. – М., 2004. – 67 с.
7. Микерин Г.И. Международные стандарты оценки / Г.И. Микерин, Н.В. Павлов. – М.: ИНТЕРРЕКЛАМА, 2003. – 384 с.
8. Орлова И.В. Ландшафтно-агроэкологическое планирование территории муниципального района / Отв. ред. Б.А. Краснаярова. –Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2014. – 254 с.
9. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2015 рік (скорочений): стат. бюлетень / Держстат України. – К. – 2016. – 48 с.
10. Про розмір та порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню: Постанова Кабінету Міністрів від 17 листопада 1997 року № 1279 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/127997-%D0%BF>.
11. Про Стратегію економічного і соціального розвитку Кіровоградської області на 2013-2020 роки // Кіровоградська обласна державна адміністрація, Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ–Кіровоград. – 2012. – 80 с.
12. Третьак А.М. Екологія землекористування: теоретико-методологічні основи формування та адміністрування: Монографія / А.М. Третьак. – Херсон: Гринь Д.С., 2012. – 440 с.
13. Третьак А.М. Землевпорядне проектування: Теоретичні основи і територіальний землеустрій: навч. посібник / Третьак А.М. – К.: Вища освіта, 2006. – 528 с.
14. Третьак А.М. Концепція оцінки земель в Україні / Третьак А.М. – УААН, 2004. – 18 с.
15. Хвесик М.А. Економічна оцінка природних ресурсів: основні методологічні підходи / М.А. Хвесик, Н.В. Збагерська. – Рівне: Видавництво РТДУ, 2000. – 194 с.
16. Economic Analysis and Environmental Assessment // Environmental Assessment Sourcebook Update; Міжнародний банк реконструкції й розвитку; Всесвітній банк. – 1998. – № 2.

РОЗДІЛ 5

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

5.1. ПЕРЕДУМОВИ ТА СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Світову стратегію сільськогосподарського землекористування визначає створена при ООН продовольча сільськогосподарська організація – ФАО. Політика ФАО, спрямована на інтенсифікацію сільськогосподарського землекористування, полягала в:

- орієнтуванні країн, що розвиваються, на монокультури,
- повсюдному впровадженні одних сортів та ігноруванні методів рослинництва і тваринництва, віками вироблених місцевим селянством,
- заохочуванні використання пестицидів та синтетичних мінеральних добрив [1].

Політика ФАО щодо інтенсифікації сільськогосподарського землекористування, по-перше, призвела агроєкосистеми світу до кризової ситуації; по-друге, ілюзорним виявився й прогрес, що був досягнутий за рахунок інтенсифікації галузі. Дійсно, за останні 10 років виробництво сільськогосподарської продукції збільшилося на 25%, однак ринкові ціни на неї зросли на 100%, а реальні прибутки фермерів – лише на 15% [1].

У зв'язку з цим з 1985 року розвинені країни світу почали змінювати політику інтенсифікації сільськогосподарського землекористування на нову – політику екологізації.

Так, Європейський Союз на початку 90-х років XX століття почав приймати рішення, спрямовані на екологізацію землекористування. Зокрема, з 1993 року Євросоюз не засіває 4,2 млн га земель, а використовує для вирощування культур з подальшою переробкою на біопаливо. У цей же час у США затвердили програму консервації на 10 років 18,2 млн га сільськогосподарських земель. На резервних землях навіть не дозволяється заготовлювати сіно. Це можна робити тільки в окремі роки, у термін, коли повністю завершується гніздування птахів, і кожного разу за особливим дозволом департаменту землеробства США.

Компенсація також виплачується за залуження берегів річок та ставків і за відмову від осушення. Крім того, фермери, які відмовляються від отримання компенсації та не вживають цих заходів, втрачають можливість користуватися пільговими кредитами та пільговою оплатою при продажу продукції [1].

Екологізація землекористування потрібна як для оздоровлення якісного стану земель та навколишнього природного середовища, так і для населення.

Ученими Інституту продовольчих ресурсів НААН України встановлено, що здоров'я людини, по-перше, на 10-20% визначається екологічною ситуацією [2, с. 33], а екологічна ситуація в Україні є доволі складною:

- 15% – «умовно екологічно чиста» територія,
- 15% – помірно забруднена територія;
- 70% – забруднена територія [3].

І по-друге, здоров'я людини на 50-70% залежать від способу життя, найважливішим складником якого є харчування [2, с. 33]. У країні час від часу виявляють небезпечні для здоров'я речовини у продуктах харчування. Така ситуація може призвести до того, що споживання неекологічних продуктів харчування знизить якість життя в цілому. А це, передусім, зниження рівня здоров'я населення, що призводить до втрат людського капіталу. Розрахунковий збиток від забруднення продуктів харчування в Україні становить понад 6 млрд дол. на рік [4, с. 93].

Сьогодні майже на всіх сільськогосподарських землях поширені процеси деградації, які так чи інакше впливають на обсяги вирощування та якість продукції харчування. Серед них найбільш масштабними є:

- водна та вітрова ерозія (близько 57,5% території),
- забруднення земель (біологічне, хімічне, радіаційне тощо – близько 20% території),
- підтоплення (близько 12% території);
- порушення земель (котловани, канали, вали, осушення земель тощо) [2, с. 24].

Розділ 5. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ...

У Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням відмічається, що протягом 1986-2010 рр. вміст гумусу в ґрунтах України зменшився на 0,22% і становить 3,14%. Щорічні втрати гумусу становлять 0,65 тонн на 1 гектар [2, с. 23].

Таким чином, інтенсивний розвиток деградаційних процесів на землях України та потреба в якісних продуктах харчування зумовлює пошук шляхів екологізації землекористування. Суть екологізації землекористування полягає в тому, що на перший план виходять не економічні цілі, як було раніше прийнято, а екологічні. Тобто кожне нове освоєння, зміна цільового використання земель тощо оцінюється з позиції зменшення негативного впливу на довкілля та земельні ресурси (ґрунти) загалом у розрахунку на одиницю сукупного суспільного продукту.

Важливо знати!!!

Екологізація землекористування – це послідовне впровадження нових форм земельних відносин, методів та технологій використання й охорони земель, виконання управлінсько-виробничих та інших рішень, які дають змогу підвищити ефективність використання земельних та інших природних ресурсів з одночасним збереженням природного середовища та його поліпшення на відповідних рівнях [5].

Поняття «екологізація» на відміну від поняття «охорона природи» є більш широким і спрямоване на зменшення негативного впливу, тобто зниження потреби в охороні природи. Тому екологізація є більш широким поняттям, ніж природоохоронна діяльність. **Основною метою екологізації** є генерування ідей, створення засобів, прийняття рішень, що сприятимуть відтворенню природи. У сфері землекористування це:

- зміни систем землеробства;
- зміна структури посівів;
- встановлення жорстких нормативів щодо забруднення земель (ґрунтів);
- вилучення з обігу земель, непридатних для сільськогосподарського використання тощо [6].

У розвитку систем землеробства та землекористування людство пройшло 4 етапи екологізації:

1-й етап охоплює 50-70-і рр. XX століття. Характеризується розвитком екологічного обладнання. Мається на увазі виробництво очисних споруд на свиноферми, птахоферми, будівництво відстійників для зберігання відходів

сільськогосподарського виробництва. Шляхом значних матеріальних витрат на очисне обладнання у сфері землекористування вдалося пом'якшити екологічну ситуацію.

2-й етап охоплює 80-і роки XX століття. Характеризується інтенсивним застосуванням малозабруднювальних та маловідходних технологій. Це дозволило зменшити потребу в очисних спорудах.

3-й етап охоплює 90-і роки XX століття. Характеризується підвищенням ефективності землекористування.

4-й етап охоплює 2000-2020 рр. та передбачає застосування альтернативних (органічних) систем землеробства, вирощування екологічно нешкідливих продуктів харчування, застосування нових технологій та обладнання тощо [6].

Об'єктом екологізації на державному рівні може бути аграрна галузь, на регіональному – пріоритетні для регіону у вирощуванні сільськогосподарські культури, виробництва та технології. На місцевому рівні – вирощування продуктів рослинництва, переробки сміття, захоронення відходів тощо.

Суб'єктами екологізації можуть бути не тільки безпосередні виробники екологічно безпечної продукції, а і її споживачі [6].

Структуру земельних угідь України складають сільськогосподарські землі, ліси та інші лісовкриті площі, забудовані землі, відкриті заболочені землі, сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом, відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом та води. Ці землі пропонуємо розділити на три типи використання. Для кожного типу використання [7, с. 142-150, 151-159, 160-160] характерні відмінності в процесах екологізації землекористування (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Екологізація землекористування за типами використання земель

№	Типи земель	Використання земель
1	Землі продуктивного типу	сільськогосподарське землекористування тощо
2	Землі природного типу	лісгосподарське землекористування тощо
3	Землі техногенного типу	землі населених пунктів, промисловості, транспорту, зв'язку, оборони тощо

Джерело: за даними [7]

Так, основою формування земель продуктивного типу є сільськогосподарські землі,

зокрема, рілля. Земель продуктивного типу у структурі земельних угідь України нараховують 56%. Для ріллі характерні близько 20 видів процесів деградації [7, с. 142-150]. У зв'язку з цим основними аспектами екологізації земель продуктивного типу, з одного боку, мають стати:

- по-перше, встановлення екологічно допустимого співвідношення площ ріллі;
- по-друге, встановлення оптимального рівня розораності ріллі.

Оскільки найбільшу частку у складі продуктивних земель займає рілля, то екологізація землекористування, перш за все, повинна стосуватися оранки, це:

- безвідвальний обробіток ґрунту на глибину до 40 см при регулярному спусуванні на глибину до 7-8 см. Прикладом може бути полтавський досвід щодо впровадження регіональної системи ґрунтозахисного безплужного землеробства, яке відбувалося з 1973 р. До 1984 р. система була впроваджена повністю та почала давати хороші економічні показники в поєднанні з екологічною ефективністю. На землях зменшилася ерозія, внесення гербіцидів, стійко падав вміст нітратів у продукції [1].

- ґрунто-охоронна система землеробства, у якій до 40-50% ріллі зайнято багаторічними травами. Вносять тільки високоякісні органічні добрива та сидерати, витримується оптимальне поголів'я худоби та ретельно контролюється баланс поживних речовин у ґрунті. Але така система на 40-50% знижує продуктивність рослинництва [1].

- система водної меліорації передбачає перехід до системи малого зрошування, зрошування природних кормових угідь у заплавах, екологізації норм, засобів та термінів поливу, контролю за якістю води, зокрема використанням для поливу води з мінералізацією не більше 0,5–1 г/л. Зрошувальна система «Чорний мочар» після впровадження системи водної меліорації різко підвищила економічні та екологічні показники [1].

До складу земель природного типу належать ліси, зокрема землі, вкриті лісовою рослинністю та чагарниками, а також сіножаті, пасовища, багаторічні насадження та перелоги, відкриті заболочені землі, сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом, відкриті землі без рослинного покриву. Земель природного типу в структурі земельних угідь України нараховують 37% [7, с. 151-159].

На землях природного типу природні процеси, у тому числі й процеси кругообігу речовин, відбуваються в такий спосіб, що не породжують ані надлишку, ані дефіциту складників земельних ресурсів. Така досконалість у досягненні

рівноваги між різними природними процесами є базою екологічно безпечного функціонування екосистем. Тому основою екологізації земель природного типу має бути стимулювання до збереження рівноваги на землях з природними екосистемами шляхом:

- ❖ застосування нових технологій щодо формування високопродуктивних деревостанів на раніше лісовкритих земельних площах;

- ❖ використання нових технологій формування природних ландшафтів, стійких до глобальних кліматичних змін;

- ❖ застосування нових підходів до просторової організації селітебних територій з дотриманням нормативів озеленення;

- ❖ реалізація формування системи екомережі на регіональному та місцевому рівнях;

- ❖ створення ландшафтів, для яких притаманна лісо-луго-пасовищна рівновага та здійснення лісонасаджень в ерозійно-небезпечних місцях тощо.

До земель техногенного типу зараховують землі із суттєво порушеним або відсутнім ґрунтовим покривом не лише в сільському господарстві та промисловості, а й в інших галузях національного господарства. Ці землі різні за площею, походженням, складом, властивостями, але зараз мають спільну ознаку – втрачену здатність до самовідновлення і здебільшого позбавлені родючості та відповідно продуктивності. Проте в національному господарстві ці землі продовжують виконувати свої значимі функції та володіють високою вартістю. Крім того, вони характеризуються високим рівнем освоєння, що віддзеркалюється в рівні антропогенного та техногенного навантаження. До цього типу в складі сільськогосподарських земель відносимо землі: під господарськими будівлями і дворами; під господарськими шляхами і прогонами; забруднені сільськогосподарські угіддя, які не використовуються в сільськогосподарському виробництві, у тому числі землі техногенно- та радіоактивно забруднені; землі з порушеним ґрунтовим покривом під тимчасовою консервацією та землі, які знаходяться у стадії меліоративного будівництва і відновлення родючості; інші сільськогосподарські землі [7, с. 160].

До техногенного типу земель відносимо також забудовані землі, зокрема землі під житловою забудовою, землі промисловості, землі під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами, відвалами, териконами та відповідними спорудами, землі комерційного, громадського та змішаного використання, землі, які використовуються для транспорту і зв'язку, для технічної інфраструктури (видалення відходів,

Розділ 5. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ...

водозабезпечення та очищення стічних вод, виробництва та розподілу електроенергії та ін.) та інші забудовані землі тощо. У цілому в структурі земельних угідь України таких земель нараховують близько 7% [7, с. 160].

Основою екологізації земель техногенного типу має бути стимулювання до зменшення антропогенного навантаження шляхом:

- ❖ оптимізації забудови населених пунктів;
- ❖ рекультивації порушених розробками земель;
- ❖ оптимізації площ звалищ побутових відходів тощо.

Інструменти екологізації повинні забезпечити стимули та сприятливі умови для реалізації екологічно безпечного землекористування та ведення виробництва.

Таким чином, найважливішими принципами екологізації землекористування мають бути:

- формування та особлива охорона екологічної мережі як єдиної територіальної системи природних ландшафтів;
- екологічно безпечне господарське використання земельних ресурсів;
- мінімальна дія на землю;
- відмова від необґрунтованих проектів перетворення природних ландшафтів з метою «освоєння нових або поліпшення наявних угідь»;
- допустимо обмежене вилучення важливих сільськогосподарських та природоохоронних угідь;
- збереження й окультурення природних агроландшафтів, порушених людиною у попередній нерозумній діяльності;
- моніторинг, контроль за використанням й охороною земель, економічна оцінка екологічних збитків;
- оптимізаційний прогноз і програмування будь-яких видів господарської діяльності на землі і прогноз її наслідків;
- оперативне прийняття рішень у ході під час організації використання землі для врегулювання еколого-економічних взаємовідносин, пов'язаних із земельними ресурсами;
- суворе виконання екологічних, соціальних і економічних нормативів перерозподілу земельних ресурсів за цільовим призначенням [8, с. 33].

5.2. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

У Земельному Кодексі ст. 22 вказано, що землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва

сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

Важливо знати!!!

До земель сільськогосподарського призначення належать:

- сільськогосподарські угіддя;
 - несільськогосподарські угіддя
- (ст. 22 Земельний Кодекс України)

Землі сільськогосподарського призначення поділяють на дві великі групи:

- сільськогосподарські угіддя, з яких рілля – це землі, які використовуються для вирощування сільськогосподарських культур; багаторічні насадження – це сільськогосподарські угіддя, на яких вирощуються плодові насадження деревного або кущового типу (сад, виноградник, ягідник, плодовий розплідник, плантації та інші); сіножаті – це сільськогосподарські угіддя, на яких вирощується трав'яниста рослинність для вигодівлі худоби; пасовища – це сільськогосподарські угіддя, на яких вирощується трав'яниста рослинність для випасання худоби; перелоги – це сільськогосподарські угіддя, які втратили родючість та тимчасово виведені з сільськогосподарського обробітку з метою природного відновлення родючості ґрунтів.

- несільськогосподарські угіддя – господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що належать до земель лісгосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо.

Екологізація земель, сільськогосподарських угідь характеризується підвищенням продуктивності землеробства завдяки використанню технологій з розширеного відтворення земель.

В основі екологізації земель (сільськогосподарських та несільськогосподарських угідь) має бути підвищення продуктивності землеробства завдяки використанню технологій з розширеного відтворення земель та забезпечення збереження екологічної рівноваги в агро-екосистемах. Екологізація землекористування земель сільськогосподарського призначення має здійснюватися завдяки:

- ❖ переходу від інтенсивних до адаптивних систем землеробства (зокрема, для запобі-

гання ерозії ґрунту розвивати такі землеробські системи, як безплужне землеробство, полезахисне лісорозведення, безвідвальний та мінімальний обробіток ґрунту, а також впроваджувати ресурсо- й енергозберігальні технології протиерозійного обробітку ґрунту, які забезпечуватимуть розширене відтворення ґрунтової родючості);

- ❖ переходу на контурно-меліоративну організацію території, з поступовим збільшенням площ органічного землеробства (це дозволить не тільки зберегти ґрунт від деградації, але й на 10-15 % підвищити його природну родючість);

- ❖ переходу на органічні добрива, сидерати й посіви багаторічних трав та застосування мінеральних добрив і хімічної меліорації на суворій науковій основі;

- ❖ переходу на вирощування сортів культур з підвищеним коефіцієнтом використання ФАР;

- ❖ обмеженню у використанні важкої техніки при обробітку полів;

- ❖ проведенню екологічної експертизи нової техніки і технологій у агросфері;

- ❖ веденню агроекологічного моніторингу земель.

Необхідність екологізації сільськогосподарського землекористування ще в 1990 р. відмічав д.е.н. А.Г. Тихонов: «...нині в нашій країні тип відтворення, що склався, є неекологічним з усіма наслідками, які звідси випливають...» [9, с. 32]. Він теоретично обґрунтував поняття «типу відтворення», який передбачав розв'язання екологічних проблем і недопущення їх у майбутньому. Таким має бути інтенсивно-екологічний тип розширеного відтворення, суть якого полягає в екологічності всіх без винятку виробничих процесів. Будь-яке виробництво повинно відтворювати природні фактори, що використовуються у стані, даному природою або який не перевищує гранично допустимі рівні забруднення [8]. Аналіз сучасного якісного стану землекористування показує, що досягти відтворення природних факторів, які використовуються у стані, даному природою, повністю практично неможливо. Наближуватися до нього реально тільки за допомогою системи органічного землеробства.

5.3. ОРГАНІЧНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО ЯК МЕТОД ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Одним із методів екологізації землекористування є органічне (біологічне) землеробство. Основна мета органічного землеробства – виробництво екологічно чистої продукції.

Термін «органічне землеробство» (рослинництво, технології, продукти й інше) за рубежом став загальноприйнятим в іншому трактуванні: «біологічне» або «екологічне». Часом виникнення органічного землеробства в його сучасному форматі є 20-30 роки, коли формувалася його концептуальна (світоглядна) основа й принципи технології. Однак, якщо мова йде про виникнення економічно значимого автономного органічного сектора у світовому землеробстві, то його зародження припадає на початок 90-х років XX століття [8, с. 291].

Результатом органічного землеробства є органічна продукція, вироблена суб'єктами землекористування. Органічна рослинна продукція виробляється:

- без застосування гербіцидів, пестицидів, інсектицидів, азотовмісних та інших хімічних (синтетичних) добрив, вироблених з нафти, добрив на основі стічних вод тощо;

- без використання радіації та генної інженерії у виробництві;

- без застосовування антибіотиків та гормонів росту під час вирощування худоби для одержання м'яса.

Органічна тваринна продукція: м'ясо, домашня птиця, яйця і молочні продукти, виробляються без застосування антибіотиків або гормонів росту тощо. Перш ніж відбудеться маркування продукції як органічної, уповноважена урядом інспекція оглядає підприємство, де виробляється продовольство, щоб упевнитися, що суб'єкт землекористування виконує всі правила, необхідні для відповідності органічним стандартам [8, с. 292].

Основними вимогами до одержання органічної продукції є [10]:

- оброблення земельних угідь без застосування хімічних речовин;

- адаптація насіння до місцевих умов: воно має бути стійким до шкідників і бур'янів і не повинно бути генетично модифікованим;

- підтримання родючості ґрунтів за допомогою сівозмін та добрив рослинного або тваринного походження, що біологічно розкладаються;

- застосування фізичних бар'єрів для боротьби зі шкідниками: шум, ультразвук, світло, пастки, спеціальний температурний режим тощо.

Органічна продукція стрімко набула значної популярності в Європі, США, Австралії. Так, серед європейських країн-виробників у відсотковому відношенні лідерами є Данія та Швейцарія, де масштаби органічного землеробства сягають 10-15 % від усього землеробства. Ненабагато відстають Австралія, США, Японія, Китай. За посіяними площами у світі лідирує Австралія [2, с. 30].

Експерти стверджують, що темпи економічного росту в органічному землеробстві сьогодні становлять 10-15% на рік. За різними оцінками обіг від продажу органічної продукції на світовому ринку сягає 40 млрд євро на рік і найближчим часом досягне 200 млрд євро [2, с. 30]. В Україні станом на 2016 р. внутрішній споживчий ринок органічних продуктів становив близько 21,2 млн євро [11].

У державі органічне землеробство тільки починає розвиватися. Попри те, що загальна площа органічних сільськогосподарських угідь протягом 2002-2016 рр. збільшилася майже в 3 рази, а кількість господарств, які виробляють органічну продукцію, майже в 6 разів, частка сертифікованих органічних площ серед загального об'єму сільськогосподарських угідь України становить лише близько 1% (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Загальна площа органічних сільськогосподарських угідь і кількість органічних господарств за 2002–2016 рр.

Роки	Площа, тис. га	Кількість господарств
2002	164,4	31
2003	239,5	69
2004	240,0	70
2005	242,0	72
2006	242,0	80
2007	249,9	92
2008	270,0	118
2009	270,2	121
2010	270,2	142
2011	270,3	155
2012	272,9	164
2013	393,4	175
2014	400,8	182
2015	410,6	210
2016	411,2	360

Джерело: за даними [11]

У Державній цільовій Програмі розвитку села на період до 2015 р., що вже закінчила свою дію [12], було задекларовано довести обсяг частки органічної продукції в загальному обсязі валової продукції сільського господарства до 10%, що не було досягнуто через відсутність підтримки галузі державою.

Проте в проекті «Стратегії сталого розвитку України на період до 2030 рр.» (версія 3.2 станом на 05.12.2016 р.) передбачено до 2030 року збільшити площу земель сільськогосподарського призначення, зайнятих під органічним виробництвом, до 3 млн га та забезпечити щорічний приріст, починаючи з 2020 року, обсягів

виробництва та реалізації органічної продукції на 5%.

Сьогодні найбільшим в Україні органічним сертифікованим підприємством відповідно до стандарту (ЄС).834/2007 та 889/2008 є ПП «Агроєкологія». ПП «Агроєкологія» розташоване на землях Шишацького та Зіньківського районів Полтавської області. Господарювання тут ведеться на площі 8 тис. га [13].

Проблема екологізації землекористування на землях, де займаються тваринництвом, є значно складнішою, ніж у рослинництві:

- по-перше, важливим є збереження рівноваги між рослинництвом та тваринництвом. Так, для повної переробки залишків рослин за нормами на 1 га орних земель повинно припадати в середньому або 2-3 корови, або 5 телиць, або 25 свиней, або 2500 курей. Але на сьогодні в сільському господарстві України це співвідношення різко порушене [1];

- по-друге, знешкодження твердих і рідких відходів та зменшення газоподібних викидів. На сьогодні гній використовується в основному як добриво, і при цьому його погано готують для внесення у ґрунт. Це призводить до надходження у ґрунт паразитичної мікрофлори, яєць гельмінтів, великої кількості насіння бур'янів. Можливостей для знешкодження такого гною багато. Але найбільш екологічно чистою та економічно вигідною є переробка тваринницьких відходів на біогаз [1].

Становлення органічного землеробства як галузі аграрного сектору дуже тісно пов'язане зі створенням системи сертифікації і контролю. Ця система складається з трьох етапів:

1 етап – сертифікація самого продукту (*сертифікація органічної продукції (сировини)*) – процедура, за допомогою якої орган із сертифікації документально засвідчує, що органічна продукція (сировина) узгоджується з вимогами до органічної продукції, встановленими в нормативних документах; *органічна продукція* – продукція, одержана внаслідок переробки органічної сировини; *органічна сировина* – сировина, одержана внаслідок сертифікованого органічного виробництва відповідно до Правил органічного виробництва).

2 етап – сертифікація процесу (*сертифікація органічного виробництва*) – процедура, що складається з проведення інспектування та сертифікації, під час якої орган сертифікації органічного виробництва документально засвідчує відповідність чи невідповідність процесу виробництва органічної продукції Правилам органічного виробництва та видає сертифікаційне рішення або сертифікат встановленого зразка. Оператор одержує або не

одержує право на маркування такої продукції, як органічна; *Правила органічного виробництва* – нормативно-правовий акт, який регламентує вимоги до органічного виробництва на всіх стадіях виробництва, переробки та реалізації органічної продукції).

3 етап – сертифікація земельної ділянки, на якій виробляється ця продукція (*сертифікація земель (ґрунтів) для органічного виробництва* – це процедура, за допомогою якої орган із сертифікації засвідчує, що землі (ґрунти) цієї земельної ділянки належать до екологічно чистих, на яких можливе вирощування органічної рослинницької продукції) [8, с. 297].

Для кожного етапу мають бути вироблені свої критерії системи контролю за їх виконанням. Особливістю органічного землеробства є те, що система контролю, прийнята на Заході, не є функцією держави. Її створили і підтримують неурядові організації. Провідними з них є: IFOAM, Диметра, IFOAM, а також міжнародна федерація органічного сільського господарства, яка є засновником руху з поширення органічного землеробства.

Сучасні вимоги до органічного сільського господарства містяться у двох основних міжнародних джерелах, а саме:

- в інструкції із застосування Харчового кодексу у сфері виробництва, переробки, маркування та маркетингу органічних продуктів харчування (Codex Alimentarius Guidelіnes for the Production, Processing, Labelling and Marketing of Organically Produced Foods);
- у документах міжнародної федерації ініціатив у галузі органічного сільського господарства (International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM)).

Головні типи екологічних стандартів можна узагальнити так:

а) міжнародні, приватні або міжурядові рамкові стандарти, такі як міжнародні базисні стандарти IFOAM або Харчовий кодекс;

б) основні чинні Стандарти чи директиви, такі як директиви ЄС (№ 2092/91) або американська національна органічна програма USDA;

в) приватні Стандарти екологічного виробництва, такі як DEMETER, Naturland, Bioland, Geae, Ecowin і ін. [8, с. 298].

На думку зарубіжного експерта А.В. Ходус, серед міжнародних рамок стандартів (а) на особливу увагу заслуговують базисні стандарти і форми. Їх мета – гармонізувати різні програми сертифікації через створення універсальних рамок умов для екологічних стандартів у всьому світі. Зараз при сертифікації вони не можуть використовуватися безпосередньо, а

для екологічних підприємств тропічних країн не є важливими. Однак вони можуть бути корисні для розуміння, оскільки складають основу принципів і версій усіх програм екологічної сертифікації у всьому світі [8, с. 298]. Основні чинні стандарти (б) регулюють певні екологічні ринки, тобто визначають основні мінімальні «екологічні» вимоги, які мають бути виконані щодо продукції і процесу її виробництва відповідно маркуванню і відповідним ринком. Існують різні ринки екологічної продукції зі своїми індивідуальними вимогами щодо сертифікації, тобто з власними директивами і стандартами.

Ураховуючи тенденції на світовому ринку продовольства (стрімке зростання продажів), цей сектор аграрної економіки міг би досить активно розвиватися в Україні, сприяючи підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва в цілому по країні і створюючи умови для відновлення села та реабілітації сільськогосподарських земель.

Україна має хороші передумови і стартові умови для швидкого становлення і розвитку органічного землеробства як одного із методів екологізації землекористування. Перша умова – наявність великої кількості орних земель, не забруднених пестицидами, добривами та іншими шкідливими речовинами. Друга умова – територія таких угідь досить значна. Третя умова – наявність працездатного населення. Четверта умова – наявність зон, вільних від генетично модифікованих організмів [8, с. 300].

5.4. СУЧАСНІ НАПРЯМИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Розвиток землекористування на сучасному етапі треба орієнтувати на збереження природної родючості на підставі біологізації технологій. Це підтверджено аналізом досліджень з розвитку біологічних технологій збереження природної родючості ґрунту в країнах Західної Європи та США [14]. Тому один із пріоритетних напрямків в екологізації землекористування є поєднання позитивних сторін традиційного й «органічного» землеробства. Для інтеграції України в систему міждержавних проектів з екологізації сільськогосподарського виробництва необхідною умовою є розроблення й реалізація національної програми з цієї проблеми, створення сприятливих економічних передумов для фермерів, які спеціалізуються на виробництві екологічно чистої продукції.

Важливим напрямом в екологізації землекористування є реформування агрострук-

тур на екологічних засадах. У рамках екологізації агроструктур доцільно заохочувати їх до: упровадження біологічного (альтернативного) землеробства як системи, що ґрунтується на «м'якому» впливі на один із головних компонентів біосфери – ґрунт з метою досягнення стійкого рівноважного стану агроландшафтів; упровадження сучасних технологій використання решток сільськогосподарського виробництва гною, соломи, жому; заміни синтетичних мінеральних добрив гноєм і компостами, які збагачують ґрунт органічними речовинами і сприяють росту чисельності організмів та відіграють вирішальне значення в підвищенні його родючості; розширення асортименту культурних рослин, що вирощуються в сівозмінах, адже це сприяє збагаченню штучних ценозів і тим самим збільшенню їх видового розмаїття та є важливим чинником стійкості, самоорганізації біосфери загалом і дає можливість поступово вводити до господарського використання природні ценози, не порушуючи їхньої ідентичності; вирощування екологічно чистої продукції [15].

До перспективних напрямів в екологізації землекористування також варто зарахувати: екологізацію нормативної і законодавчої бази з орієнтацією не на ліквідацію наслідків, а на попередження недопущення екологічних проблем у землекористуванні; формування економічного механізму екологізації землекористування таким чином, щоб суб'єкту землекористування було вигідніше переорієнтувати свою діяльність на екологічно безпечну; запровадження виробництва екологічно чистих та якісних продуктів харчування; екологізацію навчально-освітнього процесу в дошкільних, шкільних закладах з метою розуміння визначальної ролі природи, необхідності збереження землі та екологізацію навчально-освітнього процесу у вищих аграрних навчальних закладах з метою підготовки кадрів для професійного розв'язання екологічних проблем землекористування.

5.5. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Після тривалого процесу ратифікації Угода про асоціацію між Україною та ЄС з 1 вересня 2017 р. набула чинності у повному обсязі. Ця Угода визначила якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції і слугує орієнтиром для системних соціально-економічних реформ. Передбачена Угодою зона віль-

ної торгівлі між Україною та ЄС, що набрала чинності з 1 січня 2016 р., визначила правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, частково робочої сили, а також регулярного наближення та поступового входження економіки України до спільного ринку ЄС.

Одними із основних пріоритетів України після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС стала інтеграція до Європейського Союзу. Для України європейська інтеграція – це, перш за все, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки та на ринок ЄС [16].

Питання екологізації землекористування в євроінтеграційних процесах посідає важливе місце. Проте варто відмітити, що в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС вони висвітлені окремими аспектами в розділі 5 (глава 6): «Навколишнє середовище» (табл. 5.3) та розділі 5 (глава 17) «Сільське господарство та розвиток сільських територій». Ці аспекти, зокрема, з глави 6 «Навколишнє середовище» стосуються охорони природи, раціонального природокористування, якості атмосферного повітря, води, а також управління відходами та використання генетично модифікованих організмів тощо, які так чи інакше є дотичними та здатними впливати на процеси формування екологізації землекористування держав у цілому.

У главі 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС питання екологізації землекористування висвітлюються з точки зору розвитку сільського господарства і сільських територій у контексті застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, *inter alia* шляхом упровадження найкращих практик у цих сферах (табл. 5.4).

Україна зобов'язується поступово наблизити своє законодавство до законодавства ЄС та здійснювати реалізацію статей Угоди відповідно до Директив. Положення Директив глави 6 «Навколишнє середовище» та глави 12 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» мають бути впроваджені протягом 2-10 років з дати набрання чинності цією Угодою. Так, Директиви до глави 6, вміщені в додатку XXX «Навколишнє природне середовище», стосуються таких сфер:

- ❖ Управління довкіллям та інтеграція екологічної політики в інші галузеві політики:

- Директива № 2011/92/ЄС про оцінку впливу окремих державних і приватних проєктів на навколишнє середовище (кодифікація);

Таблиця 5.3

Деякі аспекти співпраці між Україною та ЄС у сфері «Навколишнє середовище»		
№ статті Угоди		Зміст
1	Стаття 360	Сторони розвивають і зміцнюють співробітництво з питань охорони навколишнього середовища й таким чином сприяють реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки. Передбачається, що посилення природоохоронної діяльності матиме позитивні наслідки для громадян і підприємств в Україні та ЄС, зокрема, через покращення системи охорони здоров'я, збереження природних ресурсів, підвищення економічної та природоохоронної ефективності, інтеграції екологічної політики в інші сфери політики держави, а також підвищення рівня виробництва завдяки сучасним технологіям. Співробітництво здійснюється з урахуванням інтересів Сторін на основі рівності та взаємної вигоди, а також беручи до уваги взаємозалежність, яка існує між Сторонами у сфері охорони навколишнього середовища, та багатосторонні угоди у цій сфері.
2	Стаття 361	Співробітництво має на меті збереження, захист, поліпшення і відтворення якості навколишнього середовища, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів та заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища, <i>inter alia</i> , у таких сферах: а) зміна клімату; б) екологічне управління та аналогічні питання, зокрема освіта й навчальна підготовка, доступ до інформації з питань навколишнього середовища та процесу прийняття рішень; с) якість атмосферного повітря; d) якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; е) управління відходами та ресурсами; f) охорона природи, зокрема збереження і захист біологічного та ландшафтного різноманіття (екомережі); g) промислове забруднення і промислові загрози; h) хімічні речовини; i) генетично-модифіковані організми, в тому числі у сільському господарстві; j) шумове забруднення; k) цивільний захист, зокрема стихійні лиха і антропогенні загрози; l) міське середовище; m) екологічні збори
3	Стаття 362	1. Сторони, <i>inter alia</i> : а) обмінюються інформацією та досвідом; б) здійснюють спільну дослідну діяльність і обмінюються інформацією про екологічно чисті технології; с) планують подолання наслідків стихійних лих та інших надзвичайних ситуацій; d) здійснюють спільну діяльність на регіональному та міжнародному рівнях, в тому числі згідно з багатосторонніми угодами у сфері охорони навколишнього середовища, ратифікованими Сторонами, та, у разі доцільності, спільну діяльність в рамках відповідних агентств. 2. Особливу увагу Сторони приділяють питанням, що мають транскордонний характер
3	Стаття 364	Співробітництво у сфері цивільного захисту здійснюється шляхом імплементації окремих угод в цій галузі, укладених між Сторонами згідно з відповідними владними повноваженнями та компетенцією ЄС і його держав-членів та відповідно до правових процедур кожної зі Сторін. Воно, зокрема, буде спрямоване на: а) сприяння взаємній допомозі у випадках надзвичайних ситуацій; б) цілодобовий обмін найостаннішими повідомленнями і оновленою інформацією про транскордонні надзвичайні ситуації, зокрема запити та пропозиції щодо допомоги; с) оцінку впливу наслідків надзвичайних ситуацій на навколишнє середовище; d) залучення експертів до участі у специфічних технічних семінарах та симпозиумах з питань цивільного захисту; е) залучення, у разі необхідності, спостерігачів під час проведення окремих навчань і тренінгів, що організовуються Україною та/або ЄС; f) посилення існуючого співробітництва щодо найефективнішого використання наявних можливостей цивільного захисту.
4	Стаття 365	Співробітництво охоплює, <i>inter alia</i> , такі цілі: а) розвиток всеосяжної стратегії у сфері навколишнього середовища, яка включатиме заплановані інституційні виконання і впровадження природоохоронного законодавства; розподіл повноважень природоохоронних органів на національному, регіональному та місцевому рівнях; реформи (з визначеними термінами) для забезпечення процедури прийняття рішень та їх виконання; процедури сприяння інтеграції природоохоронної політики в інші сфери політики держави; визначення необхідних людських і фінансових ресурсів та механізм їх перегляду; б) розвиток галузевих стратегій в галузях покращення якості повітря; якості води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; управління відходами та ресурсами; захист природи; промислове забруднення та промислові аварії; хімічні речовини, зокрема чітко визначені терміни і основні етапи імплементації, адміністративну відповідальність, а також фінансові стратегії залучення інвестицій в інфраструктуру й технології; с) розвиток та імплементація політики з питань зміни клімату, зокрема, як визначено у Додатку XXXI до цієї Угоди

Джерело: за даними [17]

Таблиця 5.4

**Деякі аспекти співпраці між Україною та ЄС
у сфері «Сільське господарство та розвиток сільських територій»**

№ статті Угоди		Зміст
1	Стаття 403	Сторони співробітничать з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема шляхом поступового зближення політик та законодавства
2	Стаття 404	Співробітництво між Сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює, <i>inter alia</i> , такі сфери: а) сприяння взаємному розумінню політик у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; б) посилення адміністративних спроможностей на центральному та місцевому рівнях щодо планування, оцінки та реалізації політики; с) заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням
		необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, <i>inter alia</i> шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах; d) обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад; е) покращення конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі та ефективності і прозорості ринків, а також умов для інвестування; f) поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів; g) сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників; h) посилення гармонізації з питань, які обговорюються в рамках міжнародних організацій; i) обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; j) заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості

Джерело: за даними [17]

- Директива № 2001/42/ЄС про оцінку впливу окремих планів та програм на навколишнє середовище;

- Директива № 2003/4/ЄС про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви № 90/313/ЄЕС;

- Директива № 2003/35/ЄС про забезпечення участі громадськості у підготовці окремих планів та програм, що стосуються навколишнього середовища, та внесення змін і доповнень до Директив №№ 85/337/ЄЕС та 96/61/ЄС про участь громадськості та доступ до правосуддя.

❖ Управління відходами та ресурсами:

- Директива № 1999/31/ЄС про захоронення відходів зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003;

- Директива № 2006/21/ЄС про управління відходами видобувної промисловості та внесення змін і доповнень до Директиви № 2004/35/ЄС.

❖ Якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище:

- Директива № 2007/60/ЄС про оцінку та управління ризиками затоплення;

- Директива № 98/83/ЄС про якість води, призначеної для споживання людиною, зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003 і Регламентом (ЄС) 596/2009;

- Директиви № 91/676/ЄС про захист вод від забруднення, спричиненого нітратами з

сільськогосподарських джерел, зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003.

❖ Охорона природи:

- Директива № 92/43/ЄС про збереження природного середовища існування, дикої флори та фауни, зі змінами і доповненнями, внесеними Директивами №№ 97/62/ЄС, 2006/105/ЄС та Регламентом (ЄС) № 1882/2003.

❖ Промислове забруднення та техногенні загрози:

- Директива № 2010/75/ЄС про промислові викиди (всеохоплююче запобігання і контроль забруднень) (переглянута);

- Директива № 96/82/ЄС про контроль за загрозами значних небезпек, пов'язаних з небезпечними речовинами, зі змінами і доповненнями, внесеними Директивою № 2003/105/ЄС та Регламентом (ЄС) № 1882/2003.

❖ Зміна клімату та захист озонового шару:

- Директива № 2003/87/ЄС про встановлення схеми торгівлі викидами парникових газів у рамках Співтовариства та внесення змін і доповнень до Директиви № 96/61/ЄС із змінами і доповненнями, внесеними Директивою № 2004/101/ЄС.

❖ Генетично модифіковані організми:

- Директива № 2001/18/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 12 березня 2001 року про вивільнення у навколишнє середовище генетично модифікованих організмів та про ска-

сування Директиви Ради № 90/220/ЄЕС зі змінами і доповненнями, внесеними Рішеннями № 2002/623/ЄС та № 2002/811/ЄС, Регламентами (ЄС) № 1829/2003 та (ЄС) № 1830/2003 та Директивою № 2008/27/ЄС;

- Директива № 2009/41/ЄС Європейського парламенту і Ради від 6 травня 2009 року про використання генетично модифікованих мікроорганізмів у замкненій системі.

Директиви до глави 17, вміщені в додатку XXXVIII «Сільське господарство та розвиток сільських територій, стосуються таких сфер:

❖ Політика якості:

- Регламент Ради (ЄС) № 509/2006 від 20.03.2006 про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування;

- Регламент Комісії (ЄС) № 1216/2007 від 18.10.2007, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 509/2006 про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування.

❖ Органічне фермерство:

- Регламент Ради (ЄС) № 834/2007 від 28.06.2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції, який скасовує Регламент (ЄЕС) № 2092/91;

- Регламент Комісії (ЄС) № 889/2008 від 5.09.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про органічне виробництво та маркування орга-

нічної продукції стосовно органічного виробництва, маркування і контролю;

- Регламент Комісії (ЄС) № 1235/2008 від 8.12.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про умови імпорту органічних продуктів з третіх країн.

❖ Генетично модифіковані зернові:

- Рекомендація Комісії від 23.07.2003 щодо принципів розвитку національних стратегій та найкращих практик задля забезпечення співіснування генетично модифікованих зернових та традиційного і органічного виробництва (фермерства).

❖ Біорозмаїття:

- Регламент Ради (ЄС) № 870/2004 від 24.04.2004, що засновує програму Співтовариства щодо збереження, характеристики, збору та використання генетичних ресурсів у сільському господарстві, та скасовує Регламент (ЄС) № 1467/94.

Отже, інтеграція України до ЄС у галузі екологізації землекористування має здійснюватися шляхом співробітництва із країнами-членами ЄС. Співробітництво повинно бути спрямоване, перш за все, на захист ґрунтів, усунення ризиків стосовно накопичення пестицидів, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, укладання міждержавних угод щодо передачі новітніх технологій у сфері органічного землеробства та екологічно безпечного тваринництва.

Питання для самоперевірки

1. Сутність поняття «екологізація землекористування».
2. У чому полягає відмінність між поняттями «екологізація» та «охорона природи»?
3. Скільки етапів екологізації пройшло людство у розвитку систем землеробства та землекористування?
4. Назвіть відмінності між основними аспектами екологізації земель продуктивного, природного та техногенного типів.
5. Перерахуйте основні принципи екологізації землекористування.
6. Основні вимоги до одержання органічної продукції.
7. Яка площа органічних господарств України станом на 1.01.2016 р.?
8. Яка частка сертифікованих органічних площ серед загального об'єму сільськогосподарських угідь України?
9. У яких міжнародних джерелах містяться відомості про вимоги до органічного сільського господарства?
10. Головні типи екологічних стандартів.
11. Що таке сертифікація земельної ділянки для органічного землеробства?
12. Назвіть умови, необхідні для розвитку органічного землеробства в Україні.
13. Перерахуйте основні напрями екологізації землекористування.
14. У якому документі містяться відомості про співпрацю між Україною та ЄС у сфері «Навколишнє середовище» та «Сільське господарство та розвиток сільських територій»?
15. Назвіть основні галузі співпраці між Україною та ЄС у сфері екологізації землекористування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перспективы экологической конверсии сельскохозяйственного производства / Писаренко В.Н., Писаренко П.В., Писаренко В.В. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agromage.com/stat_id.php?id=574.
2. Кошкалда І.В. Екологізація землекористування як основна компонента сталого розвитку / Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. – № 5. – 2015. – С. 21-35.
3. Екологізація економічного розвитку / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/ekolog/4541-ekologizatsiya-ekonomichno-go-rozvitku>.
4. Мішенін Є.В. Механізми забезпечення соціально-екологічно відповідального сільськогосподарського землекористування / Мішенін Є.В., Ярова І.Є. // Збалансоване природокористування. – № 2. – 2015. – С. 90-94.
5. Третяк А.М. Сутність і поняття екології землекористування в умовах нових земельних відносин / А.М. Третяк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eco.j.dea.gov.ua/wp-content/uploads/2013/02/CONCEPT1.pdf>.
6. Екологізація та передумови її проведення // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kraevska.vk.vntu.edu.ua/>
7. Будзак О.С. Організаційно-економічний механізм екологобезпечного використання земель України : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.06 / Ольга Степанівна Будзак. – Київ, 2013. – 464 с.
8. Третяк А.М. Екологія землекористування: теоретико-методологічні основи формування та адміністрування: монографія / А.М. Третяк. – Херсон : Гринь Д.С., 2012. – 440 с.
9. Сучасні напрями екологобезпечного землекористування Кузьменко О.Б. Наукові праці. Том 107. Випуск 94. – 2009. – С. 29-33 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/ecology/2009/107-94-6.pdf>.
10. Мороз М.В. Значення основних аспектів раціонального харчування та екологічних продуктів для здоров'я людини / М.В. Мороз // Екологічний вісник. – 2015. – № 1. – С. 19-21.
11. Федерація органічного руху в Україні. Офіційний сайт: <http://organic.com.ua>.
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р., № 1158 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1158-2007-p>
13. ПП Агроєкологія Шишацького району Полтавської області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroecology.in.ua>.
14. Сучасні напрями екологобезпечного землекористування Кузьменко О.Б. Наукові праці. Том 107. Випуск 94. – 2009. – С. 29-33 / <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/ecology/2009/107-94-6.pdf>.
15. Беспалько Р.І. Особливості екологізації використання земель сільськогосподарського призначення / Р.І. Беспалько, Ю.Ю. Воронюк // Геодезія, картографія і аерофотознімання. Вип. 78, 2013. – С. 215-217. // <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/20091/1/38-215-217.pdf>.
16. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuvipar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id...
17. Угода про асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/TITLE_V.pdf

РОЗДІЛ 6

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

6.1. ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

За Земельним кодексом України до земель сільськогосподарського призначення відносять землі, надані для потреб сільського господарства або призначені для цих потреб. Оскільки земля є основним засобом виробництва в сільському господарстві, то сільськогосподарські землі охороняються законом, мають особливий правовий режим, спрямований на збереження їх площ, запобігання розвитку негативних процесів та підвищення родючості ґрунтів.

Загальна площа земель сільськогосподарського призначення становить понад 42 млн га. Однією з головних екологічних проблем у сільськогосподарському землекористуванні є деградація земель. Деградація земель – це, перш за все, поступове погіршення їх якісних характеристик, які призводять до втрати родючості [1, с. 200].

Важливо знати!!!

Деградація земель - природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів [2].

Родючі сільськогосподарські землі є основним природним ресурсом України. Однак згідно з даними Продовольчої і сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй (ФАО) до 76 % усіх земель піддані деградації. Щорічні економічні втрати, спричинені деградацією земель, становлять понад 22 млрд грн [1, с. 202].

До деградованих земель відносять:

✓ земельні ділянки, поверхня яких порушена внаслідок землетрусу, зсувів, карстоутворення, повеней, добування корисних копалин тощо;

✓ земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю, забрудненими хімічними речовинами ґрунтами та інші.

Основні види деградації земель:

- водна та вітрова ерозія,
- дегуміфікація;
- забруднення земель;
- заболочення, засолення, підтоплення тощо [3, с. 188].

Ерозія. За масштабами шкоди, які завдаються сільському господарству, ерозія посідає перше місце. Загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,3 млн гектарів (32 %), у тому числі 10,6 млн гектарів орних земель [4]. Процеси ерозії прискорює практика вирощування культур на крутих схилах, надмірне вирубування лісів, чагарників і кущів та надмірне випасання худоби.

Останнє уточнення даних якості ґрунтів, проведене у 1996 р., свідчить, що за період 1958–1996 рр. площа еродованих орних земель збільшилася на 50% (табл. 6.1, 6.2). Хоча з того часу жодної систематичної інвентаризації не проводилося, ерозія залишається актуальною проблемою останнього десятиліття [1, с. 203].

Таблиця 6.1

Розподіл земель України за якісним станом ґрунтового покриву, % від загальної площі

Ознака або показник стану	Сільськогосподарських угідь	Ріллі
1	2	3
Механічний склад ґрунтів		
Глинисті	18,1	15,7
Суглинисті	40,1	32,6
Супіщані	6,5	4,6
Засолені ґрунти	3,0	1,5
слабо повторно засолені	2,3	1,3
Середньо засолені	0,4	0,1
сильно засолені	0,2	0,04
Солончаки	0,1	0,01
Землі з солонцевими комплексами	1,0	0,6
Кислі ґрунти	18,5	15,7
з реакцією, близькою до нейтральної	9,0	8,2
Слабо кислі	6,0	5,2
Середньо кислі	2,4	1,8

Розділ 6. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЇ...

Закінчення таблиці 6.1

Сильно кислі	1,1	0,5
Перезволожені ґрунти	3,2	2,8
Заплавні	0,6	0,4
Поза заплавні	2,6	2,4
Заболочені ґрунти	3,1	1,3
Кам'яністі ґрунти	1,0	0,4
Дефляційно небезпечні ґрунти	33,4	28,5
слабо небезпечні	16,7	15,5
Середньо небезпечні	15,8	12,5
сильно небезпечні	0,9	0,5
У тому числі піддані вітровій ерозії	2,9	2,6
Піддані вітровій і водній ерозії	3,5	2,8
Піддані водній ерозії:	22,9	18,3
Слабо	15,2	13,6
Середньо	5,6	3,9
Сильно	2,1	0,8
Групи ґрунтів без ознак погіршення	10,8	9,4

Джерело: за даними Державного земельного кадастру України станом на 01.01.1996 р. Пізніше такі дані у кадастрі не оновлювалися

Інтенсивно розвиваються процеси лінійного розмиву та яроутворення. Площа ярів становить 140,4 тис. гектарів, а їх кількість перевищує 500 тисяч. Інтенсивність ерозії в окремих яружно-балкових системах перевищує середні показники у 10-20 разів [4].

Вітрової ерозії систематично зазнає понад 6 млн гектарів земель, а впливу пилових бур – до 20 млн гектарів. Важливими факторами в боротьбі з вітровою ерозією залишаються роботи із створення системи позахисних лісових смуг та інших захисних насаджень. На сьогодні площі захисних лісових насаджень становлять 1,5 млн гектарів, у тому числі позахисних лісосмуг – 446,7 тис. гектарів [4].

Складні екосистеми ґрунтового покриву найглибше руйнуються через інтенсивний розвиток ерозії на схилах. Найбільш еродовані ґрунти в Донецькій (70,6%), Луганській (61,6%) та Одеській (55,8%) областях. Майже половина продуктивних земель еродована в Кіровоградській, Миколаївській і Харківській. У цілому по Україні щорічний приріст еродованих земель становить 80–90 тис. га [1, с. 204].

Таблиця 6.2

Сумарна середня кількість втрат гумусу в ґрунтах України

Адміністративна область	Піддано водній ерозії, тис. га	Ступінь змиву ґрунтів на орних землях у середньому за рік, т/га	Втрати гумусу при мінералізації у середньому за рік, т/га	Сумарна середня кількість втрат гумусу за рік, т/га
АР Крим	247,2	14,2	0,4	14,6
Вінницька	743,8	15,7	0,4	16,1
Волинська	105,2	14,9	0	14,9
Дніпропетровська	1000,8	11,4	–	11,4
Донецька	1355,9	16,2	0,5	16,7
Житомирська	63,6	13,7	0,9	14,6
Закарпатська	37,6	14,7	0,6	15,3
Запорізька	799,0	17,7	0	17,7
Івано-Франківська	135,9	12,7	0	12,7
Київська	173,9	17,5	0,6	18,1
Кіровоградська	1029,1	13,1	0,5	13,6
Луганська	1215,3	12,8	0,6	13,4
Львівська	300,6	14,8	0,1	14,9
Миколаївська	938,3	12,6	0,9	13,5
Одеська	1241,1	14,4	0,1	14,5
Полтавська	355,6	14,9	–	14,9
Рівненська	159,6	23,0	0,1	23,1
Сумська	305,1	11,1	–	11,1
Тернопільська	391,2	14,1	0,1	14,2
Харківська	1121,4	12,1	0,8	12,9
Херсонська	264,3	10,6	0,4	11,0
Хмельницька	664,2	14,7	0,1	14,8
Черкаська	361,9	18,2	0,4	18,6
Чернівецька	200,3	13,3	–	13,3
Чернігівська	65,3	13,2	0	13,2
Україна	13284,2	14,1	–	14,1

Джерело: за даними [3, с. 195-196]

У складі еродованих земель налічується 4,5 млн га середньо- і сильнозмитих, у т.ч. 68 тис. га тих, що повністю втратили гумусовий горизонт. З продуктами ерозії виноситься в середньому чимала частина поживних речовин та органіки: 11 млн т гумусу; 0,5 млн т азоту; 0,4 млн т фосфору та 0,72 млн т калію [1, с. 205].

Сумарні втрати гумусу через ерозію ґрунтів щорічно становлять 32–33 млн т, що еквівалентно 320–330 млн т органічних добрив, а еколого-економічні збитки через ерозію ґрунтів перевищують 9,1 млрд гривень. Отже, ерозія ґрунтів є основним і найнебезпечнішим дестабілізаційним чинником екологічної ситуації в ландшафтах, що призводить до забруднення та замулення струмків, річок, ставків, посилення евтрофікації водойм [1, с. 205].

Якщо не спинити темпи ерозії, то вже через 100 років можна втратити чималі площі родючої землі, а разом з тим і потенційний урожай. Адже відомо, що кожен сантиметр змитого гумусового горизонту зменшує врожай зерна на 1,1–2 ц/га та потребує додаткового внесення добрив. Проте варто враховувати, що на еродованих (чорноземних) ґрунтах при втратах 30–40% гумусу ефективність застосування добрив у 1,8–2 рази менша. На сьогодні широке поширення короткострокових договорів на оренду землі знижує зацікавленість землекористувачів в оцінці можливостей земельних ресурсів на тривалу перспективу [1, с. 200].

Основними причинами ерозії залишаються: надмірне розорювання земель, неправильна агротехніка, порушення структури ґрунту, зменшення вмісту гумусу, розширення культивування просапних і зернових культур, зменшення заходів протиерозійного захисту, таких як поперечний обробіток ґрунту на схилах й оптимальна сівоzmіна, припинення терасування схилів і насадження нових захисних лісоструг та вирубування наявних захисних струг.

Зараз практично всі орні і придатні для використання схилі землі та пасовища потребують ґрунтозахисних і попереджувальних засобів захисту угідь від водної та вітрової ерозії.

Дегуміфікація (зниження родючості ґрунтів). Середньорічні втрати гумусу в ґрунтах (наприклад, чорноземах) у країні перевищують 1 т/га. Проте відомо, що коли втрати гумусу в ґрунті перевищують темпи ґрунтоутворення, спроби компенсувати ці втрати за рахунок додаткового внесення органічних речовин приречені на невдачу. Родючість ґрунту прискорено знижуватиметься [5].

Зниження родючості ґрунтів пов'язане як із зниженням вмісту гумусу в орному шарі, так і зі зменшенням товщини гумусового горизонту.

Основними причинами дегуміфікації є: культивування просапних культур, зокрема соняшнику, ріпаку; різке скорочення застосування органічних добрив; ущільнення ґрунту важкими тракторами тощо. Культивування просапних культур передбачає оброблення ґрунту в період росту, що призводить до втрати гумусу, руйнування структури ґрунту внаслідок іригації, зокрема, у тих місцях, де він характеризується високим показником рН.

Відновлення родючості ґрунтів є непростю справою. Вміст гумусу може бути стабілізований при застосуванні науково обґрунтованих, збалансованих сівоzmін; при застосуванні різних способів внесення органічних речовин, зокрема удобрення ґрунтів рідиною, одержаною при обробленні стічних вод, і органічними відходами різних виробничих процесів; при розширенні площ під фуражні культури, зокрема багаторічні трави тощо. Незважаючи на такий широкий діапазон можливостей, сьогодні в сільському господарстві України не використовується жоден із цих варіантів.

Забруднення. Багаторічна екстенсивна урбанізація та індустріалізація територій, неконтрольований сільськогосподарський тиск на ґрунтовий покрив спричинили глибокі зміни природних властивостей земель, трансформацію внутрішньоґрунтових процесів, втрату ними самовідновлювальної здатності.

Шкідливі викиди промисловості в повітря врешті-решт зосереджувались і накопичувались на землях, що безпосередньо прилягали до об'єктів виробництва, розповсюджувались через воду та повітря на десятки й сотні кілометрів від джерел викиду, випадали на поверхню землі з атмосферними опадами. В Україні стали звичайним явищем кислотні дощі.

Надзвичайно небезпечним є забруднення хімічними та біологічними компонентами, однак найбільш небезпечним є сукупне забруднення ґрунтів важкими металами, пестицидами та радіонуклідами, збудниками інфекційних хвороб тощо. Адже забруднювальні речовини мають властивість мігрувати через ґрунти в суміжні середовища (воду, повітря) та забруднювати продукти харчування.

У місцях випадання забруднювальних речовин унаслідок промислових викидів погіршуються фізико-хімічні властивості й біологічна активність ґрунтів, виникає нове надзвичайно небезпечне явище підкислення ґрунтів. Зокрема, у зоні впливу промислових підприємств з наближенням до джерела викидів урожайність зернових культур зменшується на 20–30%, соняшнику – 15–20, овочів – 25–30,

кормових культур – 23–28% і плодових – на 15–20% [1, с. 208].

Сьогодні найбільш забрудненими важкими металами є ґрунти промислових районів Луганської, Хмельницької, Донецької та Київської областей загальною площею в 5 млн га. Крім того, 43 військових об'єкти зареєстровані як об'єкти, потенційно забруднені токсичними відходами.

Не менш небезпечною проблемою залишається й забруднення ґрунтів викидами автомобільного транспорту, до складу яких належать такі шкідливі сполуки, як бензапірен (дуже сильний канцероген) та токсичний свинець. Вміст цих сполук у ґрунтах примігстральних зон у 2,5–3 рази перевищує гранично допустимий рівень.

Для сільськогосподарських земель України характерним є забруднення радіоактивними викидами. Унаслідок аварії на ЧАЕС у 1986 р. було забруднено 8,4 млн га сільськогосподарських угідь, у тому числі 3,5 млн га ріллі, 1,1 млн га лісів. Забруднення охопило 73 адміністративні райони 12 областей. Найзабрудненішим на тепер є землекористування у Житомирській обл. (1143,9 тис. га), Київській (947,9 тис. га), Рівненській (950,8 тис. га), Чернігівській (234,9 тис. га), Кіровоградській (245,4 тис. га) та інших областях. До радіоактивно забруднених належать 2293 населених пункти [1, с. 208].

Дослідження свідчать, що в лісових масивах основна кількість радіонуклідів (понад 98%) зосереджена в нижній частині лісової підстилки і верхньому 10-сантиметровому шарі ґрунту.

У перші роки після аварії практично припинено ведення вівчарства, хмелярства, льонарства в українському Поліссі, вилучено із землекористування територію зони відчуження.

Осушення боліт і заболочених угідь на Поліссі, створення переважно крупних осушувальних систем, ігнорування еволюції природних геобіоценозів, ґрунтів і гідрологічних умов, а також прорахунки і порушення, допущені при їх проектуванні та будівництві, призвели до серйозного погіршення стану земель, зокрема 43,2% площі земель з осушувальною мережею мають підвищену кислотність; 7,6% – засолені; 10,7% – перезволожені; 12,8% – заболочені; 18,4% – зазнають вітрової та 4,6% – водної ерозії [1, с. 209].

Деградують і втрачають родючість також і зрошувані землі, зокрема, 14% від загальної площі поливних земель зазнають ерозії; 5% – перезволожені; 7,7% – мають ґрунти з підвищеною кислотністю; близько 30% – осолонцювані та засолені. Хоча за останні 15 років через зменшення площ зрошуваних земель засолення ґрунтів скорочується, усе ж засоленими

вважаються 1,7 млн га. Великі площі солончаків у Херсонській області [1, с. 209].

На сьогодні в Україні нараховується понад 1,1 млн гектарів деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, які підлягають консервації, 143,4 тис. гектарів порушених земель, які потребують рекультивації, та 315,6 тис. гектарів малопродуктивних угідь, які потребують поліпшення [4].

Отже, сьогодні чимало причин деградації земель та ґрунтового покриву породжена **галузевим підходом** до використання земельних ресурсів, відсутністю усвідомлення їх глобального середовищесформувального та соціального значення, недосконалістю державної політики щодо охорони земель.

Наприклад, необхідно вилучити з користування в сільському господарстві або накласти обмеження щодо регулювання використання сильнодеградованих сільськогосподарських земель. Закон «Про охорону земель» (2003 року № 962-IV), Закон «Про землеустрій» (2003 року № 858-IV) і Закон «Про державний контроль за використанням та охороною земель» (2003 року № 963-IV) містять положення з обмеження неналежного використання земель, однак ресурси для забезпечення їхнього застосування обмежені.

Проект Загальнодержавної програми використання й охорони земель [6], що розробляється ще з 2008 року, передбачає скорочення орних земель більш ніж на 3 млн га і містить заходи щодо поліпшення якості ґрунтів. Поки що для охорони земель і ґрунтів використовуються лише залишкові ресурси – тільки незначна частина тих надходжень від земельного податку, що передбачені для цієї мети.

Тому, враховуючи екологічний стан земель сільськогосподарського призначення, для їх збереження й раціонального використання необхідна добре відпрацьована система державного управління земельними ресурсами та якістю ґрунтів за допомогою нормативно-правових, економічних та адміністративних важелів. Питання охорони земель, оптимізації використання й відновлення земельних ресурсів мають бути піднесені до рівня державних пріоритетів соціально-економічного розвитку України, найважливіших напрямів державної політики в галузі економіки та охорони навколишнього природного середовища. Припинення деградації й нераціонального використання земель не тільки відкриває чималі резерви збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, поліпшення соціального стану громадян, а й забезпечить суттєве оздоровлення екологічних умов життя.

6.2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

За період проведення земельної реформи значна кількість проблем у сфері земельних відносин не лише не розв'язана, а й загострилася. Однією з проблем є недостатня нормативно-правова забезпеченість. У правовій системі нормативно-правовий акт є основним джерелом права. Однак в Україні немає закону про нормативно-правові акти, тому основні нормотворчі документи у вигляді законних і підзаконних актів міністерств і відомств розпорешені.

Корисно знати!

До основних нормативно-правових документів належать:

- законодавство України (закони та підзаконні акти, також сюди відносять постанови, кодекси, розпорядження, укази, законодавчі проекти);
- міжнародні документи;
- нормативні акти НАН України (постанови, розпорядження);
- нормативні та інструктивно-методичні документи (стандарти національні та міжнародні, зокрема стандарти ISO, інструкції, накази, положення, правила, проекти тощо [6].

Закони – це нормативно-правові акти, що ухвалюються Верховною Радою України, мають вищу юридичну силу та регулюють найважливіші суспільні відносини.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються відповідно до законів і розвивають чи деталізують їх положення. Залежно від суб'єктів, які їх видали, нормативно-правові акти поділяють на види:

- нормативні акти Верховної Ради України;
- нормативні акти Президента України;
- нормативні акти Кабінету Міністрів України;
- нормативні акти міністерств, державних комітетів тощо;
- нормативні акти місцевих державних адміністрацій;
- нормативні акти органів місцевого самоврядування;
- нормативні акти керівників державних підприємств, установ тощо;
- інші підзаконні нормативні акти [7].

Нормативно-правове забезпечення у сфері екології землекористування нерозривно пов'язане із становленням законодавчого забезпечення у сфері земельних відносин, землекористування та охорони земель, зокрема,

нормативно-правову основу щодо земельних відносин та землекористування формує Конституція України та прийнятий 25 жовтня 2001 р., № 2768-III **Земельний кодекс України**, який, по суті, є «земельною конституцією» та базою для формування цілісного масиву законодавства у сфері регулювання землекористування.

ВАЖЛИВО ЗНАТИ!!!

Земельний кодекс України (ЗКУ) – це основний, кодифікований, нормативно-правовий акт земельного законодавства України, який конкретизує положення Конституції України щодо регулювання земельних відносин, визначає основний зміст практично всіх інститутів земельного права [8].

В основу формування нормативно-правового забезпечення екології землекористування, крім Земельного кодексу, лягли також такі нормативно-правові документи як Лісовий, Водний, Цивільний та Господарський кодекси України, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» тощо.

Важливим етапом формування нормативно-правового забезпечення з екології землекористування є період, який охоплює 1997-1998 рр. Тоді на законодавчому рівні було прийнято:

- Верховною Радою України «Основні напрями державної політики в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки»;
- послання Президента України до Верховної Ради України «Україна поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 роки»;
- Укази Президента України «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року», «Про стратегію подолання бідності», «Про Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України», «Про основні напрями земельної реформи» та інші [9].

Саме в цей період були визначені пріоритети і стратегія гармонійного розвитку виробничого та природо-ресурсного потенціалу держави. Дещо пізніше (2012-2013 рр.) були розроблені:

- НААН України «Стратегічні напрями розвитку сільського господарства на період до 2020 року» Згідно зі Стратегією важливим завданням у сфері оптимізації земельного фонду України стали заходи щодо вилучення з інтенсивного обробітку деградованих та малопродуктивних земель і переведення

їх у природні кормові угіддя та під заліснення. Планувалося збільшення частки органічних сертифікованих сільськогосподарських угідь у 2015 р. до 5%, у 2020 р. – до 7%. Із них ріллі у 2015 р. – до 3%, у 2020 р. – до 5%.

- Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» тощо.

Наступним кроком на шляху до екологізації землекористування в нашій країні стало прийняття таких важливих нормативно-правових документів, як:

- Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі на 2000-2015 рр., яка містить положення щодо охорони земель, зокрема і ґрунтів;

- Закон України «Про основні засади (Стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року» від 21.12.2010 р., № 2818-17;

- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки» від 25.05. 2011 р., № 577-р.;

- Указ Президента України «Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» від 12.01.2015 р., № 5/2015. Вказані документи містять стратегічні цілі, завдання та заходи. Серед них важливе місце посідають цілі та завдання, пов'язані з раціональним використанням, охороною земель і ґрунтів.

- розроблення закону України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.17 р., № 2059-19 [10], який встановлюватиме правові та організаційні засади раціонального використання і відтворення земельних ресурсів, щодо якого в Україні почнуть здійснювати оцінку впливу господарської діяльності на земельні ресурси, спрямовану на запобігання шкоді землі, забезпечення екологічної безпеки землекористування, охорони земель, у процесі прийняття рішень про провадження сільськогосподарської, лісгосподарської тощо діяльності, яка може мати значний вплив на земельні угіддя, з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів.

Урахування екологічного складника при складанні стратегій, планів і програм розвитку земельних відносин в Україні, упровадження екологічного управління на аграрних підприємствах, екологізації сільськогосподарської діяльності має бути обов'язковим, адже це шлях, якого дотримуються всі розвинені країни світу і який відповідає сучасній секторальній екологічній політиці, що реалізується у країнах Західної та Центральної Європи.

Адже державна система законодавчих та нормативно-правових актів у сфері екології землекористування має відповідати сучасному рівню розвитку та забезпечувати проведення єдиної земельної та екологічної політики, а також сприяти формуванню високої екологічної культури громадськості.

6.3. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЕКОЛОГІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

З 1998 р. єдиним нормативним документом, який визначав екологічну політику і стратегію держави, була Постанова Верховної Ради України «Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5.03.1998 р., №188/98-ВР. Маючи ряд суттєвих переваг щодо визначення пріоритетів розвитку державної екологічної політики, цей документ був розкритикований експертами ЄЕК ООН та ЄС за неконкретність, відсутність термінів реалізації та виконавців і фінансування.

Однак через значні події на міжнародному рівні деякі положення цього документа втратили актуальність, що зумовило необхідність розроблення проекту нового документа, який би враховував процеси глобалізації економіки, розвиток ринкових відносин та сучасний стан навколишнього природного середовища в Україні.

У зв'язку з цим у 2007 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України була прийнята Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 р. [11]. Концепція закладала основи формування стратегії й реалізації нової екологічної політики держави. Сама стратегія формування екологічної політики України була прийнята у 2010 р. законом України «Про основні засади (Стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року», а згодом у 2011 р. і Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 рр. Метою нової національної екологічної політики стали стабілізація й поліпшення стану навколишнього природного середовища України з метою гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя, здоров'я населення і збереження природних екосистем.

ВАЖЛИВО ЗНАТИ!!!

Нова екологічна політика України отримала чіткі орієнтири розвитку на найближчі 10 років, зокрема, у вказаних документах

містяться стратегічні цілі, досягнення та реалізація яких має відбутися протягом 2-ох етапів: 2011-2015 рр. та 2015-2020 рр. На першому етапі всі зусилля мають бути спрямовані на стабілізацію екологічної ситуації в Україні, на другому – для досягнення намічених цілей, виписаних у Стратегії.

Цілі екологічної політики гармонізовано з основними документами ЄС та глобально новим «зеленим» курсом, проголошеним ООН, а саме з концепцією переходу до нової державної екологічної політики, яка передбачає не зростання витрат на екологію, а інвестування у 2% світового ВВП 10 «зелених» секторів економіки [12].

Відповідно до нової концепції та стратегії екологічної політики до 2020 р. має бути вирішене одне з наболілих питань – це розмежування функцій з охорони навколишнього природного середовища та господарської діяльності з використання природних ресурсів.

Нова екологічна політика у сфері екології землекористування на період до 2020 р. передбачає зменшення в середньому на 5-10% площ орних земель в областях шляхом виведення із складу орних земель схилів крутизою більш як 30, збільшення площі заліснення території на 17%, збільшення частки земель, що використовуються в органічному сільському господарстві, до 7% і рекультивацію земель на площі не менше 4,3 тис. га [12; 13]. Для земель сільськогосподарського призначення пропонується альтернативний шлях розвитку «зеленої» економіки, який полягає у створенні умов для розвитку малого та середнього органічного агровиробництва. Саме органічне сільське господарство – це та система, яка здатна підтримувати якісний стан ґрунтів, екосистем і здоров'я людей, оскільки поєднує в собі традиції, нововведення та сприяє розвитку справедливих взаємовідносин з метою покращення стану навколишнього природного середовища.

Щодо державної земельної політики у сфері екології землекористування, то треба відмітити, що вона спрямована на раціональне використання та охорону землі, забезпечення продовольчої безпеки країни і створення екологічно безпечних умов для провадження господарської діяльності та проживання громадян. Якість державної земельної політики визначається з урахуванням критеріїв (вимог) належного державного управління земельними ресурсами, що містяться в рекомендаціях Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО). Відповідно до рекоменда-

цій Європейської економічної комісії ООН з питань управління земельними ресурсами для належного державного управління земельними ресурсами повинні бути вжиті заходи щодо:

- визначення на законодавчому рівні сутності землі, форм і характеру власності, форм користування і прав на землю, обмежень і зобов'язань, які повинні реєструватися;

- комерційного використання системи управління земельними ресурсами відповідно до довгострокової фінансової моделі, системи нормативно-правового регулювання та адміністративного управління, а також орієнтації системи управління земельними ресурсами на задоволення попиту споживачів;

- забезпечення прозорості діяльності системи управління земельними ресурсами, надійного, вільного, з низькими витратами доступу до земельної інформації всіх суб'єктів ринку;

- проведення постійного моніторингу, оцінки та здійснення контролю за ефективністю, цілісністю і прозорістю системи управління земельними ресурсами з урахуванням показників, що відображають, зокрема, витрати коштів і часу на виконання кожної операції із землею, а також ступінь задоволення потреб [4].

Результати аналізу реальної ситуації в Україні дають змогу стверджувати, що на сьогодні ці заходи здійснені не в повному обсязі. Державну земельну політику можна вважати такою, що перебуває у стадії формування та не повною мірою відповідає європейським і світовим критеріям і вимогам щодо належного управління земельними ресурсами.

На сьогодні в Україні немає затвердженої на законодавчому рівні загальної стратегії розвитку земельних ресурсів і земельних відносин. Тому виникла нагальна потреба запровадження комплексних підходів до визначення та узгодження цілей і пріоритетів під час управління землями сільськогосподарського призначення державної власності та побудови технологічного ланцюга здійснення взаємопов'язаних заходів для запровадження процесів формування та реалізації державної політики у відповідній галузі.

6.4. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Сучасна екологічна ситуація в Україні у сфері землекористування є результатом впливу людської діяльності. Для покращення ситуації щодо стану земельних ресурсів та ґрунтів необхідною є модифікація світогляду та відносин у землекористуванні між природою та

Розділ 6. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЇ...

людиною. Якщо раніше прагнули до перетворення природи та пристосування природи до своїх потреб шляхом залучення в господарське використання все більшого обсягу земельних угідь, то тепер доцільно почати більш активно пристосовувати свою життєдіяльність до вимог збереження природи. Для цього спочатку необхідно вилучити з активного сільськогосподарського обігу землі, якісний стан яких потребує відновлення. Основними принципами змін мають стати:

- перехід до збалансованого землекористування;

- збалансоване ведення сільського господарства;

- збереження біологічного і ландшафтного різноманіття.

Реалізація основоположних принципів землекористування в рамках сталого розвитку викладена в розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 рр.» від 25.05.2011 р., № 577-р. Згідно з національним планом у сфері землекористування передбачається вжити заходів (табл. 6.3):

Таблиця 6.3

Основні цілі й заходи Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища у сфері екології землекористування

№	Найменування цілі	Назва заходу
1	2	3
1	Ціль 2. Поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки	1. Створення баз даних підприємств сільськогосподарських виробників, виробнича діяльність яких впливає на використання природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища 2. Виконання робіт з консервації деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, рекультивації порушених земель 3. Розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України проекту Концепції Державної цільової програми щодо боротьби з опустелюванням та деградацією земель (спрямованої на виконання положень Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці) 4. Розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України проекту Державної цільової програми щодо боротьби з опустелюванням та деградацією земель (спрямованої на виконання положень Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та /або опустелювання, особливо в Африці), її виконання 5. Підготовка проекту акта стосовно внесення змін до Порядку розроблення проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 р. № 677, щодо врахування природоохоронних вимог 6. Виконання робіт з реабілітації територій, забруднених унаслідок військової діяльності 7. Підготовка та подання на розгляд Кабінету Міністрів України проекту акта, спрямованого на удосконалення системи державного обліку, звітності та контролю за додержанням вимог екологічної безпеки, екологічного законодавства у сфері використання земельних ресурсів 8. Підготовка та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту щодо внесення змін до Закону України «Про екологічну експертизу» з метою обов'язкового включення до висновків екологічної експертизи питань відведення земель для розміщення об'єктів промисловості, будівництва, енергетики, транспорту і зв'язку під час вилучення (викупу), надання, зміни цільового призначення земельних ділянок 9. Проведення моніторингу ґрунтів на територіях, прилеглих до колишніх складських приміщень для зберігання хімічних засобів захисту рослин, розроблення та впровадження технологій їх очищення 10. Удосконалення методів управління агроландшафтами для відновлення навколишнього природного середовища, підвищення природно-ресурсного потенціалу території, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття з урахуванням необхідності розвитку екомережі 11. Удосконалення землеустрою і схем планування території на регіональному рівні з метою розроблення регіональних програм сталого землекористування

Закінчення таблиці 6.3

1	2	3
		12. Збільшення площі заліснення території держави в результаті відновлення лісів та лісорозведення на земельних ділянках лісового фонду, створення захисних лісових насаджень на землях несільськогосподарського призначення і землях, відведених для заліснення, відновлення та створення нових полезахисних лісових смуг, крім природних степових ділянок
		13. Доведення до 2015 року площі рекультивації земель, порушених унаслідок провадження антропогенної діяльності, не менш як до 2,5 тис. га
		14. Розроблення та затвердження національних стандартів з визначення, випробування та оцінки відповідності у сфері поводження з генетично модифікованими організмами
2	Ціль 4. Інтеграція екологічної політики та удосконалення системи інтегрованого екологічного управління	1. Розроблення та впровадження національних стандартів у галузі органічних технологій ведення сільського господарства, адаптованих до міжнародних та європейських вимог
		2. Надання консультативної підтримки суб'єктам господарювання з питань органічного сільськогосподарського виробництва
		3. Забезпечення збереження біорізноманіття ґрунтів як одного з основних факторів підтримання їх родючості та стимулювання проведення відповідних досліджень
		4. Розроблення та затвердження методики ведення екологічно орієнтованого сільського господарства згідно з міжнародною практикою
		5. Проведення інвентаризації земель військово-оборонної галузі з метою створення (оголошення) на них територій та об'єктів природно-заповідного фонду
3	Ціль 5. Припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі	1. Доведення площі національної екологічної мережі до 41 % загальної території країни
		2. Визначення територій, на яких планується створення до 2020 року репрезентативних і поєднаних між собою природоохоронних територій, площею не менш як 17 відсотків суходолу і внутрішніх вод та 10 відсотків прибережних і морських територій
4	Ціль 6. Забезпечення екологічно збалансованого природокористування	1. Розроблення фінансово-економічного обґрунтування ставок екологічного податку, зокрема: удосконалення методів економічної оцінки природних ресурсів, впливу забруднення, фізичних і біологічних чинників на навколишнє природне середовище, проведення економічної оцінки природно-ресурсного потенціалу
		2. Розроблення методики застосування рентного регулювання природокористування

Джерело: за даними [14]

У рамках поставленої цілі 2 Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища наміченими були такі важливі заходи, як, по-перше, розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України проекту Концепції Державної цільової програми щодо боротьби з опустелюванням та деградацією земель у сфері

екології землекористування та, по-друге, розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України проекту Державної цільової програми щодо боротьби з опустелюванням та деградацією земель. Ці заходи є визначальними та по суті формують актуальні напрями розвитку екології землекористування (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

Стратегічні напрями екології землекористування

№	Назва напрямку
1	2
	Напрямок: Нормативно-правовий
1	Розроблення проекту Закону України «Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості»
2	Розроблення проектів постанов Кабінету Міністрів України: «Про нормативи якісного стану ґрунтів», «Про внесення змін до Порядку збирання, використання, поширення інформації про опустелювання та деградацію земель», Про утворення Координаційної ради з питань боротьби з деградацією земель та опустелювання
3	Розроблення наказу Мінприроди «Про затвердження Порядку формування та ведення реєстру постів (пунктів, станцій, моніторингових ділянок) спостережень за об'єктами довкілля з урахуванням потреб забезпечення інформацією про деградацію земель, опустелювання та посухи»

Розділ 6. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЇ...

Закінчення таблиці 6.4

1	2
4	Розроблення наказів Мінагрополітики: «Про визначення нормативів створення захисних лісових насаджень з урахуванням типів ґрунтів та природних зон»
	Напрямок: Організаційно-управлінський
1	Створення і відновлення сіножатей та пасовищ відповідно до науково обґрунтованих показників з урахуванням регіональних особливостей та природно-кліматичних умов
2	Упорядкування орних земель шляхом виведення з їх складу схилів, земель водоохоронних зон, ерозійно-небезпечних та інших не придатних для розорювання угідь
3	Прискорення робіт з консервації деградованих, техногенно забруднених та малопродуктивних земель, рекультивативі порушених земель
4	Створення сприятливих умов для розвитку виробництва органічної продукції та сировини на землях сільськогосподарського призначення
5	Встановлення спеціальних сировинних зон
6	Створення (оголошення) нових та розширення площі наявних територій та об'єктів природно-заповідного фонду
7	Проведення суцільних ґрунтових обстежень земель України
8	Розроблення регіональних схем та програм розвитку екомережі, а також пілотних проектів землеустрою щодо впорядкування землеволодінь і землекористувань територій та об'єктів екомережі з урахуванням досвіду Європейського Союзу у сфері ландшафтного планування
9	Проведення ґрунтово-агрохімічного обстеження та агрохімічної паспортизації земельних ділянок сільськогосподарського призначення
10	Здійснення природно-сільськогосподарського, протиерозійного, еколого-економічного та інших видів районування (зонування) земель з урахуванням наслідків змін клімату
11	Розроблення та впровадження сучасних екологічно безпечних, ландшафтно-адаптивних, ґрунтозахисних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій щодо збалансованого використання, охорони і відновлення земель та ґрунтів, запобігання їх деградації (2016-2020)
12	Забезпечення належного функціонування і вдосконалення: системи моніторингу земель та ґрунтів
	Напрямок: Аналітичний
1	Вивчення питання щодо надання окремим водно-болотним угіддям статусу міжнародного значення та впровадження заходів щодо охорони, збалансованого використання та відновлення природних ресурсів у їх межах
2	Вивчення питання щодо визначення шляхів досягнення в Україні нейтрального рівня деградації земель відповідно до § 206 підсумкового документа конференції ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» «Майбутнє, якого ми прагнемо» та цілі № 15 сталого розвитку, визначеної документом «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку на період до 2030 року», затвердженим резолюцією № 70/1 Генеральної асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року
3	Проведення аналізу використання ґрунтозахисних агротехнологій, зокрема традиційних, No-Till та плоскорізного обробітку, у зонах дії водної і вітрової ерозії ґрунтів та розроблення плану заходів щодо їх ширшого застосування
	Напрямок: Науково-методичний та інформаційний
1	Науково-методичне забезпечення застосування ГІС-технологій та технологій дистанційного зондування Землі для вирішення питань боротьби з деградацією земель та опустелюванням
2	Розміщення в засобах масової інформації матеріалів з питань охорони і раціонального використання земельних та інших природних ресурсів, боротьби з деградацією земель, опустелюванням та пом'якшенням наслідків посух
3	Створення й підтримка відкритої бази даних наявних ґрунтозахисних, енерго- та ресурсозберігальних технологій і передових практик
4	Підготовка навчальних, науково-популярних та наукових видань з питань охорони та невиснажливого використання земель і ґрунтів, боротьби з їх деградацією та опустелюванням
5	Підготовка періодичної доповіді про стан родючості ґрунтів України
6	Розроблення стандартів освітньої діяльності та стандартів освіти, які передбачають питання охорони й раціонального використання земельних ресурсів, боротьби з деградацією земель та опустелюванням
7	Опрацювання питання боротьби з деградацією земель та опустелюванням у рамках роботи Міжвідомчої комісії із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату
8	Включення питань боротьби з деградацією земель та опустелюванням під час підготовки договорів, програмних і проектних документів з питань технічного та фінансового співробітництва з міжнародними організаціями, донорами та Європейським Союзом
9	Розроблення техніко-економічних розрахунків та інвестиційних проектів відновлення зрошуваних земель
10	Здійснення заходів щодо залучення фінансових та інших ресурсів для потреб боротьби з деградацією земель та опустелюванням
11	Розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо відновлення та розвитку зрошення в Україні

Джерело: за даними [15]

Дуже важливим моментом є те, що із розробленням у 2017 р. Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» стратегічні напрями екології землекористування будуть доповнені та розширені [16]. Із прийняттям цього закону Україна забезпечить виконання міжнародних зобов'язань у рамках Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (Конвенція Еспо) та Конвенції про доступ до інформації, участі громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська конвенція), стороною яких є Україна, а також імплементації у національне законодавство положень Директив 2003/4/ЄС та 2011/92/ЄС. Водночас варто зазначити, що ухвалення цього закону є і умовою реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [17].

На національному рівні закон встановлюватиме правові та організаційні засади раціонального використання й відтворення земельних ресурсів, згідно з якими в Україні почнуть здійснювати оцінку впливу господарської діяльності на земельні ресурси, спрямовану на запобігання шкоді землі, забезпечення екологічної безпеки землекористування, охорони земель, у процесі прийняття рішень про провадження сільськогосподарської, лісгосподарської тощо діяльності, яка може мати значний вплив на земельні угіддя, з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів.

Водночас нещодавно був прийнятий за основу проект Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» [18], яка повинна проводитися щодо проектів документів державного планування у сферах: сільського господарства, лісового господарства, рибного господарства, енергетики, промисловості, транспорту, управління відходами, використання водних ресурсів, телекомунікацій, туризму, землекористування, виконання яких буде передбачати надання документів дозвільного характеру. Основна мета закону «Про стратегічну екологічну оцінку» – адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу щодо встановлення сфери застосування й порядку здійснення стратегічної екологічної оцінки відповідно до підходу, закріпленого в директиві Європейського парламенту та Ради ЄС від 27 червня 2001 р. 2001/42/ЄС [17].

Згідно з вищезазначеними нормативно-правовими документами сьогодні планова діяльність щодо сільськогосподарського освоєння, рекультивації та меліорації земель на територіях площею 20 гектарів і більше або на територіях та об'єктах природно-заповідного

фонду чи в їх охоронних зонах на площі 5 гектарів і більше, зміни цільового призначення земель сільськогосподарського призначення та зміни цільового призначення особливо цінних земель належить до другої категорії планованої діяльності й підлягатиме оцінці впливу на довкілля.

Отже, сучасне земельне та екологічне нормативно-правове забезпечення сприятиме формуванню такого важливого стратегічного напрямку в екології землекористування, як запобігання негативному впливу діяльності людини на стан земельних ресурсів України та здійснення землекористування в рамках екологічної безпеки.

6.5. ЗЕМЕЛЬНІ ЕКОЛОГІЧНІ ВІДНОСИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВОЛОДІННЯМ І КОРИСТУВАННЯМ ЗЕМЕЛЬНИМИ ТА ІНШИМИ ПРИРОДНИМИ РЕСУРСАМИ

Власність на конкретну земельну ділянку – це не лише юридична та економічна категорія [18], а й екологічна. Крім того, останній чинник є визначальним: саме **екологічні відносини – базисні до економічних та юридично-надбудовних**. Права власності, володіння чи користування землею з екологічного погляду є складниками непростой екосистеми господарських відносин при використанні земельних ресурсів та екологічних відносин приналежності у відносинах прав власності на землю. Ця система складається з таких груп:

1) відносини з приводу привласнення під час використання землі, умов виробництва і його результатів;

2) відносини з приводу господарського використання землі на праві користування або іншому;

3) економічні форми реалізації екологічних відносин власності на землю та прав на земельні ділянки;

4) відносини з приводу використання активів земельного капіталу як складника природного капіталу.

Щоб втілювати ефективну екологічну політику, необхідно зауважити, що екологічні відносини власності не тільки залежать від прав власності, але, навпаки, визначають їх, і необхідно розуміти закономірності зв'язку відносин власності з відносинами організації й управління процесом землекористування (організації використання й охорони земель) та обороту природного капіталу.

Зазначена особливість земельних екологічних відносин зумовлена специфікою землі

як територіального базису, природного ресурсу й основного засобу виробництва, категорій земель та земельних ділянок, їх правовим режимом і відповідною земельно-правовою документацією, що визначає той чи той екологічний режим щодо використання, відновлення та охорони земель і, відповідно, закріплених юридичних процедур, пов'язаних з набуттям права власності, придбанням земельних ділянок або їх відчуженням. Це впливає з аналізу норм розділу IV Земельного Кодексу України «Набуття і реалізація права на землю» (глави 19-21, ст. 116-139) ЗК України та підзаконних актів, прийнятих з метою конкретизації реалізації правосуб'єктності осіб наведених земельних екологічних відносин.

Доцільно зазначити і те, що ця винятковість екологічних відносин прав власності на землю притаманна й іншим земельним правовідносинам, зокрема правовідносинам у сфері користування земельними ділянками, у сфері ефективного використання, відновлення та охорони ґрунтів та підвищення продуктивності земельних угідь тощо. Екологічні відносини чітко перетинаються з окремими управлінськими земельними відносинами (розподілу та перерозподілу, розмежування земель, землевпорядних процедур, державної реєстрації прав на земельні ділянки, відновленням та охороною земель тощо), які є окремими стадіями зазначених земельних процедурних правовідносин щодо набуття прав на земельні ділянки.

Аналіз чинного земельного законодавства дає змогу виділити за підставами виникнення прав на земельні ділянки за суб'єктом і об'єктом складом такі види земельних екологічних відносин, які потребують розроблення самостійних юридичних процедур.

I. Земельні екологічні відносини у сфері набуття прав на землі та земельні ділянки фізичними особами.

1. Приватизаційні відносини щодо:

а) приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян, у тому числі й на земельних ділянках садівничих товариств;

б) приватизації земельних ділянок громадянами із земель державної або комунальної власності для:

- ведення фермерського господарства;
- ведення особистого селянського господарства;
- ведення садівництва;
- будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибного використання);
- індивідуального дачного будівництва;

- будівництва індивідуальних гаражів;

в) приватизації земельних ділянок громадянами – працівниками державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, включаючи їх пенсіонерів, із земельних ділянок, що перебувають у постійному користуванні зазначених юридичних осіб;

г) приватизації земельних ділянок працівниками державних та комунальних підприємств, установ та організацій культури, освіти та охорони здоров'я, пенсіонерів з їх числа, які мешкають у сільській місцевості або селищах міського типу.

II. Земельні екологічні відносини у сфері приватизації земельних ділянок юридичними особами.

1. Земельні екологічні відносини щодо набуття права спільної власності сільськогосподарських підприємств, установ і організацій та права користування в сільськогосподарських кооперативах на окремі земельні ділянки водного і лісового фондів, з угіддями природоохоронного призначення тощо.

2. Земельні екологічні відносини щодо приватизації земельних ділянок лісового фонду у складі земель селянських та фермерських господарств.

3. Земельні екологічні відносини щодо приватизації земельних ділянок водного фонду у складі земель селянських та фермерських господарств.

4. Земельні екологічні відносини щодо набуття права спільної власності садівничих товариств.

III. Земельні екологічні відносини при придбанні земельних ділянок громадянами та юридичними особами на підставі спеціальних процедур з укладанням угод на їх відчуження із земель державної та комунальної власності.

1. Земельні екологічні відносини щодо продажу земельних ділянок або прав на них на конкурентних засадах органами державної влади та органами місцевого самоврядування:

а) громадянам;

б) юридичним особам.

2. Земельні екологічні відносини щодо викупу земельних ділянок або прав на них, на яких розташовані об'єкти нерухомості, що є власністю цих покупців.

3. Земельні екологічні відносини щодо продажу земельних ділянок або прав на них, що перебувають у власності держави, іноземним державам та іноземним юридичним особам.

4. Земельні екологічні відносини щодо продажу земельних ділянок або прав на них, що

перебувають у власності територіальних громад, іноземним державам та іноземним юридичним особам.

5. Земельні екологічні відносини щодо продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

IV. Земельні екологічні відносини при набутті права власності на земельні ділянки громадянами, юридичними особами України, територіальними громадами та державою на підставі угоди міни та ін.

V. Земельні екологічні відносини при продажу земельних ділянок державної або комунальної власності суб'єктам підприємницької діяльності під забудову на конкурентних засадах (земельних торгах).

VI. Земельні екологічні відносини при відчуженні земельних ділянок на земельних торгах у разі звернення стягнення на ділянки, що перебувають у власності громадян чи юридичних осіб за рішенням суду.

VII. Земельні екологічні відносини при переході права власності на земельні ділянки:

а) у разі передачі земельних ділянок державної власності в комунальну власність;

б) у разі передачі земельних ділянок комунальної власності в державну власність;

в) у разі викупу земельних ділянок громадян та юридичних осіб для суспільних потреб органами державної влади та органами місцевого самоврядування для: розміщення будівель і споруд органів державної влади та органів місцевого самоврядування; розміщення будівель, споруд та інших виробничих об'єктів державної та комунальної власності; розташування об'єктів природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; потреб оборони та національної безпеки; будівництва та обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів транспортної й енергетичної інфраструктури (доріг, газопроводів, водогонів, ліній електропередачі, аеропортів, нафто- та газових терміналів, електростанцій тощо); розміщення дипломатичних і прирівняних до них представництв іноземних держав та міжнародних організацій; розміщення міських парків, майданчиків відпочинку та інших об'єктів загального користування, необхідних для обслуговування населення;

г) у разі примусового відчуження земельних ділянок, які перебувають у власності громадян або юридичних осіб, з мотивів суспільної необхідності в разі воєнного або надзвичайного стану.

VIII. Земельні екологічні відносини щодо реалізації набутого права власності на земельні ділянки суб'єктами права приватної, комунальної, державної власності.

IX. Земельні екологічні відносини щодо захисту права приватної, комунальної, державної власності щодо екологічних обмежень та обтяжень.

Варто зазначити, що Земельний кодекс України (ст. 110) передбачає можливість встановлення обмежень (обтяжень), у тому числі й екологічних, на використання власником земельної ділянки або її частини в обсязі, передбаченому законом або договором. Водночас суть зазначеної статті зовсім не передбачає регулювання екологічних відносин, які виникають при встановленні обмежень. Адже, по-перше, обмеження та обтяження можуть встановлюватися на використання земельних ділянок не тільки власниками, а й землекористувачами. По-друге, категорії «обмеження» та «обтяження» не варто плутати, оскільки це різнопланові та додаткові обов'язки й вимоги, що можуть визначатися чинним законодавством або передбачатися угодою сторін відповідних правовідносин. По-третє, обмеження на використання земельної ділянки передбачає виконання відповідно власником земельної ділянки або землекористувачем у процесі її використання встановлених законом і деталізованих в угоді зобов'язань окремих неодмінних приписів та вимог і заборон щодо здійснюваної діяльності, які стосуються реалізації земельної та іншої або пов'язаної з нею правосуб'єктності осіб. Це, по суті, зафіксовано і у ст. 111 ЗК України, де також зазначено, що обмеженню підлягають права на земельну ділянку, у цьому разі посилань на обтяження у ній не міститься.

Зокрема, до таких обмежень Земельний кодекс України відносить заборону: на провадження окремих видів діяльності та на зміну цільового призначення земельної ділянки, ландшафту та зовнішнього вигляду нерухомого майна; умови додержання природоохоронних вимог або виконання визначених робіт; умови надання права полювання, рибальства, збирання дикорослих рослин на своїй земельній ділянці в установленний час та порядок, виконання інших зобов'язань, обмежень або умов.

Отже, обмеження можуть впливати на природу та обсяг не тільки земельної, а й інших різновидів правосуб'єктності та видів здійснюваної діяльності відповідно до правового статусу власності земельних ділянок: майнової, яка пов'язана з експлуатацією різного майна, що розміщене на земельній ділянці; природоохоронної щодо використання природних об'єктів,

ресурсів та ландшафтів, що розміщені на ній і утворюють певне навколишнє природне середовище; іншої діяльності. Обмеження використання земельної ділянки підлягають державній реєстрації. На відміну від обмеження, встановлення обтяження впливає на характер правового режиму відповідної земельної ділянки, обсяг прав щодо її цільового й ефективного використання. Деякі обмеження встановлюються без регулювання відповідних екологічних відносин, що виникають у системі земельних відносин як відносно самостійні за основними елементами – суб'єктом, об'єктом складом та змістом. Ці відносини звичайно мають лімітований характер, що потребує їх виділення в системі земельних відносин як дискретних земельних екологічних відносин двох основних різновидів:

а) дискретні лімітовані земельні екологічні відносини;

б) дискретні обтяжувальні земельні екологічні відносини.

Найпоширенішими дискретними лімітованими екологічними відносинами можна визнати такі земельні відносини:

1. *Щодо екологічного регулювання встановлення та реалізації режиму земельних ділянок охоронних зон з метою охорони і захисту їх від несприятливих антропогенних впливів:*

а) навколо винятково важливих природних об'єктів;

б) об'єктів культурної спадщини;

в) гідрометеорологічних станцій.

2. *Щодо екологічного регулювання встановлення та реалізації режиму земельних ділянок охоронних зон для забезпечення нормальних умов експлуатації й запобігання ушкодженню та зменшенню негативного впливу на людей, довкілля, суміжні землі та природні об'єкти:*

а) ліній зв'язку та електропередач;

б) використання земель транспорту;

в) промислових об'єктів.

3. *Відокремленим різновидом зазначених екологічних відносин є земельні обмежувальні правовідносини при встановленні та реалізації правових суб'єктами особами правового режиму зон санітарної охорони, які утворюються навколо об'єктів водопостачання, лікувального, оздоровчого призначення для їх санітарно-епідеміологічної захищеності, зокрема:*

а) об'єктів з підземними та відкритими джерелами водопостачання;

б) водозабірних та водоочисних споруд;

в) водогонів;

г) об'єктів оздоровчого призначення;

д) інших об'єктів аналогічного типу.

Регулювання екологічних відносин має особливий зміст для правосуб'єктних осіб при встановленні заборони щодо здійснення діяльності, спроможної завдати шкоди зазначеним охоронюваним законом об'єктам.

4. *Чільне місце в системі обмежувальних земельних екологічних відносин посідають земельні відносини при встановленні та реалізації правових суб'єктами особами правового режиму санітарно-захисних зон, що створюються навколо об'єктів, які є джерелами:*

а) виділення шкідливих речовин та запахів;

б) підвищення рівнів шуму і вібрації;

в) ультразвукових і електромагнітних хвиль;

г) електронних полів та іонізуючих випромінювань тощо.

З метою їх відокремлення від територій житлової забудови в межах цих зон заборонено будівництво житлових об'єктів, пов'язаних з постійним перебуванням людей.

5. *Виняткове місце в системі класифікованих обмежувальних земельних екологічних відносин належить обмежувальним земельним відносинам при встановленні та реалізації правового режиму зон з надзвичайним режимом використання земель, що створюються навколо військових об'єктів Збройних Сил України та інших військових формувань уздовж державного кордону України, де встановлюється прикордонна смуга з надзвичайним режимом використання земель, з метою:*

а) забезпечення їх функціонування;

б) збереження озброєння, військової техніки та іншого військового майна;

в) охорони державного кордону України;

г) захисту населення;

д) захисту господарських об'єктів;

е) захисту довкілля від впливу аварійних ситуацій, стихійних лих і пожеж, що можуть виникнути на зазначених об'єктах.

Другу групу дискретних обтяжувальних екологічних відносин становлять:

1. *Сервітутні земельні екологічні відносини (постійні та тимчасові) при встановленні:*

а) проходу та проїзду на велосипеді;

б) проїзду на транспортному засобі наявним шляхом;

в) меж прокладання та експлуатації ліній електропередач, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій;

г) прокладання на свою земельну ділянку водогону з чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку;

д) відведенні води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку;

є) забиранні води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та проходу до природної водойми;

є) прогону своєї худоби до водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та прогону її, відповідно, до природної водойми та від природної водойми;

ж) прогону худоби наявним шляхом;

з) встановленні будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель і споруд;

и) реалізації інших сервітутних прав, що не суперечать чинному законодавству.

2. Дискретні обтяжувальні земельні екологічні відносини, що постають унаслідок відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності з припиненням, зміною та поновленням земельної правосуб'єктності осіб.

3. Дискретні обтяжувальні екологічні відносини у сфері здійснення діяльності, пов'язаної з порушенням поверхневого шару ґрунту щодо зняття, складування і його зберігання та нанесення на ділянку, з якої він був знятий (проведення рекультивациі), або на іншу земельну ділянку з метою підвищення її продуктивності та інших властивостей.

4. Дискретні обтяжувальні земельні екологічні відносини щодо проведення консервації деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно небезпечним та економічно неефективним, та техногенно-забруднених земель, на них неможливо одержати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на них є небезпечним для їх здоров'я.

5. Компенсаційно-обтяжувальні земельні екологічні відносини при відшкодуванні втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, зокрема:

а) втрат сільськогосподарських угідь, лісових земель унаслідок вилучення (викупу) для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісгосподарським виробництвом;

б) втрат, завданих обмеженням прав власників земель і землекористувачів, включаючи орендарів, або погіршенням якості угідь унаслідок негативного впливу діяльності фізичних та юридичних осіб, територіальних громад та держави, або з виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон.

Наведена класифікація земельних екологічних відносин дає змогу відтворити реальний колорит екологічних зв'язків, які постають з приводу використання та обороту земельних ділянок та категорій земель, що долуча-

ються до регулювання земельних екологічних відносин при набутті права власності та права користування землею.

Найпоширенішими земельними екологічними відносинами, що ґрунтуються на праві користування, є:

1) земельні екологічні відносини сталого користування землею;

2) земельні екологічні відносини, пов'язані з орендою земельних ділянок.

Земельні екологічні відносини сталого користування землею за суб'єктивним складом можуть виникати згідно з чинним Земельним кодексом України переважно лише щодо підприємств, установ та організацій, що належать до державної або комунальної власності. Земельні екологічні відносини сталого користування землею громадянами можуть поставати лише за юридичних обставин, зазначених законом. У цьому разі земельні екологічні відносини сталого користування землею громадянами можуть поставати щодо земельних ділянок, наданих у стале користування юридичним особам із земель державної та комунальної власності, після відповідного їх вилучення та надання за встановленими процедурами громадянам та в разі ліквідації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, що використовують їх на праві сталого користування.

Отже, законодавче визначення земельних екологічних відносин потребує встановлення таких надзвичайно важливих елементів як: суб'єктного та об'єктного складу, які свідчать про форму екологічних відносин права власності, власників на конкретні земельні ділянки; категорії земель; винятковість правосуб'єктності та специфіку змісту екологічних відносин. Власність на конкретну земельну ділянку – це не лише юридична та економічна категорія, а й екологічна. Останній чинник є визначальним: саме **екологічні відносини необхідно вважати як базисні до економічних та юридично-надбудовних**. Права власності, володіння чи користування землею та іншими природними ресурсами, що тісно пов'язані із земельною ділянкою, з екологічної точки зору є складником екосистеми господарських відносин при використанні земельних ресурсів та екологічних відносин приналежності у відносинах прав власності на землю. Ця система складається з таких груп: відносини з приводу привласнення під час використання землі умов виробництва і його плодів; відносини з приводу господарського використання землі на праві користування або іншому; економічні форми реалізації екологічних відносин власності на

землю та прав на земельні ділянки; відносини з приводу використання активів земельного капіталу як складника природного капіталу.

Отже, земельні екологічні відносини переважно залишаються сьогодні неврегульованими через недосконалість законодавчо-нормативної бази. Відповідно можна стверджувати, що екологічна криза в країні припиниться лише тоді, коли юри-

дичні форми прав власності та користування землею та іншими природними ресурсами будуть формуватися з урахуванням не тільки економічних, але й екологічних відносин з приводу: раціонального використання землі та інших природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки.

Питання для самоперевірки

1. Що таке деградація земель?
 2. Які земельні ділянки належать до деградованих?
 3. Перерахуйте основні види деградації земель.
 4. Вкажіть основні причини ерозії земель.
 5. Що таке дегуміфікація?
 6. Перерахуйте основні причини дегуміфікації земель.
 7. Вкажіть основні види забруднення ґрунтів.
 8. Яке забруднення ґрунтів є найбільш небезпечним?
 9. Назвіть основні нормативно-правові документи у сфері землекористування.
 10. Яку роль відіграє Земельний кодекс у вирішенні екологічних питань землекористування?
 11. Яка мета нової національної екологічної політики?
 12. Які заходи у сфері землекористування передбачає нова екологічна політика?
 13. Перерахуйте основні цілі та заходи Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища, спрямовані на покращення стану у сфері екології землекористування.
 14. Вкажіть документи, які формують сучасну державну земельну та екологічну політику України?
 15. Назвіть стратегічні напрями екології землекористування.
 16. Охарактеризуйте наявні напрями розвитку екологічних земельних відносин.
 17. Охарактеризуйте недоліки законодавчо-нормативного регулювання екологічних земельних відносин.
-

ЛІТЕРАТУРА

1. Третяк А.М. Екологія землекористування: теоретико-методологічні основи формування та адміністрування: монографія / А.М. Третяк. – Херсон : Гринь Д.С., 2012. – 440 с.
2. Деградація земель // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/>
3. Будзяк О.С. Організаційно-економічний механізм екологобезпечного використання земель України : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.06 / Ольга Степанівна Будзяк. – Київ, 2013. – 464 с.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» від 7 червня 2017 р., № 413 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/413-2017-%D0%BF>.
5. Дегуміфікація ґрунтів : Екологічні проблеми землеробства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: p-for.com/book_320_glava_7_1.4._DEGUMIFIKACIJA_1RUNT.html
6. Проект Закону України «Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель» від 23.10.2008 р., № 3310. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF2JY00A.html
7. Нормативно-правові акти / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/>...
8. Земельний Кодекс / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/>.
9. Якушова К.В. Нормативно-правове забезпечення екологобезпечного використання землі в Україні / К.В. Якушова // Ефективна економіка. – № 10. – 2014. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/>.

10. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.17 р., № 2059-19 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2059-19](http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2059-19).
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції національної екологічної політики в Україні на період до 2020 р.» від 17.10.2007 р., № 880-2007-р / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. zakon.rada.gov.ua/go/880-2007-p](http://www.zakon.rada.gov.ua/go/880-2007-p).
12. Від практики реалізації природоохоронних заходів до екологічної політики в Україні: шляхи і проблеми // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/ekolog_polit-a2271.pdf.
13. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12. 2010 р.// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17](http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17).
14. Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 рр.» від 25.05.2011 р., № 577-р.// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-p>.
15. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Національний план дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням» від 30.03. 2016 р., № 271-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. zakon.rada.gov.ua/laws/show/271-2016-p](http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/271-2016-p).
16. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.17 р., № 2059-19 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2059-19](http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2059-19).
17. Рада ухвалила закон про оцінку впливу на довкілля // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.112.ua/.../rada-ukhvalyla-zakon-pro-otsinku-vplyvu-na-dovkillia-343422.html>.
18. Проект Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511.
19. Третяк А.М. Законодавчо-нормативні проблеми земельних екологічних відносин прав власності та прав користування землею в Україні / А.М. Третяк, В.М. Другак // Земельне право України: теорія і практика. – 2009. – № 10. – С. 5–13.

Экология землепользования: учебное пособие / А.Н. Третяк, О.С. Будзяк, В.Н. Третяк и др. ; под об. ред. Третяка А.Н. – К. : Институт экологического управления и сбалансированного природопользования, 2017. – 178 с.

ISBN 978-617-7326-28-0

Изложена сущность понятия экологии землепользования в условиях новых земельных отношений; раскрыты концептуальные основы экологизации землепользования в Украине на современном этапе его развития и законодательно-нормативные проблемы экологических отношений прав собственности и прав пользования землей. Раскрыты методологические основы формирования устойчивого землепользования как основы его экологизации и методы и инструменты учета экологического фактора в земельной политике. Освещены экологические показатели Европейской экономической комиссии ООН для стран Восточной Европы и Центральной Азии в сфере землепользования и международный опыт оценки ущерба, причиненного земельным и другим природным ресурсам. Исследована тенденции распределения использования земельных ресурсов по формам собственности; социальным, экономическим и экологическим интересам; хозяйственным их использованием; функциональным и разрешенным их использованием; экологической направленности; осуществлена оценка тенденций экологической стабильности землепользования и оценку агроэкологической годности сельскохозяйственных земель по методу ФАО. Обоснованы современные методы и инструменты государственного администрирования (регулирования) и оценки эффективности проектов землеустройства и оценки возмещения убытков, причиненных землям и почвам; администрирования экологической регламентации и нормирования использования и охраны земель.

Рекомендовано для государственных служащих природоохранных, земельных, сельскохозяйственных органов управления исполнительной власти и служащих местного самоуправления, научных работников, аспирантов, студентов.

УДК 574(477)(075.8)

ISBN 978-617-7326-28-0

© ГЭА последипломного образования и управления, 2017

Land Use Ecology: Textbook / A. Tretiak, O. Budzyak, V. Tretiak et al. ; Dear According to the general edition of Tretiak A. – K. : Institute of Environmental Management and Balanced Nature Management, 2017. – 178 с.

ISBN 978-617-7326-28-0

The essence and concept of ecology of land use in conditions of new land relations are described; The conceptual bases of ecologization of land use in Ukraine at the present stage of its development and legislative and regulatory problems of environmental relations of property rights and land use rights are revealed. The methodological principles of formation of sustainable land use as the basis of its ecologization and methods and tools for taking into account the ecological factor in land policy are revealed. The environmental indicators of the United Nations Economic Commission for Europe for the countries of Eastern Europe and Central Asia in the sphere of land use and international experience of damage caused by land and other natural resources are highlighted. The tendencies of distribution of use of land resources by types of ownership are investigated; social, economic and environmental interests; economic use of them; functional and permitted use thereof; ecological orientation; An estimation of tendencies of ecological stability of land use and estimation of agroecological suitability of agricultural lands according to FAO method is carried out. The modern methods and tools of state administration (regulation) and estimation of efficiency of land management projects and estimation of compensation of losses caused to the earths and soils are substantiated; administration of ecological regulation and rationing of use and protection of land.

Recommended for civil servants of environmental protection, land, agricultural executive authorities and local self-government officials, scientists, postgraduates, and students.

UDC 574(477)(075.8)

ISBN 978-617-7326-28-0

© SEA of Postgraduate Education and Management, 2017

Навчальне видання

ЕКОЛОГІЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Навчальний посібник

Українською мовою

Верстка – Н.М. Ковальчук

Підписано до друку 15.12.2017. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсет. Ум.-друк. ар. 20,69.
Наклад 500 прим. Замовлення № 0218-02.

Надруковано: ФОП Головка О.А.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4871 від 24.03.2015 р.